З англійської переклали Ростислав Доценко та Валентин Корнієнко

БУЛО КОЛИСЬ

I

Історія ця така давня, що причетним до неї, та й то не як її учасник, а як малолітній свідок, був навіть не сам Айзек Маккаслін, він же "дядько Айк",— удівець, який половині округи доводився дядьком і жодній душі не доводився батьком, який уже розміняв восьмий десяток і був ближче до дев'ятого, ніж признавався,— а його старший родич Маккаслін Едмондс, онук сестри Айзекового батька і, хоч і по жіночій лінії, а проте, спадкоємець і своєю чергою спадкодавець того, що, на думку багатьох як за тодішніх, так і за теперішніх часів, мало належати Айзекові, оскільки то на його прізвище виписано перший покупний лист на цю землю після того, як її відступили індіанці, і то його ім'я ще й досі подивується там серед потомків невільників його діда. Але Айзек був іншої думки: вже двадцять років як повдовілий, він, коли й мав у своєму житті яку власність,— не рахуючи того, що міг одягти на себе й перенести за раз у руках та кишенях,— то це вузьку залізну розкладачку з заяложеним благеньким матрацом, потрібну йому, коли він виїздив у лісовий табір полювати на оленів та ведмедів, чи рибалити, чи просто з любові до лісу; жодної нерухомості він ніколи не посідав ані прагнув посідати, бо земля нічия, вона належить усім, як світло, повітря і погода; жив Айзек у Джефферсоні, все в тому самому скромному дерев'яному будиночку, і хоч то був весільний подарунок його тестя і пізніше дружина на смертній постелі заповіла йому той будиночок, а він удав, ніби мовчки згоджується прийняти відписане, щоб збадьорити її, дати їй відійти у мирі,— незважаючи на все те, він зовсім не вважав той будиночок за свій власний, незалежно від волі вмирущої, духівниці, права на відумерщину чи ще там чогось, і коли й зберігав його, то тільки для жінчиної сестри та її дітей, що жили з ним із часу його вдівства, сам задовольняючись однією кімнатою так само, як за життя дружини, і так

само, як дружина за свого життя або та своячка і кожне з її дітей до кінця його життя і опісля.

Історія ця відбувалася не за його участю і навіть не за його пам'яті; він тільки чув про неї з уст тітчиного онука Маккасліна, що народився 1850 року, тобто за шістнадцять років до появи Айзека на світ, і був для нього, одинака, народженого, коли його батькові було вже сімдесят, скоріше братом, ба навіть батьком, ніж небожем,— історія минулих часів, минулих днів.

II

Коли малий Маккаслін і дядько Ферт дізналися про нову втечу Томіного Терла й бігцем вернулися додому, то ще здалеку почули в кухні прокльони та рев дядька Кум-пана, потім звідти вилетіли спершу лис, а за ним собаки й проскочили сіньми до кімнати-псарні, й було чути, як вони перебігають тудою до їхньої, Маккасліна й дядька Ферта, кімнати, відтак вони знову показалися в сінях і зникли в кімнаті дядька Кумпана, й знову було чути, як вони женуться через ту кімнату в кухню, тільки що цим разом зчинився такий гармидер, ніби завалився кухонний коминок, а дядько Кумпан ревів, мов пароплавний гудок, і цим разом лис, і собаки, і кілька дровиняк — усе те вилетіло з кухні з дядьком Кумпаном у самім осередді того клубка, і дядько Кумпан гатив куди попало ще одним поліном. Ото була гонитва!

Вбігши вдвох до своєї кімнати по краватку дядька Ферта, вони застали лиса загнаного за годинник на полиці коминка. Дядько Ферт дістав краватку з шухляди й, копняками розкидаючи псів, схопив лиса за шкірки, зняв з коминка й запхав у клітку під ліжком, а тоді вони перейшли до кухні, де дядько Кумпан добував з попелу снідання й протирав фартухом каструлі.

— Що ви в біса собі думаєте? — спитав дядько Кумпан.— Випускаєте цього анахтемського лиса, щоб ганяв із собаками по всьому домі.

— Чорт з ним, з тим лисом,— відрізав дядько Ферт.— Терл знову накивав п'ятами. Швидше дай мені й Касові щось підснідати. Зловити його треба ще перше, ніж він туди дістанеться.

Куди подався Терл, не було для них загадкою: щоразу, коли йому щастило дременути, а це траплялося десь двічі на рік, він їхав у те саме місце. Прямував до узграничччя сусідньої округи, в маєток містера Гюберта Бічема, який міс Софонсіба, сестра містера Гюберта (той теж був па-

рубок, як і дядьки Фсрт та Кумпан), уперто вимагала називати Уоріком, на манір замку в Англії, чиїм законним власником, тобто справжнім графом Уоріком, твердила вона, нібито був містер Гюберт, тільки що йому бракувало гордощів, а завзяття й поготів, щоб морочитися поновленням своїх спадкових прав. Терл унадився туди до служниці Темпі й, бувало, увивався коло неї, поки його не схоплять. Вони не могли, щоб утримати його вдома, купити Тен-ні у містера Гюберта, бо, за словами дядька Ферта, в них розвелося стільки чорних, аж ті вже їм проходу не дають на їхній власній землі, не могли й продати Терла містеру Гюбертові, бо, за словами останнього, він не те що не купив би Терла, а й задарма не взяв би цього гемонського чорно-білого Ліаккасліна, навіть коли б дядьки Ферт та Кумпан зобов'язалися платити за його харчування та житло. На додачу до всього, якщо по нього не приїздили негайно, містер Гюберт привозив його сам, прихопивши з собою ще й міс Софонсібу, і затримувався в них на тиждень чи й довше: міс Софонсіба жила в кімнаті дядька Кумпана, а дядько Кумпан переносився в одну з негритянських хатин, де раніше, за часів прадіда Каса, мешкали негри, поки прадід не помер і дядьки Ферт та Кумпан не переселили їх у дім, не добудований за життя прадіда; і навіть не кухарював протягом їхньої гостини, а в будинок навідувався хіба посидіти в присмерку на передній веранді між містером Гюбертом та дядьком Фертом, аж поки містер Гюберт сам утомиться розповідати, скільки ще голів негрів та скільки акрів землі долучить до посагу міс Софопсібн в день її весілля, і піде спочивати. А проте якось минулого літа, опівночі, дядькові Кумпанові трапилось не спати у своїй хатині й

чути, як містер Гюберт виїхав верхи з садиби; не гаючись ні хвилини, він кинувся до будинку, збудив Каса з дядьком Фертом, і вони втрьох попрохали міс Софонсібу встати й одягтися, по тому запрягли коней у воза й наздогнали містера Гюберта — вже майже на світанку. Отож по Томіного Терла завжди їздили Кас із дядьком Фертом, бо ж дядько Кумпан взагалі нікуди не їздив, навіть до містечка, навіть по Терла до містера Гюберта, хоч усі знали, що для дядька Кумпана це було б удесятеро безпечніше, ніж для дядька Ферта.

Вони нашвидку поснідали. Поки бігли до загороди по коней, дядько Ферт почепив краватку. Якщо він і носив коли краватку, то тільки через Терла, й востаннє витягав її з шухляди отої торішньої літньої ночі, КОЛИ ДЯДЬКО Кум-

пан збудив їх криком: "Вилазьте з ліжка, та живо, сто чортів!" Дядько Кумпан взагалі не мав краватки; як казав дядько Ферт, він не зважився б носити її навіть у такій стороні, як їхня, де дами, дякувати богу, трапляються так збіса рідко, що можна було цілими днями їхати верхи навпростець, не маючи потреби давати гаку, щоб не наткнутися на котрусь із них. Бабуся Каса (сестра дядьків Ферта та Кумпана й вихователька Каса по смерті його матері; звідси його ім'я Маккаслін — Керазерс Маккаслін Едмондс) зауважила якось, що для обох дядьків краватка не що інше, як ще один спосіб утерти носа тим, хто править, ніби вони й на вигляд — викапані близнюки, бо обидва навіть у шістдесят ладні були чубитися з усяким, хто скаже, що не розрізняє їх. Касів батько відповідав на те, що хто бодай раз грав у покер з 'дядьком Кумпаном, уже ніколи не сплутає його з дядьком Фертом чи будь-ким іншим.

Джонас чекав з двома осідланими кіньми. Дядько Ферт, навіть сідаючи на коня, аж ніяк не скидався на шістдесятирічного — сам сухорлявий і спритний, мов кіт, з коротко підстриженим сивим волоссям на круглій голові, з твердим поглядом сірих очиць, з білою щетиною на щелепі; кінь уже рушав, уже біг риссю крізь відчинену хвіртку, коли він устромив ногу в стремено й скочив у сідло. Кас і собі виліз на поні, виліз,

перше ніж Джонас устиг його підсадити, й ударами п'ят погнав коника різким частим чвалом за дядьком Фертом до хвіртки, аж ураз біля неї виріс дядько Кумпан (Кас навіть не зауважив, як той опинився там) і вхопив коня за вудило.

— Приглядай за ним,— мовив дядько Кумпан.— Приглядай за Тіофілесом. Тільки-но помітиш, що пахне смаленим, повертай коня назад і жени чимдуж по мене. Чув?

— Атож, сер,— відказав Кас.— А тепер пустіть мене. А то я не злапаю навіть дядька Ферта, не те що Терла.

Дядько Ферт їхав на Чорному Джоні: якби вони запримітили Терла бодай за милю від воріт містера Гюберта, Чорний Джон наздогнав би його за дві хвилини. Виїхавши на розлогу рівнину, звідки до містера Гюберта лишалося милі зо три, вони, звичайно ж, угледіли за якусь милю перед собою Терла верхи на мулі Скелеті. Дядько Ферт, що скакав, припавши до гриви свого огира і, мов лиска, виставивши вперед круглу голівку на вузлуватій шиї, рвучко осадив коня.

— Ач, аж куди забіг,— прошепотів він.— Ти лишайся

позаду, а то ще сполохаєш його, як тебе побачить. А я поїду через ліс навперейми, і ми застукаємо його коло броду.

Отож Кас почекав, поки дядько Ферт зник у лісі. І тільки тоді рушив уперед. А проте негр усе ж помітив його. Надто стрімко наблизився Кас — можливо, він боявся, що не встигне побачити, як утікач потрапить у засідку. І почалася гонитва — розкішнішої він ще зроду не бачив! Старий Скелет біг як ніколи, і Кас уперше відкрив, що Терл може на мулі посуватися ще швидше, ніж звичайно бігцем. Дядько Ферт гигикнув у лісі, й відразу ж розлігся тупіт, і з-за дерев у шаленому гоні, мов яструб, розплатаний над землею, вилетів Чорний Джон із дядьком Фертом, що переважився вперед аж до його вух, різко погукуючи,— достоту

горобець на спині чорного яструба,— і перелетів поле, рівчак і ще одне поле; Кас теж помчав навскочки, тобто не зогледівся, як кобилка помчала сама,— й загорлав і собі. Адже Терл — чорний і мусив, щойно їх побачить, сплигнути з мула й тікати пішкура. Одначе Терл не зробив так; можливо, вже стільки разів давав драпака від дядька Ферта, що встиг принатуритися до способу, яким тікають білі. Здавалось, Томін Терл і старий Скелет сполучили свої природжені можливості: швидкість негритянського бігу з найпрудкішим чвалом, на який будь-коли спромагався старий мул, і цього було досить, щоб вони встигли до броду раніше за дядька Ферта. Бо коли Кас прискакав туди на поні, Чорний Джон, весь у милі, ледве одводив дух, а спішений дядько Ферт, щоб дати коневі відсапнути, водив його по колу під звуки ріжка, що сурмив на обід у Гюберта, за милю звідти.

Проте якийсь час видавалося, ніби Терла нема і в містера Гюберта. Хлопець-сурмач ще сидів на воротях і сурмив у мисливський ріжок; власне кажучи, це були ніякі не ворота — просто дві ушули, й на вершечку однієї з них чорний хлопчак, завбільшки з Каса, сурмив у ріжок, з яким полюють на лисів; тут починався так званий замок Уорік, чию назву міс Софонсіба не переставала повторювати людям, навіть тим, хто віддавна знав цю її фанаберію, і, не почувши "Уорік" в розмові про Гюбертову маєтність, ніби не розуміла, про що йдеться, так, наче вони з містером Гюбертом володіли різними плантаціями, розміщеними в два яруси на тій самій земельній площі. Містера Гюберта вони знайшли в альтанці — той сидів, зануривши босі ноги в струмок, і попивав віскі з водою та цукром. Але Терла ніхто тут іще не бачив; довгенько навіть скидалося на

те, що містер Гюберт не вельми розуміє, про кого запитує дядько Ферт.

— А, отой чорний,— сказав він нарешті.— Після обіду розшукаємо.

Ніщо, одначе, не віщувало, що вони коли-небудь сядуть до столу. Містер Гюберт і дядько Ферт смакували віскі з водою та цукром, потім

містер Гюберт розпорядився сказати хлопцеві на ушулі, що вже можна не сурмити, й вони смикнули ще по склянці, хоч дядько Ферт усе приказував:

— Я тільки забрати чорного. Нам треба зразу вертати" ся додому.

— Після обіду,— правив своєї містер Гюберт.— Не присочимо десь біля кухні — спустіймо собак. Ті вже напевно вистежать його, коли це тільки не понад спромогу звичайних смертних лягавих псів.

Нарешті з дірки у віконниці на горішньому поверсі виткнулася рука й замахала чимось схожим на білу хусточку. Вони подалися до будинку задньою верандою, і містер Гюберт, як завжди, не забув остерегти їх перед про-гнилою мостиною у підлозі, якої він досі не полагодив. Потім вони стояли у передпокої, аж поки зачулося побризкування, скрип, шурхіт, війнуло парфумами і сходами спустилася міс Софонсіба. Вона красувалася зашпиленим у кок волоссям під мереживним очіпком, мала на собі святкову сукню, кілька разків намиста, червону стрічку, зав'язану бантом на шиї, і вийшла у супроводі негритянського дівчати з віялом, але Кас, що стояв тихенько за спиною в дядька Ферта, дивився тільки на її губи, чекаючи, поки вони розтуляться і він побачить її зуб кольору масті чалого. Він зроду не зустрічав когось іще з такими зубами, і тепер йому згадалася розмова бабусі з батьком про дядьків Ферта і Кумпана й бабусині слова, що міс Софонсіба колись, у цвіті літ, була вродливицею. Може, й справді була. Цього він не знав. Він мав заледве дев'ять років.

— О, містер Тіофілес,— сказала міс Софонсіба.— І Маккаслін,— додала. Проте вона зовсім не дивилася на Каса і не зверталася до нього, і він це відчув, хоч увесь був поглинений тим, щоб слідом за дядьком Фертом устигнути шурнути ногою.— Ласкаво просимо до Уоріка.

Дядько Ферт, а за ним і Кас шурнули ногою.

— Я приїхав тільки по свого чорного,— сказав дядько Ферт.— Нам треба негайно вертатися додому.

Тоді міс Софонсіба завела щось про джмеля, але Као

не запам'ятав її слів. Надто скоро й багато вона говорила, дзенькаючи й дзвякаючи сережками та намистом, наче поні на рисі пряжками збруї, й щирячи надто міцні пахощі парфумів, ніби сережки та намисто наганяли їх своїм колиханням, до того ж він більше пильнував, як між губів у неї миготить і зблискує отой її зуб кольору масті чалого; а мовилося щось на зразок того, ніби дядько Ферт — це джміль, що перелітає з квітки на квітку й спиває з кожної нектар, ніде довго не затримуючись; і невже ж увесь його солодкий запас та має пропадати в пустельництві з дядьком Кумпаном або містером Емодіесом,— так називала його міс Софонсіба, подібно до того, як дядька Ферта називала Тіофілесом,— а чи, може, щільники з медом дожидаються прильоту матки; хто ж вона, ця щасливиця, і коли стане паніматкою? '

— Що-що, даруйте? — перепитав дядько Ферт.

А містер Гюберт зауважив:

— Ха! Джміль. Боюся, щоб він не здався чорному шершнем, коли той чорний попадеться йому в руки. І, по-моєму, коли Ферт і збирається зараз щось співати, то хіба підливу до печені з сухариками, а потім пінку з кави. Так само, як і я.

Уже в їдальні за обідом міс Софонсіба дорікнула дядькові Ферту: мовляв, жарти жартами, а сусідам, від яких лише півдня їзди, гріх навідуватися так рідко, і дядько Ферт згодився з нею:

— Еге ж, добродійко.

Тоді міс Софонсіба заявила, що дядько Ферт — вільний птах, запеклий бурлака з колиски, і цього разу дядько Ферт аж перестав жувати, зиркнув на міс Софонсібу й знову притакнув, мовляв, еге ж, певна річ, добродійко, це справді так, і, на жаль, від його народження збігло забагато часу, щоб він міг ще змінитися, але тепер, слава тобі господи, принаймні жодній панії ніколи не загрожуватиме нещастя жити під одним дахом з ним та дядьком Кумпаном, а міс Софонсіба скрушно ахнула й сказала, що, може, дядько Ферт просто ще не зустрів жінки не тільки згодної на те, що дядькові Фертові заманулося назвати нещастям, а й здатної довести дядькові Фертові, що навіть утрата волі була б не бозна-якою жертвою з його боку, після чого дядько Ферт буркнув:

— Еге ж, добродійко. Ще не зустрів.

Потім Кас, містер Гюберт і дядько Ферт вийшли на передню веранду й посідаЛи. Та не встиг містер Гюберт роззутися' знову й запросити дядька Ферта піти за його

прикладом, як із дверей випливла міс Софонсіба, несучи на таці ще віскі, води та цукру.

— А бодай тобі, Сібі,— сказав містер Гюберт.— Він же тільки-но попоїв. Хіба він тепер питиме?

Але міс Софонсіба мовби не чула його. Зупинившись біля дядька Ферта, вона підсунула йому склянку, а що при цьому мовчала, то миготливий зуб кольору масті чалого ховався тепер за стиснутими губами, аж поки вона озвалася знов і наведа улюблений вислів свого татуся, що немає кращої осолоди для віскі по-міссісіпському, ніж ручка міссісіпської дами, а потім поцікавилась, чи не бажає дядько Ферт побачити, як вона підсолоджувала віскі своєму татусеві. Вона піднесла склянку, пригубила віскі й подала дядькові Фертові, і цього разу той прийняв частунок. Він знову шурнув ногою, вихилив віскі й зауважив, що

коли містер Гюберт думає прилягти, то він би теж трішки спочив, бо скидається на те, що Терл заповзявся добряче •поганяти їх і таки поганяє, якщо собаки містера Гюберта будуть не набагато кращі, ніж звичайно.

Отож містер Гюберт з дядьком Фертом перебралися в будинок. За хвилину Кас підвівся теж і вийшов на задвірок, щоб чекати на них там. Найперше, що він побачив,— це голову Терла, що пливла над плотом. Та коли він перебіг подвір'я, щоб заступити йому дорогу, Терл навіть не тікав. Сидячи навпочіпки за кущем, звідки пильнував за будинком, за його задніми дверима та горішніми вікнами, негр спитав півголосом:

— Що вони тепер роблять?

— Пішли здрімнути,— відповів Кас.— Але ти не бійся: як тільки встануть — напустять на тебе собак.

— Ха! — вигукнув Терл.— І ти теж не бійся. Тепер я під опікою. І єдиний мій клопіт — не даватися до рук старого Ферта, доки не буде наказу.

— Якого наказу? — здивувався Кас.— Чийого? Містер Гюберт хоче тебе купити в дядька Ферта?

— Ха! — знову вигукнув Терл.— Так, як мною опікуються, не зміг би опікуватися сам містер Гюберт.— Він звівся на рівні ноги.— Затям собі, що я скажу: хочеш залагодити якусь справу, чи то урожай зібрати, чи женитися, вдайся до жіноцтва. Тоді тобі залишиться тільки одне} сидіти й чекати. Затям собі.

І його вже не було. За хвилю Кас вернувся під будинок. Але звідти не чулося нічого, крім хропіння з кімнати, де "дрімали" дядько Ферт і містер Гюберт, та трохи слабшого хропіння з горішнього вікна. Тож він подався до альтанки

й так само, як перше містер Гюберт, сів, спустивши ноги у воду,— правда, ненадовго, бо спека вже починала спадати й гонитва ось-ось мала поновитися. І справді, за якийсь час містер Гюберт із дядьком Фертом вийшли на задню веранду, а слідом за ними знову з'явилася міс Софонсіба з віскі, водою та цукром на таці, тільки цього разу дядько Ферт вихилив свою склянку, перше ніж міс Софонсіба встигла "підсолодити" напій, тож вона лише попросила їх швидше вертатися, бо їй, мовляв, хотілось би показати дядькові Ферту,— адже він тільки й знає в Уоріку, що негрів та собак,— свій сад, оте царство, де ні містер Гюберт, ані будь-хто інший не має ніякого права голосу.

— Еге ж, добродійко,— сказав дядько Ферт.— Мені тільки спіймати свого чорного. Нам треба негайно вертатися додому.

Кілька негрів привели їм коней. Уже чути було валування собак, що чекали по парі на смичку тут-таки на доріжці, тож вони відразу скочили в сідла й поїхали до хатин, причім дядько Ферт випередив навіть собак. Ось чому Кас не мав жодного уявлення, коли, власне, і де вони заскочили Терла й чи його виполохано, як можна було гадати, з котроїсь із негритянських хиж. Ще навіть не спустили собак, коли дядько Ферт, що вихопився на Чорному Джоні далеко вперед, раптом заревів:

— Держіть його! Побий мене хрест, ми вигнали його зі сховку!

І копита Чорного Джона гримнули чотирма зряду пістолетними пострілами, зриваючись у чвал, і за мить Чорний Джон із дядьком Фертом згинув за пагорбом, ніби забігши за край світу. Містер Гюберт рикав і собі:

— Держіть його! Спускайте собак!

І всі гуртом перевалили через пагорб і встигли побачити, як Терл тікає рівниною вже майже під лісом, а собаки женуться за ним по схилу. Вони тільки раз подали голос, а коли наздогнали втікача й

заклубочились довкола нього, враження було таке, ніби вони пнуться підскочити й лизнути його в лице, аж Терл сповільнив біг і спокійно, наче вертався з полювання на кролів, ввійшов до лісу разом з собаками. А коли Кас із містером Гюбертом та неграми прилучилися в лісі до дядька Ферта, там уже не було ні Терла, ні собак — жодної живої душі, крім старого Скелета, знайденого півгодини перегодом з Терловою курткою на спині замість сідла,— він був прив'язаний у кущах серед розсипаного доброго півбушеля вівса містера Гю-берта, вівса, що його старий Скелет уже не спокушався

жувати навіть для того, щоб знову його виплюнути. Це була якась пародія на гонитву.

— Все одно ми сьогодні його зловимо,— запевнив містер Гюберт.— Прицькуємо собаками. Десь близько півночі обложимо хату Тенні неграми з собаками й зловимо його.

— Яке там у дідька близько півночі! — визвірився дядько Ферт.— Ще не смеркне, як ми всі троє — я, Кас і цей чорний — будемо на півдорозі додому. Чи не знайдеться у котрогось із твоїх негрів якогось дворняги абощо, зугарного винюшити цих гончаків?

— Щоб гасати по цьому лісі аж до ранку? — запитав містер Гюберт.— Коли я ладен закластися з тобою на п'ятсот доларів, що того чорного не треба й ловити — тільки підійти поночі до хатини Тенні й гукнути його?

— П'ятсот доларів? — перепитав дядько Ферт.— Згода! Бо ані мене, ані Терла,— нікого з нас і близько не буде поночі біля хатини Тенні. П'ятсот доларів!

Дядько Ферт і містер Гюберт обмінялися нищівними поглядами.

— Згода! — сказав містер Гюберт.

Він вирядив до міс Софонсіби одного з загоничів на старому Скелеті, й десь по півгодинному очікуванні негр привіз чорного дворняжку з хвостом-обрубком та нову пляшку віскі. Загонич під'їхав також до дядька Ферта і вручив йому паперовий згорточок.

— Що це?

— Це для вас,— відповів негр.

Тоді дядько Ферт узяв пакуночок і розгорнув його. З-під паперу показалася червона стрічка, що недавно прикрашала шию міс Софонсіби; сидячи на Чорному Джоні, дядько Ферт тримав ту стрічку з таким виглядом, наче то була водяна мокасинова гадючка, хоч і намагався не показати свого страху,— і часто кліпав на негра очима. Потім перестав.

— Що я маю з цим робити? — спитав він.

— Вона тільки загадала віддати вам,— одказав негр.-^ І сказати: "На щастя".

— А в чому має щастити, не казала? — поцікавився дядько Ферт.

— Ні, сер,— відповів негр.— Сказано тільки: "На щастя".

— Ох! — вихопилося з грудей дядька Ферта.

Цуцика привезено недарма: він таки знайшов гончаків. Кас, дядько Ферт, містер Гюберт і решта всі почули

їх здалеку. Проте в ту хвилину — сонце вже стояло на вечірньому прузі — собаки не йшли по сліду, вони гавкотіли так, наче силкувалися звідкись видобутися. Незабаром стало видно й звідки. У полі, за якихось

дві милі від будинку містера Гюберта, стояла невелика — завбільшки з десять на десять футів — повітка на бавовну, й усі одинадцятеро собак були в ній, за дверима, закладеними цурпалком. Коли негр відсунув його, всі дивились, як вони клубком вивалюються з повітки, тільки містер Гюберт зі свого коня дивився в потилицю дядькові Ферту.

— Ну, ну,— кинув містер Гюберт.— Принаймні це вже щось. Можна використати їх знову. Не схоже, щоб той чорний завдав їм стільки труда, як вони йому.

— Не перетрудились,— руркнув дядько Ферт.— Я хочу сказати: як вони з ним, так і він з ними. Я триматимуся дворняги.

— Гаразд,— погодився містер Гюберт. І вів далі:—До дідька, Філесе, вертаймо. Гайда вечеряти. Кажу тобі: того чорного не треба й ловити — тільки...

— П'ятсот доларів? — перебив його дядько Ферт.

— Яких? — запитав містер Гюберт. їхні схрещені погляди вже не кресали блискавиць. Та жартувати і той і другий теж не жартували. Сидячи на конях у першому присмерку, вони світили один на одного очима й тільки поморгували.

— Яких п'ятсот доларів? — перепитав містер Гюберт.— Що ти не спіймаєш цього чорного в хатині Тенні сьогодні опівночі?

— Що ні мене, ні того чорного сьогодні опівночі і близько не буде біля будь-якої домівки, крім своєї власної.

їхні очі знову кресали блискавиці.

— П'ятсот доларів,— потвердив містер Гюберт.— Згода.

— Згода,— луною озвався дядько Ферт.

— Згода,— повторив містер Гюберт.

— Згода,— повторив за ним і дядько Ферт.

Містер Гюберт забрав собак та негрів і повернув додому. Кас, дядько Ферт та негр із дворнягою рушили далі, негр однією рукою вів старого Скелета, а другою на смичку (за нього правив обривок вистріпаної мотузки) собаку. Дядько Ферт дав дворнязі понюхати Терлову куртку, і, здавалось, тільки тепер до песика дійшло, для чого він тут; далі його сміливо можна було спускати зі смичка і їхати слідом верхи, та чорний хлоп'як на ушулі вже засурмив на вечерю, і вони воліли не ризикувати.

Згодом запанувала кромішня пітьма. А ще згодом — Кас не знав, скільки цього разу збігло часу й де вони опинились, як далеко від будинку містера Гюберта, знав тільки, що позаду в них немалий і тривалий шлях потемки, а проте вони все ще їдуть далі, з короткими зупинками час від часу, коли дядько Ферт нахилявся на Чорному Джоні, щоб дати дворнязі ще раз понюхати Терлову куртку, і, добувши пляшку з віскі, ще раз промочував горло,— так от, іще згодом вони зрозуміли, що Терл почав петляти й далекими манівцями вертається до будинку.

— Побий мене хрест, він у наших руках,— зрадів дядько Ферт.— Зараз ми його вполюємо. Поїдемо навперейми, й він не встигне сховатися.

Вони сказали негрові спустцти дворнягу й невідступно їхати за ним на старому Скелеті, а самі рушили до будинку містера Гюберта, спиняючись на пагорбах, щоб дати перепочити коням та послухати, як дворняжка гавкотить в улоговині, де й досі кружляв Томін Терл.

Та ба!—вони його не спіймали. Добулися до темних хатин, звідки видно було ще не погашені вогні в будинку містера Гюберта, і хтось

знову, цим разом напевно не хлопчик, трубив у ріжок, з яким полюють на лисів,— Кас іще зроду не чув такого несамовитого трубіння,— і їхні з дядьком Фертом схарапуджені коні розскочилися врізнобіч на косогорі під хатою Тенні. Тоді вони знов почули дворнягу — замість іти по сліду, той заливався дзявкотом десь за милю від них — і відразу ж гигикання негра, і їм стало зрозуміло, що дворняга збився зі сліду. Це було біля рукава річки. Вони обстежували береги понад годину; але на Терла не натрапили. Нарешті дядько Ферт облишив пошуки, і вони повернули до будинку містера Гюберта — дворнягу негр віз тепер на мулі перед собою. Вони вже виїжджали на стежку, що провадила до хатин, і могли бачити вздовж гребеня узвишшя те місце, де стояв тепер уже зовсім темний будинок містера Гюберта, коли раптом дворняга заскавчав, сплигнув зі старого Скелета на землю і погнався в темряву, гавкаючи за кожним скоком; отож дядько Ферт теж спішився і так стрімко стяг Каса з конячки, що той ледве встиг звільнити ноги зі стремен, і обидва побігли повз темні хати до тієї, яку вже, мов звірину, пробував узяти облогою дворняга.

— Попався! — відсапнув дядько Ферт.— Забігай із задвірка. Та не галасуй —хапай якусь ломаку і гати в йадні двері.

Згодом дядько Ферт визнав, що то була його помилка,

мовляв, він забув про те, що знає кожна мала дитина: хочеш настрашити чорного — ніколи не заходь йому в лоба, ані в спину, а тільки збоку. Саме про це й забув дядько Ферт. Він став обличчям до вхідних дверей, майже під самим порогом, відгороджений від нього тільки дворнягою, що раз по раз заходився шаленим гавкотом, аж душився ним; і, за його словами, навіть незчувся, як дворняга з відчайдушним скавулінням закрутився на місці, а Терл уже проскочив песика. Він, дядько Ферт, мовляв, і не помітив, коли розчахнулися двері; почув лише, як дворняга пронизливо заскавчав і шаснув між його ногами, а тоді його буквально протаранив Терл. Сам негр навіть не захитався після удару; не зупиняючись, на бігу він підхопив під пахву

збитого з ніг дядька Ферта, перше ніж той гримнув на землю, і проніс із півдесятка кроків.

— Тримайся чимдалі звідси, старий Ферте,— порадив він.— Тримайся чимдалі звідси, старий Ферте.

І відкинув його від себе геть, і поЬіг далі. Дворняги на той час не було вже чути взагалі.

Дядько Ферт не покалічився — йому тільки забило дух, коли Терл брязнув його спиною об землю. Та пам'ятаючи про пляшку віскі в задній кишені, прибережену, щоб допити її після спіймання Терла, він волів не ворушитися, поки не впевниться остаточно, що то тільки віскі, а не кров. Дядько Ферт спокійно лежав на боці, коли Кас, уклякнувши біля нього, вигрібав йому з кишені склянки. Потім вони рушили до будинку містера Гюберта. Тепер уже пішки. Негр привів коней, але ні в кого не повертався язик натякнути дядькові Ферту про те, щоб їх знову осідлати. За дворнягу і слух запав.

— Прудкий чортяка, що й казати,— зронив дядько Ферт.— Але й він навряд щоб угнався за тим цуциком. Боже мій, що за ніч.

— Завтра ми його злапаємо,— втішав його Кас.

— Яке там у біса завтра,— лайнувся дядько Ферт.— Завтра ми будемо вже вдома. І хай-но тільки Гюберт Вічем чи той чорний, хтось із них двох, ступить хоч ногою на мою плантацію — засаджу їх у тюрму за вторгнення на чужу землю та за волоцюзтво.

Будинок містера Гюберта потопав у мороці. Господареве хропіння лунало тепер бадьоро, ніби перейшло на рівний алюр. Але з горішнього поверху не долітало ні звуку, навіть коли вони опинилися внизу біля сходів.

— Не інакше як вона спить у тому крилі,— висловив здогад дядько Ф£рт.— Звідти можна гукати донизу, на

кухню, не встаючи з ліжка. Зрештою, незаміжниці завжди замикаються на ключ, коли в домі чужі.

Отож дядько Ферт сів на нижній приступці сходів, а Кас став навколішки і стяг з нього чоботи. Далі роззувся сам, поставив чобітки під стіною, і вони з дядьком Фертом обережно піднялися сходами до горішнього передпокою. Там панувала темрява й цілковита, як і перше, тиша, тільки знизу доносилося хропіння містера Гюберта, тож вони рушили до фасадного крила, мацаючи руками по стіні, поки не наткнулися на якісь двері. За ними теж було тихо, а коли дядько Ферт натиснув на клямку, двері відчинилися.

— От і добре,— прошепотів дядько Ферт.— Тсс...

їхні очі вже настільки призвичаїлися до темряви, що могли бачити обриси ліжка та москітної сітки. Дядько Ферт скинув шлейки, розстебнув штани, підійшов до ліжка й обережно присів на його край; Кас знову став навколішки, стяг із дядька Ферта штани і вже роздягався сам, коли дядько Ферт відхилив москітну сітку, відірвав ступні від підлоги й завалився в ліжко. Це була та сама хвилина, коли міс Софонсіба сіла в постелі під боком у дядька Ферта і в домі розітнувся її перший зойк.

III

Коли другого дня перед самим обідом Кас добрався додому, його долала страшенна втома. Навіть якби дядько Кумпан став гаяти час на обід, Кас би однак не здужав попоїсти; ще одна миля такої їзди — і він би заснув на поні. Зрештою, сон його, мабуть, таки зморив — ще раніше, ніж він завершив свою розповідь дядькові Кумпано-ві,— бо він і незчувся, як сонце раптом уже було на спаді, сам він лежав у постелі з

сіна на труському возі, а дядько Кумпан сидів над ним на передку, достоту як у кріслі-гойдалці перед кухонним коминком за кухарюванням, і батога тримав теж, мов ложку чи виделку, якими мішав у каструлях і куштував страви. Дядько Кумпан прихопив з собою холодну кукурудзяну перепічку, м'ясо та бутель сколотин,— все це у вологих джутових ворочках,— і та їжа чекала на його, Каса, пробудження. Кас покріпився на возі в останньому промінні призахідного сонця. Вони, певне, їхали досить шпарко, бо до плантації містера Гюберта вже лишалося не більше, як дві милі. Дядько Кумпан зачекав, поки він попоїсть. Потім зажадав:

— Розкажи мені ще раз.

Отож Кас розказав ще раз: про те, як вони з дядьком Фертом знайшли нарешті кімнату, де справді нікого не було, і як дядько Ферт сидів на краю ліжка й повторював:

— Боже мій, Касе. Боже мій, Касе.

А потім вони зачули кроки містера Гюберта на сходах і побачили, як по передпокою наближається світло, й містер Гюберт ввійшов до них у нічній сорочці, поставив свічку на стіл, став і втупив очі в дядька Ферта.

— Ну, Філесе, — проголосив він,— нарешті вона тебе запопала.

— Я ж ненароком,— бив себе в груди дядько Ферт.— Присягаюсь бого'м.

— Ха! — вигукнув містер Гюберт.— Ти це кажеш мені. Ти скажи це їй.

— Таж я казав,— запевнив дядько Ферт.— Далебі, казав. Присягаюсь бо...

— Певна річ,— урвав його містер Гюберт.— Але послухай сам.

Якусь хвилину вони слухали. А втім, Кас не переставав чути її весь час. її вереск був уже не такий голосний, як спочатку, проте не вщухав ні на мить.

— Може, ти вернешся туди до неї і повториш іще раз, що це сталося ненароком, що ти нічого такого і в голові не покладав, отож нехай вона тобі простить і забуде про все? А й справді.

— Що — справді? — пробелькотав дядько Ферт.

— Вертайся туди й повтори їй ще раз.

Дядько Ферт дивився на містера Гюберта. його очі часто закліпали. Потім знову знерухоміли.

— Стривай,— озвався він.— Май розум у голові. Нехай я справді ввійшов до спальні дами, і саме міс Софон-сіби; нехай, коли вже тебе так важко переконати, у всьому світі тільки й дам, що вона, і я ввійшов у її спальню, бо хотів забратися до неї в ліжко. Та чи брав би тоді я з собою дев'ятилітнє хлоп'я?

— Тож-то й воно, що я маю розум,— відрізав містер Гюберт.— Ти заїхав у ведмежі нетрища своєю охотою, без жодного примусу. Що ж: ти доросла людина, отож знав, що то ведмежі нетрища, й не міг не знати, як із них виїхати, коли знав, як у них заїхати, і ти мав змогу виїхати. Так ні ж бо! Тобі надало втелющитися в самий барліг і лягти біля ведмедиці. І те, чи ти знав, чи не знав, що ведмедиця там, не грає ніякої ролі.Тож якби я дав тобі видобутися з барлогу навіть без сліду пазурів на тілі, я був би

найпослідущий дурень. Врешті, мені й самому хотілося б трішки тиші, спокою та волі, й тепер мені це усміхається. Так, так, сер. Вона вже запопала тебе, Філесе, і ти це знаєш. Довгенько ти тікав від погоні й біг добряче, але, як той казав: носив вовк — понесли й вовка.

— Еге ж,— муркнув дядько Ферт. Він вдихнув у себе повітря і повільно, негучно видихнув його. Але так, що було чути.— Ну що ж,— додав він,— бачу, доведеться ризикнути.

— Ти вже ризикнув,— напнув його мокрим рядном містер Гюберт.— Ризикнув, коли повернувся сюди...— Нараз він теж урвав. Потім і собі покліпав очима, але разів шість, не більше. Потім перестав і добру хвилину видивлявся на дядька Ферта.-—А чим ризикнути? — поспитав він.

— Отими п'ятьма сотнями доларів,— відповів дядько Ферт.

— Якими п'ятьма сотнями доларів? — перепитав містер Гюберт. Вони з дядьком Фертом видивлялися один на одного. І знов містер Гюберт заморгав очима, а тоді знов перестав.— Здається, ти сам казав, що знайшов його в хаті Тенні?

— Знайшов,— визнав дядько Ферт.— Але ж ти закладався, що я його там спіймаю. А це марна річ, хоча б там під дверима стояло десятеро таких, як я.

Містер Гюберт знову блимав на дядька Ферта, але тепер поволі, розмірено.

— Отож ти береш наповажне цей дурний заклад? — спитав він.

— Ти також ризикнув,— відказав дядько Ферт.

Містер Гюберт ще поблимав очима на дядька Ферта.

Потім перестав. Потім узяв свічку зі столу й вийшов. Кас із дядьком Фертом сиділи на краю ліжка й дивилися, як світло свічки віддаляється по передпокою, й дослухалися до кроків містера Гюберта, що спускався сходами. За хвилину вони знов побачили світло й зачули кроки містера

Гюберта, що сходив нагору, Містер Гюберт вступив до кімнати, поставив свічку на стіл і поклав біля неї колоду карт.

— Одна здача,— кинув він.— Тягни. Ти тасуєш, я знімаю колоду, цей хлопець здає. П'ятсот доларів проти Сібі. І раз назавжди залагоджуємо справу з цим чорним. Якщо твій виграш — ти купуєш Тенні; якщо мій — я купую твого парубка. Ціна однакова: триста доларів.

Що ж це за виграш? — вразився дядько Ферт.—1 Той, хто виграє, купує чорного або чорну?

— Купує той, хто виграє Сібі, сто чортів! — розсердився містер Гюберт.— Хто виграє Сібі! Про що ж іще ми, в дідька, сперечаємося тут до півночі? Слабша карта виграє Сібі й змушує купувати чорного або чорну.

— Гаразд,— промовив дядько Ферт.— Тоді я купую ту вражу дівчину і вважаймо, що всієї цієї дурної історії не було.

— Ха! — вигукнув містер Гюберт.— Ця дурна історія найсерйозніша зі всіх, в які ти будь-коли встрявав. Ні. Ти сказав, що хочеш ризикнути,— що ж, будь ласка. Колода на столі.

Отож дядько Ферт потасував карти й містер Гюберт зняв колоду. Тоді вона перейшла до Каса, і той здав дядькові Ферту й містерові Гюберту по п'ять карт, кладучи їх по одній кожному навперемін. Дядько Ферт довго дивився у свої карти, нарешті прикупив ще дві, а містер Гюберт глянув у свої карти лише мигцем і прикупив одну, потім, діставши її від Каса, ляснув своєю відкинутою по двох відкинутих дядька Ферта, застромив нову між тих, що тримав у руці, розсунув їх і знову глянув мигцем, тоді склав карти і, звівши очі на дядька Ферта, запитав:

— Ну як? Прийшлися до тих трьох?

— Ні,— відказав дядько Ферт.

— А в мене прийшлася,— заявив містер Гюберт. Він з розмаху опустив руку на стіл перед дядьком Фертом, засвічуючи карти — три королі й дві п'ятірки.— їй же богу, Ферте Маккаслін, нарешті ти знайшов свою суджену.

— Це вже все? — запитав дядько Кумпан. Вечоріло, сонце вже сідало; ще чверть години — і вони будуть у містера Гюберта.

— Так, сер,— відповів Кас.

І розказав ще про те, як дядько Ферт збудив його удосвіта і він виліз через вікно, сів на поні й від'їхав, і як дядько Ферт сказав, що коли вони тим часом надто на нього "тиснутимуть, він теж спуститься по ринві й сидітиме в лісі, поки приїде дядько Кумпан.

— Ха! — вигукнув дядько Кумпан.— А чи був там Терл?

— Так, сер,— кивнув Кас.— Він чекав у стайні, коли я брав поні. Ще спитав: "Як вони там? Ще не залагодили?"

— А ти ж йому що?

— А я йому: "У дядька Ферта така міна, ніби вже по всьому. Але сюди ще не приїхав дядько Кумпан".

— Ха! — вигукнув дядько Кумпан.

Оце, либонь, і вся розмова. Вони під'їхали до будинку містера Гюберта. Можливо, дядько Ферт виглядав їх з лісу; так чи.інак, а на очі він не показувався, навіть носа з лісу не витикав. Міс Софонсіба теж мов крізь землю провалилася, і вони принаймні знали, що дядько Ферт не

склав остаточно зброї, у кожному разі ще не освідчився. Вони повечеряли з містером Гюбертом, потім усі троє перейшли з кухні до кімнати й поприбирали зі столу, лишивши на ньому тільки лампу й колоду карт. Далі все виглядало достоту, як минулої ночі, хіба що дядько Кумпан був без краватки, а містер Гюберт у звичайному своєму вбранні, а не в нічній сорочці, й на столі стояла лампа з дашком замість свічки, а містер Гюберт, сидячи по свій бік столу з колодою в руках, перебирав великим пальцем карти по її ребру і дивився на дядька Кумпана. Нарешті він підрівняв колоду, стукнувши її ребром об стіл, поклав під лампою і, злігши схрещеними руками на край столу, нахилився трохи вперед до дядька Кумпана, що сидів навпроти весь сірий, як старий камінь чи пеньок, порослий сизим мохом, нерухомий, зі складеними на колінах руками, з круглою сивою головою, дуже схожий з дядьком Фертом, хоч не блимав очима, як дядько Ферт, і був трохи огрядніший за дядька Ферта — може, від постійного висиджування біля горшків та каструль: мовби те, що він готував, зробило його трохи грубілим, ніж йому призначалося бути, а те, з чого він готував борошно і таке інше — вкрило його з голови до п'ят рівною тьмяно-сірою поволокою.

— Може, спершу трохи віскі по-нашому? — спитав містер Гюберт.

е— Я не п'ю,—— буркнув дядько Кумпан.

— Так і є,— зауважив містер Гюберт.— Я знав, що мусить бути ще щось, окрім слабості до жінок, завдяки чому Філес видається не позбавленим людських рис. Та дарма.—' Він двічі блимнув на дядька Кумпана.— ФертМак-каслін проти землі й чорних, тобто проти того посагу, що я обіцяв, як ти чув, дати Софонсібі. Якщо мій виграш, Філес одружується з Софонсібою без жодного посагу. Якщо виграш твій — ти дістаєш Філеса. Але в кожному разі я дістаю триста доларів, що Філес заборгував за Тенні. Слушно?

— Слушно,— відповів дядько Кумпан.

— З однією незасвіченою,— зажадав містер Гюберт.— Одна здача. Ти тасуєш, я знімаю колоду, а цей хлопчак здає.

— Ні,— запротестував дядько Кумпаи.—Кас ні. Він замалий. Я не хочу його привчати до азартних ігор.

— Ха! — вигукнув містер Гюберт.— Кажуть, гра з Емо-діесом Маккасліном не будить азарту. Та дарма.

Проте він і далі не спускав очей з дядька Кумпана, навіть не повернув голови, коли сказав Касові:

— Іди до задніх дверей і гейкни. Приведи сюди пєр-шу-ліпшу істоту, що відгукнеться, людину чи мула, тварину, байдуже що, аби тільки воно вміло здати десять карт.

Отож Кас вийшов на задвірок. Та кликати не довелося: тут-таки за дверима, під стіною сидів навпочіпки Томін Терл; з ним він і вернувся до ^дальні, де містер Гюберт усе ще сидів по один бік столу, злігши на нього схрещеними руками, а дядько Кумпан — по другий, склавши руки в себе на колінах, а між ними під лампою лежала лицем донизу колода карт. Коли ввійшли Кас із Терлом, жоден з гравців навіть не поглянув у їхній бік.

— Потасуй,— сказав містер Гюберт.

Дядько Кумпан потасував карти, поклав колоду назад під лампу і знов опустив руки на коліна, а містер Гюберт зняв колоду й знову зліг на стіл.

— Здай,— кинув містер Гюберт.

Ані він, ані дядько Кумпан досі не підводили очей. Тільки сиділи собі на своїх місцях, коли в освіті лампи показалися коричневі руки Томіного

Терла, взяли колоду й заходилися здавати: одну карту незасвічену містерові Гюберту й одну незасвічену дядькові Кумпану, а потім одну карту засвічену, короля, містерові Гюберту й одну засвічену, шістку, дядькові Кумпану.

— Ферт Маккаслін проти посагу Сібі,— повторив містер Гюберт.— Здавай далі.

І одна з тих коричневих рук знов дала карту містерові Гюберту — трійку, і знов дала карту дядькові Кумпану — двійку. Містер Гюберт глипнув на дядька Кумпана. Дядько Кумпан стукнув кісточками пальців об стіл.

І та сама коричнева рука знов дала містерові Гюберту карту — ще одну трійку і дядькові Кумпану дала карту — четвірку. Містер Гюберт глипнув на нього самого, а дядько Кумпан знову стукнув кісточками пальців об стіл.

— Здавай,— кинув містер Гюберт.

І та сама коричнева рука знов дала йому туза, а дядькові Кумпану п'ятірку, і тепер містер Гюберт сидів, як у камені. Він не рухався цілу хвилину; тільки сидів на місці й мов заворожений дивився, як дядько Кумпан уперше, відколи тасував, кладе одну руку на стіл, двома пальцями

пощипує ріжок своєї незасвіченої карти й заглядає під той ріжок і знов опускає руку на коліна.

— Я чекаю,— нагадав містер Гюберт.

— І на додачу ті два негри,— озвався дядько Кумпан. Він теж не ворушився. Сидів на своєму місці, достоту як на возі, коли їхав з Касом до містера Гюберта, або на коні чи в кріслі-гойдалці за кухарюванням.

— Проти чого? — спитав містер Гюберт.

— Проти трьохсот доларів, що Тіофілес заборгував тобі за Тенні, і тих трьохсот, у які ви з Тіофілесом оцінили Терла.

— Ха! —вигукнув містер Гюберт, тільки цим разом далеко не так голосно й навіть не уривчасто. И вигукнув знову: — Ха-ха-хаІ — теж неголосно. Потім сказав: — Гаразд.—

І сказав знову: — Гаразд, гаразд.— І нарешті: — Ще хвильку почекаймо. Якщо мій виграш — ви берете Сібі без посагу разом з двома неграми і я нічого не винен Філесові. Якщо твій виграш...

— ...Тіофілес вільний і ти заплатиш йому триста доларів за Терла,— докінчив дядько Кумпан.

— Так буде, якщо я зажадаю від тебе засвітити карти,— сказав містер Гюберт.— Якщо ж ні, Філес не винен мені нічого, а я йому, хіба що куплю цього чорного, хоч я вже стільки років намагаюся втовкмачити тобі й Філесові, вам обом, що він мені приший кобилі хвіст. Тобто вертаємося до вихідного пункту всієї цієї безглуздої історії з невеличкою поправкою. А отже: або я мушу віддати чорну, або піти на ризик купити чорного, що його, як ви самі вже визнали, вам і так несила втримати вдома.

Він замовк. Якусь хвилину стояла така тиша, ніби обидва поснули. Потім містер Гюберт підніс свою незасвічену карту й перевернув її. То була ще одна трійка, й містер Гюберт сидів тепер, дивлячись кудись у простір, тарабанячи пальцем по столу, неквапом, розмірено, не надто гучно.

— Хм! — хмикнув він.— А тобі потрібна саме трійка. В колоді лише чотири трійки, і з них я маю три. Тасував ти. Я знімав колоду. Якщо я

зажадаю від тебе засвітити карти, мені доведеться купувати негра. Хто здавав карти, Емодіесе?

Та на відповідь він не чекав. Простяг руку й повернув дашок лампи так, іідо світло ковзнуло по руках Томіного Терла, що мали бути чорні, а були трохи не білі, і по його святковій сорочці, що мала бути біла, а була трохи не чорна, тій сорочці, яку він надягав щоразу, коли тікав з дому, достоту, як дядько Ферт чіпляв краватку щоразу,

коли їздив по нього, і ковзнуло по його обличчю; тримаючи отак дашок, містер Гюберт сидів за столом і дивився на Томіного Терла. Потім пустив дашок, узяв свої карти, повернув їх лицем і попхнув на середину столу.

— Я пасую, Емодіесе,— проголосив він.

IV

Кас іще був надто стомлений і сонний, щоб сісти на конячку, тож із дядьком Кумпаном і тепер уже з Тенні поїхав возом, а Томін Терл вів його поні, їдучи на старому Скелеті. І коли о схід сонця вони повернулися додому, дядько Кумпан цього разу не встиг навіть вчасно заходитися коло снідання, а лис — вислизнути з клітки: в кімнаті з нею вже зібралася вся собачня. Старий Мойсей запхався просто в клітку до лиса, і їм обом довелось виламуватися з неї крізь протилежну стінку. Власне, виламався тільки лис, бо коли дядько Кумпан відчинив двері до кімнати, більша частина клітки ще трималася на карку в старого Мойсея і допіру дядько Кумпан ногою збив її з нього. Лис оббіг усього одне коло — через передню веранду й навколо будинку — й відразу ж, лунко дряпаючи пазурами по підпірці прибудови, видерся на дах—чудова гонитва, тіль-кищо урвалась вона занадто швидко.

— ЇЦо ви в чортового батька собі думаєте? — гримнув дядько Кумпан.— Зоставляєте цю бісову личину в одній кімнаті з собачою зграєюі

— Під три чорти того лиса,— озвався дядько Фері.— Готуй мерщій снідання. Мені здається, я не був удома цілий місяць, цур йому пекі

ДОМАШНЄ ВОГНИЩЕ

Розділ перший I

Щоб раз і назавжди поквитатися з Джорджем Вілкін-сом, він спершу мусив заховати свій самогонний апарат. Ба заховати власноручно, без нічиєї допомоги — нишком розібрати його, відвезти в якийсь глухий, потаємний закуток, прикопати, та й кінці в воду. Власне, ця морока найбільше й бісила його: він-бо знав наперед, як намучиться й вимориться за ніч. Що діло тим часом доведеться закрити — це його не бентежило, перерва довго не триватиме:

він викрутиться з халепи так само швидко і вміло, як викрутився років із п'ять тому, коли один конкурент спробував стати йому на дорозі й приплатився за це: ще й досі він сіє, проріджує і збирає бавовну не на власній плантації, а на в'язничній, у Парчмені; така доля напевно спіткає і Джорджа Вілкінса, якщо тільки Керазерс Едмондс знатиме про Джорджеві наміри незгірше, ніж він, здається, знає про його, Лукесів, рахунок у банку.

Не бентежили його й збитки від цієї перерви. У свої шістдесят сім років він мав у банку стільки грошей, що не встиг би витратити до кінця свого життя, мав навіть більше, ніж сам Керазерс Едмондс,— так принаймні той запевняє кожного, хто заходить до його плантаційної комори позичити трохи грошей чи взяти набір якогось товару. Так, найприкріше те, що доведеться робити все самотужки, без нічиєї допомоги; саме в розпалі сівба, а він, напрацювавшись за день, мусить

приїхати з поля, поставити в стайню й нагодувати Едмондсових мулів, повечеряти, а тоді ще запрягти власну кобилу в єдиний свій віз, проїхати три милі туди, де стоїть апарат, навпомацки розібрати його й перевезти на милю далі в найглухіше місце, де апарат буде в сякій-такій безпеці, коли зчиниться вся ця буча, пов'язана з Джорджем, і, можливо, повернутися додому над ранок, коли вже ніколи буде лягати в ліжко, бо знов треба виходити в поле, а потім, дочекавшися слушної хвилини, ще й сказати Едмондсові оте єдине слівце; складалося ж усе так через те, що ті двоє, від кого резонно й логічно було б не тільки сподіватися, а й вимагати допомоги, цілком відпадали: на дружинину обачність — не на вірність — він, правда, міг покластись, але Моллї була занадто стара й слабка для цієї справи; натякнути ж про щось таке своїй дочці було б нітрохи не краще, ніж, ховаючи самогонний апарат, попрохати підмоги в самого Джорджа Вілкінса. Не можна сказати, що він має щось проти Джорджа особисто, хоч саме з його вини мусить нині морочитися, тимчасом як міг би спокійно спати собі вдома. Якби Джордж обмежився тільки обробітком землі, одержаної в наділ від Едмондса, він згодився б навіть видати за нього свою Нет, і то охочіше, ніж за будь-кого, надто з-поміж більшості відомих йому негритянських зальотників. Та в цій околиці він не тільки прожив майже сім десятків років, а й народився, і тому не дозволить ані Джорджеві, ані будь-кому іншому стати конкурентом у ділі, яке він започаткував і ретельно й бережно плекав упродовж двадцяти років з отих майже сімдесяти, плекав

повсякчас, відколи вперше з приємністю розпалив вогонь під казаном менш як за милю від кухонних дверей Зека Едмондса; потайки, певна річ, бо ж зайве пояснювати, що зробили б Зек Едмондс або його син Керазерс (чи й старий Кас Едмондс, коли вже на те пішло), якби коли-небудь довідалися про це. Він не боявся, що Джордж підірве його добре налагоджене діло, відіб'є в нього давню постійну клієнтуру отим свинячим пійлом, яке почав гнати два місяці тому, називаючи його віскі. Але Джордж Вілкінс заплішений дурень, рано чи пізно він попадеться. І тоді щоночі, з вечора до рання, протягом найближчих десяти років із-за кожного куща на Едмондсовій землі чигатиме навпочіпки заступник шерифа.

Ось чому він не тільки не хотів брати в зяті дурня, а й взагалі жити з ним в одній околиці. Що ж до того, чи сяде Джордж у тюрму, чи його справу можна буде якось залагодити, то це вже вирішуватимуть між собою Джордж і Раз Едмондс.

Та хоч би що там було, а найважче вже позаду. Ще якась година — і він зможе повернутися додому й навіть трохи передрімати до виходу в поле, де не так працюватиме, як цілий божий день вичікуватиме слушну нагоду для розмови з Едмондсом. Можливо, тим часом утихомириться і злість, і він боротиметься лише з утомою. Але все-таки на своєму полі, хоч він ані був, ані хотів бути його власником, це, зрештою, йому ні до чого. Наділ він одержав сорок п'ять років тому — Керазерса Едмондса тоді й на світі ще не було — й орав його та засівав, як і коли вважав за доцільне (іноді, може, й нічого не робив, тільки сидів цілий ранок на ганку, дивлячись на поле й міркуючи, чи до душі йому така робота), а Едмондс, десь тричі на тиждень проїжджаючи на кобилі в поле, хіба раз на сезон зупинявся на хвилину-дві, щоб дати йому ділову пораду, хоча він пускав її повз вуха, глухий навіть до звуку його голосу, так, наче Едмондс зовсім і не озивався; потім Едмондс рушав далі, а він знову брався до перерваної роботи, байдуже, що то було, й подія відразу ж затиралася, ішла в непам'ять, не переростаючи у сварку, як і водилося в ті часи. Так що й цей важкий день теж незабаром скінчиться. Потім він підійде до Едмондса і скаже йому своє слово; це буде однаково, якби він укинув монету в автомат і смикнув за ручку — залишиться тільки спостерігати.

Він точно вгадував дорогу, навіть у темряві. Адже на цій землі він народився — на цілих двадцять років раніше від Керазерса Едмондса, теперішнього її власника. Працю-

вав на ній, відколи підріс настільки, що міг рівно тримати чепіги плуга; полював на кожнім клаптику цієї землі в дитинстві, за юних і зрілих літ, аж доки не облишив мисливства,— не тому, що вже не здужав виходжувати по кільканадцять миль на цілоденних чи цілонічних ловах, а просто відчув: не личить йому ганяти за кролями та

опосумами, йому, найстаршому з Маккаслінових нащадків (хоча в очах людей він походив не від Маккаслінів, а від Маккаслінових рабів), мало не такому віком, як старий Айзек Маккаслін, що живе в місті на утриманні Раза Едмонд-са, хоч міг би бути власником цієї землі й усього сущого на ній, якби він тільки заявив про свої права і якби люди достеменно знали, як саме старий Кас, дід теперішнього Едмондса, позбавив його спадщини; мало не такому віком, як старий Айзек, і так само, як старий Айзек, мало не сучасникові старих Ферта й Кумлана Маккаслінів, що жили за тих давніх часів, коли їхній батько, Керазерс Маккаслін, купив цю землю в індіанців і коли люди, чорні й білі, були ще людьми.

Він уже в'їхав у видолинок. Довкола був ліс, але, на диво, тут, здавалось, повидніло, так, наче стовбури та гілля кипарисів і верб, зарості ожини в буйних, недосяжних для сонця нетрищах увібрали в себе весь морок, і повітря трохи прояснилося, стало прозоріше, принаймні для очей кобили, так що вона могла кривуляти поміж дерев та серед непролазних чагарів. Незабаром він помітив підходящу місцину — приземкуватий, плескатий, майже симетричний пагорб, такий недоладний на рівному, як підлога, дні долини. Пагорб цей білі називали Індіанським. Якось років п'ять чи шість тому тут з'явився гурт білих, серед них і дві жінки, майже всі в одязі кольору хакі, такому пожмаканому, ніби його тільки напередодні знято з крамничної полиці; з кайлами, заступами, слоїками та пляшечками рідини від комарів, вони пробули тут цілий день, розкопуючи пагорб, і люди мало не з усієї околиці — чоловіки, жінки, діти — цілий той день у різні пори приходили сюди й незворушно видивлялися на них; згодом — власне, через яких два-три дні після подій, що мають статися цієї ночі,— він зчудовано, мало не зі страхом згадуватиме, з яким холодним і погордливим зацікавленням сам стежив за ними.

Та це буде згодом, а тепер він почував тільки заклопотаність. Циферблата на годиннику йому не було видно, але він знав: уже скоро північ. Спинивши воза біля пагорба, він зняв самогонний апарат — обміднений казан, який

коштував йому так дорого, аж досі неприємно про це згадувати, дарма Що все життя він уперто зневажав усяке погане знаряддя,— а також змійовик, кайло і заступ. Нараз під самим пагорбом він угледів неглибоку печеру; власне кажучи, не треба було й копати, тільки трохи розширити з одного боку готову горловину. Земля легко піддавалася невидимому в темряві кайлу, тихо шурхотіла під невидимим заступом — і ось яма вже така глибока, що могла сховати казан, а заразом і змійовик; та зненацька — можливо, це було тільки шарудіння, але воно пролунало в його вухах голосніше за грім лавини, немовби весь пагорб із гуркотом обвалився на нього,— брила, нависла над викопом, зсунулася вниз. Осип затарабанив об порожній казан, завалюючи його разом із змійовиком, закипів біля його, Лукесових, ніг, а коли він одскочив назад і, спіткнувшись, упав, то й довкола всього тіла — його обкидало груддям з піском, а наприкінці ще й ударило в самісіньке лице чимось більшим за грудку, навіть не злостиво, а владно, мовби наостанку він дістав для пересторо ги ляпаса від духа мороку й самотності, від цієї старої землі, а можливо, й від самих пращурів. Бо коли нарешті він сів і перевів подих, хекаючи й блимаючи на каламутні, здавалося б, незмінені обриси пагорба, наче піднесеного над ним на хвилі тривалої тиші, гримучої, як глумливий протяжистий регіт, його рука намацала предмет, що вдарив його, і в непроглядній темряві вгадала в ньому черепок глиняної посудини, яка цілою була, напевне, завбільшки з глечик,— і підняла той черепок, а він ще більше розкришився, і на долоню його лягла, наче кимось вручена, монета.

Як він відчув, що то золото, далебі, не сказав би. Йому навіть не треба було витирати сірника. Потемки, не зважуючись присвітити собі, він п'ять наступних годин повзав навкарачки по пухкій землі — перед очима тим часом поставали вогненні видива всіх закопаних скарбів, про які він тільки знав з розповідей та чуток,— і перетрушував трохи чи не кожну грудку вже нерухомого осипу, лиш ко-ли-не-коли зупиняючись, щоб перевірити по зорях, скільки ще лишається йому швидкоплинної, чимраз коротшої весняної ночі, а тоді далі порпався в сухій бездушній порохняві, що розступилася на хвилину, поманивши його сліпучим зблиском скарбу над скарбами, а потім зімкнулася знов.

Та ось небо на сході зблідло, він припинив пошуки, звівся навколішки і вперше, відколи звернуло з півночі, сяк-т^к випростав спину, даючи відпочити зсудомленим, набо-

лілим м'язам. Він не знайшов більше жодного уламка глечика чи горщика, не те що грошей. Отож виходило, що решта скарбу лежить десь під осипом урозкидь, тому викопувати монети він мусить кожну зокрема, кайлом і заступом. Оскільки ж це потребуватиме часу, а ще більше потайливості, то вже нізащо не можна допустити, щоб шериф із поліцаями винюхували в цій околиці самогонні апарати. Таким чином Джордж дістав тимчасове помилування і навіть не підозрював про своє щастя, як перед тим — про навислу над ним небезпеку. Згадуючи, яка страшенна маса землі впала йому на спину три години тому, щоправда, майже не зачепивши його, Лукес на мить навіть подумав, чи не взяти Джорджа собі в спільники на правах дрібного пайовика; не тільки щоб прискорити розкопки, ні — це мало бути щось наче й данина справедливості, віддяка, спокутна жертва Щастю і Фортуні, бо якби не Джордж, йому б ніколи не знайти цієї монети... Але він у зародку прогнав цю думку. Він, Лукес Вічем, найстарший живий нащадок Маккасліна, хто й досі живе на дідівській землі і пам'ятає старих Ферта й Кумпана майже як людей із плоті й крові, хто був би старший навіть від Зека Едмондса, якби той іще жив, і трохи не дорівнював віком старому Айзекові, який у певному розумінні, коли казати правду, зрадив своє ім'я й рід, легкодухо зрікшися землі, законної своєї власності, й живе тепер у місті на утриманні троюрідного небожа,— і щоб він та віддав бодай цента з тих грошей, які майже сто літ тому закопали старий Ферт та Кумпан, тому, хто пхає свого носа, куди його не просять, не має предків і з'явився бозна-звідки, чиє ім'я ще чверть століття тому було зовсім не знане в цих краях, мартоплясові, що нездатен навіть навчитися гнати віскі, а проте стає йому, Лукесові, на дорозі, ставлячи під загрозу все його діло й розбиваючи сім'ю, і ось уже цілий тиждень сіє в його серці то люту тривогу, то ганебну роздратованість, яка сягнула свого вершка сьогодні, чи то пак — оскільки вже світає — учора вночі, та й досі не розвіялась, бо треба ж іще заховати змійовик та казан. Нізащо. Хай Джордж подякує йому вже за те, що не потрапить за

грати, куди Раз Едмондс його неодмінно запроторив би, навіть коли б цього не зробила поліція.

Надворі дедалі розвиднювалось, і він міг уже бачити довколишні предмети. Самогонний апарат був присипаний землею. Лишилося тільки кинути на це місце оберемок хмизу, щоб свіжа земля менше впадала в око. Він устав. Одначе так і не зміг випростатися на повен зріст. Тримаю-

чись рукою за поперек і все ще трохи горблячись, дерев'яною, натужною ходою Лукес рушив до молодого тополиного гайка за яких двадцять кроків од пагорба, коли це у тому гайку чи за ним щось рвонулося і пустилось бігцем серед дедалі тихшого тріску галуззя; заціпенівши, він стояв з кілька секунд, аж поки втікач почав заглиблюватись у гущавину,— стояв із роззявленим ротом, зачудований, ще не ймучи віри, хоч уже все зрозумів, і тільки повертав голову на тупіт невидимих ніг. Та ось він крутнувся на місці, стрибнув і навдивовижу моторно й прудко помчав не на самий звук, а ніби рівнобіжно до нього, поміж дерев та кущів; продершись крізь хащі, він устиг ще побачити, як у дедалі бурхливішому розливі блідої зоряниці втікач, мов олень, летить полем до далекого, ще затопленого нічною темрявою лісу.

Він здогадався, хто це, ще перше ніж повернувся в чагарі, звідки його вигнав, а вже там, зупинившись, на власні очі побачив у багнищі сліди босих ніг своєї дочки, де вона сиділа навпочіпки,— впізнав їх незгірше, ніж сліди свого мула чи собаки, і все стояв над ними, придивляючись, але вже нічого не бачив. Он воно як! Що ж, навіть коли б у нього ще був час (мине якась година — і на нивках уздовж видолинка з'являться негри з мулами), навіть коли б він мав надію, що встигне знищити всі сліди розкопок під пагорбом, однак уже не варто було перевозити самогонний апарат до іншої схованки. Хай він, навпаки, лишається тут, скажімо, тільки трохи присипаний землею і так недбало прикиданий гілками, що просвічуватиме крізь них, хай ті, хто прийде сюди копати — а тепер вони прийдуть неодмінно,— натраплять на нього відразу ж; тоді вони не зачіпатимуть пагорба, видобудуть із землі свою знахідку й заберуться геть. Нехай! Тут усе ясно, як божий день.

Джорджу Вілкінсові таки доведеться зникнути. Доведеться вирушити в дорогу ще до наступного ранку. 1

Протовкся у тій долині аж до рання! А повернувся, то встиг хіба що коней запрягти та виїхати в поле через добру годину після сходу сонця. Тобі треба виспатись, якщо хочеш зорати оту латку над струмком, бо як містер Раз...

Він уже не чув її, був надворі. Землю облягла ніч. Піщана дорога стелилася блідо, невиразно під безмісячним небом, яким воно буває в пору сівби. Трохи перегодом, ідучи нею, він поминув ту саму нивку, що збирався засіяти бавовником, тільки-но озвуться дремлюги. Якби не Джордж Вілкінс, він давно упорав би її: і виорав би, й угноїв. Та дарма, незабаром це вже скінчиться. Ще десять хвилин — і він однаково що вкине монету в проріз автомата — той, правда, не сипне йому одразу дзвінким золотим дощем, га Лукес цього й не просить, і не хоче; він заходиться коло скарбу сам, аби лиш дали йому спокій, не викрили його таємниці. Така робота, навіть цілонічна, хоч би й довелося самотужки розкопати півпагорба,— його не лякає. У свої шістдесят сім років він був міцніший за декого вдвічі молодшого, а десять літ тому ще здужав робити день і ніч. Одначе тепер він працюватиме тільки потемки. Йому трохи жаль було кидати фермерство. Він кохався в ньому, тішився своїми нивками й залюбки обробляв їх, неабияк пишаючись тим, що має добрий реманент і вправно орудує ним, однаково зневажаючи як погане знаряддя, так і абияку роботу,— це засвідчувала хоча б і купівля найкращого, якого тільки вдалося знайти, казана, коли він почав гнати віскі; тепер він пригадував, скільки йому коштувала ця обміднена посудина, ще з більшою досадою, ніж будь-коли раніше, бо треба було свідомо нею пожертвувати. Він навіть визначив, як саме, якими словами після залагодження першої справи повідомить Едмондса про свою ухвалу облишити фермерство: в його літах, мовляв, уже пора на спочинок, отож нехай Едмондс його землю віддасть комусь іншому, хто й збере цьогорічний урожай. "Гаразд,— скаже Едмондс.— Тільки ти не сподівайся, що я надаватиму твоїй родині житло, постачатиму вас дровами й водою, якщо ви не оброблятимете землі". І він відповість

йому, коли до цього справді дійде, а таке цілком можливе, бо син Зека Едмондса — він, Лукес, твердитиме це до самого скону — далеко гірший за свого батька, так само, як вони обидва, разом узяті, були далеко гірші за старого Каса Едмондса,— він відповість: "Гаразд. Я винайму у вас хату. Називайте ціну, й щосуботи увечері я плататиму вам, доки мені не набридне тут сидіти".

Але це влаштується само собою. Найперша й найголов-

ніша — та справа. Сьогодні вранці, тільки-но повернувшись додому, він мав намір спочатку вдатися до самого шерифа, щоб запевнити собі цілковитий успіх на випадок, якби Едмондс обмежився лише тим, що знищить Джорджів апарат та негайно вижене Джорджа з околиці. Бо тоді Джордж і далі тинявся б десь поблизу, хіба не показувався б на очі Едмондсові; позбавлений будь-якої роботи на плантації, не кажучи вже про змогу гнати віскі, він знічев'я швендяв би скрізь цілими ночами й був би ще небезпечніший, ніж досі. Але потім він подумав: краще, коли заява надійде від Едмондса, білого, бо Лукес для шерифа тільки негр, і вони обидва, шериф і Лукес, добре це знають, хоч тільки один з них усвідомлює, що шериф для Лукеса — звичайний собі .селюк, який не має жодних причин пишатися своїми предками, а тим паче надії пишатися своїми нащадками. Якщо ж Едмондс вирішить уладнати цю справу полюбовно, без допомоги поліції, тй Лукес у Джефферсоні завжди знайде, кого повідомити, що про самогонний апарат на плантації Керазерса Едмондса знає, крім нього з Джорджем Вілкінсом, ще й сам Кера-зерс Едмондс.

Він увійшов у широку браму; від неї в'їзна алея, звернувши вбік, вела на пагорб, де між дубами та кедрами ще здалеку було видно електричне світло, перед яким мерк вогонь найяскравіших гасових ламп,— тим часом воно осявало вікна дому, чий теперішній власник був далеко гірший від давніших його мешканців, що задовольнялися, власне, лампами, а то й свічками. У стайні для мулів стояв тепер трактор, теж річ недозволенна для Зека Едмондса, а в спеціально спорудженій повіточці — автомобіль; туди старого Каса не заманили б і

медом. Але це вже належало до давніх літ, давніх часів, ті люди були кращі від теперішніх; він сам, Лукес, залічував себе до них, ставлячи себе поруч із старим Касом, не тільки майже ровесником йому, а й близьким за духом — зіставлення таке ж слушне, як і парадоксальне: старий Кас був Маккасліном лише по матері (ба й прізвище мав інше), а Лукес — по батькові, а проте перший з них був законний власник землі з усіма правами на неї, другий же тільки користувався землею без ніяких юридичних прав. Так, ті люди були кращі: от хоча б старий Кас — щоправда, він Маккаслін лише по матері, але мав у своїх жилах доволі крові старого Керазерса Маккасліна, аби відняти землю в законного її спадкоємця тільки тому, що хотів нею володіти й знав,, що зуміє краще дати їй раду,— досить дужий, досить без-

оглядний, досить споріднений внутрішньо зі старим Кера-зерсом; навіть Зек, уже не той, що його батько, але, на думку Лукеса,— Маккасліна по чоловічій лінії,— настільки рівня йому, Лукесові, що одного ранку, сорок три роки тому, Лукес навіть мав намір убити його й схаменувся лише тоді, коли, давши лад усім своїм справам, як той, хто й собі готується до смерті, став з голою бритвою в руці над сонним білим.

Він дістався до будинку. Колись давно два рублених його крила, збудованих Керазерсом Маккасліном і цілком достатніх для старих Ферта й Кумпана, сполучалися відкритим з обох боків переходом, та згодом старий Кас Едмондс зробив його закритим і — як пам'ятник, а водночас і епітафію своїй гордині — надбудував ще один поверх, обшалювавши його білою шалівкою та притуливши на фасаді портик. Він, Лукес, не мав звичаю заходити туди із задвірка, кухонними дверима. Відколи народився Керазерс Едмондс, він зайшов ними лише раз і вдруге не зайшов би до скону. Не піднявся він і на парадні сходи. Натомість став у пітьмі біля веранди й заходився барабанити кісточками пальців об її поруччя, аж поки білий вийшов у передпокій і визирнув з парадних дверей.

— Ну? — запитав Едмондс.— Що там таке?

— Це я,— відповів Лукес.

— Добре, заходь,— запросив його Едмондс.— Чого ти там стоїш?.

— Вийдіть краще ви сюди,— сказав Лукес.— Бо звідки нам знати — може, Джордж причаївся десь поруч і підслуховує?

— Джордж? — здивувався Едмондс.— Джордж Вілкінс?

Він вийшов на веранду — молодявий ще, неодружений,

хоча в березні йому минуло сорок три роки. Лукесові зайве було пригадувати день його народження. Він не забував його ніколи — ту ніч напровесні після десятиденної зливи, якої не пам'ятали й старі люди, ніч, коли дружині білого прийшов час родити, а рукав річки, як на те, став розливатись, і незабаром уся долина виповнилася водою, кривавлячи 2 нею, душачись вітроломом і потопленою худобою, і вже навіть на коні годі було поночі дістатись на той бік до телефону, щоб викликати й привезти лікаря. Отож білий опівночі сам розбудив Моллі,— вона тоді ще годувала груддю свого первістка,— і вони з Лукесом під

зливою побігли в темряві за ним до будинку, й Лукес чекав на кухні, підтримуючи в грубі вогонь, тимчасом як Моллі приймала біле дитя тільки вдвох з Едмондсом, а потім вони побачили, що конче треба привезти лікаря. Тим-то ще вдосвіта він по воді перебрався на той берег,— яким дивом, не збагне й досі,— а смерком повернувся з лікарем, наче з того світу (часом він думав, що вже по ньому, що йому вже кінець, що вони обидва, мул і він теж, незабаром приєднаються до утоплеників з білими очима й одвислими щелепами, і шуліки через місяць, як спаде вода, кружляючи, звідусіль злетяться до них, розбухлих і вже невпізнанних), куди він одважився ступити не заради себе, а заради старого Керазерса Маккасліна, їхнього із Зеком Едмондсом спільного предка, щоб опісля застати дружину білого вже неживою, а свою власну — вже майже господинею в домі білого. Здавалося, наче,

переправляючись того похмурого дощового дня туди й назад через цю подобу Лети, він виринув з її хлані, бо дістав дозвіл на порятунок, купив собі життя коштом перенесення в новий світ, зовні такий, як і раніше, а насправді невловно і безповоротно змінений.

Здавалося, біла жінка взагалі не жила на світі, так непомітно пішла вона з дому, тільки й пам'яті по ній, що через два дні вони закопали труну в саду (до кладовища долиною все ще годі було добратися) — справа буденна, не освячена хрестом священика, чиста омана; тепер її там заступала його дружина, чорна жінка, а він жив самотою в хаті, що поставив для них старий Кас після їхнього одруження, і не давав згаснути домашньому вогнищу, власноручно розпаленому в день їхнього шлюбу, весь час підтримував його.^хоч нині й не часто на ньому варилося; так минуло майже півроку, а тоді він зайшов одного дня до Едмондса й сказав:

— Я прийшов по жінку. Вона потрібна мені в домі.

■ А далі... такого вже він і в голові не— покладав., Але слова самі зірвалися з уст, бо збігло ж майже півроку, а він усе ще пильнував домашнього вогнища, що мало палати в коминку, доки йому чи Моллі вистачить сили підкладати дрова, щоночі сидів перед ним сам-один, сидів цілу весну й літо, нарешті якось уночі, оскаженівши, осліпнувши з люті, схопив у нестймі кедрове цебрб, повне води, й уже замірився ним на вогонь, та дивом стримався і поставив цебро знов на ослінчик, ще тіпаючись мов у пропасниці, навіть не пам'ятаючи, як його звідти взяв... далі він сказав:

•— Ви, певно, думали, що я Залишу її тут, га?

Білий сидів у кріслі. Віком він годився Лукесові в брати — мало не в близнюки. Недбало відкинувшись на спинку, він пильно поглянув на Лукеса.

— Овва,— сказав білий спокійно.— То ось ти що надумав. За кого ж ти мене маєш? І чи не занадто ти високої думки про себе?

— Я чорний,— промовив Лукес.— Але я ще й чоловік. І. не просто собі чоловік. Те саме причандалля, що зробило твою прабабу, зробило й мого батька.

— Овва! — повторив Едмондс.— Ніколи я не думав, що божитимусь чорному. Але, їй-богу...

Лукес уже рушив був до дверей. Та зненацька обернувся. Едмондс тепер стояв. Погляди їхні схрестилися, проте якусь мить Лукес не бачив його.

— Божіться комусь іншому! — процідив він крізь зуби.— Щоб сьогодні ввечері вона була вдома. Затямили?

Уже повернувшись у поле, до плуга, покинутого серед гонів, Лукес раптом упіймав себе на думці, що його знову поривае кудись іти: до плантаційної комори, до особняка, абикуди, де можна застати білого, навіть до його спочивальні, якщо доведеться, тільки б зустрітися з ним віч-на-віч. Мул стояв у збруї, прив'язаний до дерева. Він знову запріг його в плуг і заходився орати. Щоразу, як він повертав наприкінці гонів, на видноколі виринала Лукесова хата. Однак він і не глянув у той бік, хоч і здогадався, що вона вже знов удома, навіть коли з бовдура почав витися свіжий димок — уперше о цій порі майже за півроку; він не глянув туди й ополудні, коли дружина попід огорожею прийшла з відерцем та накритою сковорідкою і зупинилася, дивлячись на нього якусь мить, а потім поставила відерце та сковорідку долі й пішл*а геть. Згодом повільно й мелодійно забемкав плантаційний дзвін — вибив полудень. Лукес випряг мула, напоїв його і нагодував і лише тоді, точнісінько як і перше, попрямував до залому плоту, де стояв полуденок — теплі ще перепічки на сковорідці та пів лудженого відерця молока;

відерце було з-під смальцю й вилискувало від чищення та тривалого вжитку, як старе срібло.

Та ось уже закінчено і пообідню роботу. Лукес одвів Едмондсового мула до стайні, нагодував його й повісив упряж до завтра на кілочок — звичайне її місце. Нарешті, вертаючись путівцем зеленого літнього надвечір'я, коли в повітрі плавали мерехтливі блищаки й раз у раз хором озивалися дремлюги, а жаби плюхали та кумкали вздт*/к

потоку, він уперше поглянув на свою хату, на тонкий султанчик вечірнього диму, застиглий над бовдуром,— і груди його задихали дедалі бурхливіше, напинаючи вицвілу сорочку, аж та мало не тріскала в петельках. З такою наругою він змириться хіба що на старість. А втім, ні, ніколи— хай би він дожив і до ста років, забув її обличчя і ймення, як і ймення білого та своє власне. "Мені доведеться його вбити,— вирішив він,— або ж забрати її і податися геть".

На мить у нього майнула думка піти до білого й повідомити, що вони з дружиною вирушають зараз же, цього ж вечора, негайно. "Але я можу взяти гріх на душу, як побачу його зараз,— подумав він.— Я вже вирішив податися Геть, а як побачу його, стрінуся з ним оце тепер, то можу передумати. Добрий же з мене чоловік! Він півроку тримає її у своєму домі, й мені байдуже, а коли він відсилає її назад, я вбиваю його. А це ж однаково, що заявити прилюдно, на повен голос: він відіслав її назад не тому, що послухав мене,— просто вона йому вже набридла".

Лукес відчинив хвіртку в огорнутому сірим присмерком паркані. Цей паркан він поставив своїми руками ще тоді, як подружжя дістало хату від старого Каса, і сам-таки вимостив наношеним із поля камінням доріжку через голе подвір'я, яке дружина, бувало, щоранку замітала лозовим віником, згортаючи чистий пил у мудровані візерунчасті лінії, що вилися між квітниками в обрамленні з грузу, битих пляшок, порцелянового череп'я і скалок кольорового скла. Цієї весни вона коли-не-коли навідувалась, щоб доглянути квітники, тож ті цвіли, як звичайно,— невибагливі яскраві квіти, що їх так любило її і його плем'я:

щириця і соняшник, канни і мальви,— але з минулого року доріжки поміж ними були неметені. "Так,— подумав він,— доведеться його вбити або покинути ці краї".

Лукес увійшов до сіней, а звідти до хати, де два роки тому розпалив вогонь, що мав пережити їх обох. Опісля він не завжди міг пригадати, що саме сказав, ступивши на поріг, проте ніколи не забував, з якою люттю, подивом і недовірою водночас подумав: "Хай йому абищо, їй досі було й невдогад, що я здатний щось запідозрити". Дружина сиділа перед коминком, де варилася вечеря, й тримала на колінах дитину, долонею затуляючи їй личко від світла й жару,— дрібна вже й тоді, за багато років до того, як її тіло — навіть, здавалося, й кості — почало всихати й мізерніти. Він став над нею, дивлячись на дитя, не своє, а біле, на те, як воно тицяється носиком у темну, иабубня-

вілу грудь не Едмондсової, а його власної і вже втраченої дружини; його охопила лють, що син білого має заступати його рідного, і він з голосним криком, розчепірюючи пальці, мов пазурі, простиг руки до маляти, але вона рвучко схопила його за зап'ясток.

— А де наш? — закричав він.— Де мій?

— Спить онде в ліжку! — показала вона.— Можеш піти поглянути!

Та він і далі стояв над нею нерухомо, а вона не випускала його зап'ястка з лещат своїх пальців.

— Не могла ж я покинути його дитяти! Сам знаєш. Мусила взяти з собою!

— Не бреши! — визвірився він.— Не кажи мені, буцім Зек Едмондс знає, де воно.

— Знає! Я сказала йому!

Він випручнув свій зап'ясток, відкинувши дружинину руку; тихо клацнули зуби, коли відштовхнута долоня вдарила її у підборіддя, і він побачив, як вона підносить руку собі до вуст, але рука опадає знов.

— Так тобі й треба,— мовив він.— Зараз у тебе поллється кров, але хіба вона твоя? Хіба ти не зрадила свою кров?

— Дурень,— закричала вона.— О боже ж мій, боже,— забідкалася раптом.— Гаразд. Я віднесу його. Вже й сама збиралася. Тітка Тісбі може загорнути йому в ганчірочку цукру...

— Ні, ти не понесеш,— сказав він.— І я теж ні. Гадаєш, Зек Едмондс сидітиме спокійно, повернувшись додому і викривши пропажу? Ні! — вигукнув він.— Я ходив до його оселі по свою жінку. Хай же він прийде до мене по свого сина!

Він чекав на ганку, йому було видно, як по той бік долини мерехтить світло в будинку Едмондса. "Ще не повернувся,— подумав він, дихаючи поволі, розмірено.— Спішити нікуди. Хай-но він почне. А я вже докінчу. І тоді — по всьому. Все буде гаразд". Потім світло згасло. Він став спокійно проказувати вголос: "Зараз. Зараз. Не може ж він так хутко сюди дійти". Він примовляв так іще довго, хоч і розумів, що той уже встиг би обернутися сюди й назад щонайменше з десять разів. А тоді йому здалося, паче він знав із самого початку, що Едмондс не прийде, ба не мав у цьому ані найменшого сумніву, ніби оце зараз був у домі білого й бачив, що той і собі жде, втупивши очі в його, Лукесову, хату. Нарешті він зрозумів, що білий навіть ждати не жде, й відчув себе так, наче сто-

яв уже в його спальні, дослухаючись до тихого віддиху сонного і тримаючи в руці розімкнуту бритву над безборонним, байдужим до небезпеки горлом.

Він знову ввійшов до хати — у кімнаті в ліжку спала його дружина з двома немовлятами. Вечерю, що варилася в коминку ще тоді, як він зайшов сюди смерком, досі не знято з вогню, решткки її давно википіли й звугліли, а тепер уже чи й не зовсім прочахли серед пригаслого приску. Він одставив каструльку та кавник набік, потім цурпалком прогорнув попіл у кутку, оголюючи черінь, і послиненим пальцем торкнувся однієї з цеглин. Вона була гаряча, щоправда, не пекла, не палила, проте мала в собі якийсь затамований, захований у надрах жар, згусток отих двох років, коли над нею безнастанно гуготів вогонь, згусток не вогню, а самого часу, і, здавалося, вона не охолоне, хоч би вогонь і погас, хоч би її й поливали водою, бо охолодити її може тільки час. Він підважив цеглину лезом ножа, вишкріб з-під неї теплу глину й видобув невеличку металеву скриньку, що майже сто років тому була особистою власністю його білого діда, Керазерса Маккасліна, потім вийняв із неї вузлик, туго напханий монетами,— він почав їх відкладати, не маючи ще й десяти років, і на деяких з них стояла дата трохи не з часів Керазерса Маккасліна. Дружина, облягаючись на ніч, скинула тільки черевики. (Він упізнав їх теж. Вони належали білій жінці, чиє життя і смерть — то тільки омана). Він поклав зав'язані у вузлик гроші в один з них, підійшов до горіхового комода, весільного подарунка Айзека Маккасліна, і вийняв із шухляди бритву.

Чекав, поки почне світати, а чому, й сам не сказав би. Присів навпочіпки під деревом на півдорозі між в'їзною брамою та будинком білого і чапів так, непорушний, як сама безвітряна темнота, тимчасом як угорі оберталися сузір'я і хори дремлюг озивалися все частіш і частіш, аж нарешті — край: проспівали перші півні, зайнялась і розтала примарна зірниця, защебетало птаство, й ночі не стало. З першими променями сонця він зійшов на чільну веранду будинку білого й переступив поріг незамкнених дверей, потім через тиху залу дістався до спальні, куди, здавалось йому, заходив не далі, як хвилину тому, і з розкритою бритвою, чуючи внизу той віддих, став над безборонним, відкритим горлом, знов иаміряючися повторити те, що, здавалось, уже раз здійснив. А тоді побачив на подушці обличчя, спокійні очі, звернені до нього, й відразу зрозумів, чому поклав чекати до ранку.

— Бо ти теж Маккаслін,— обізвався він серед тиші.—. Хоч і бабського коліна. Певно, в цьому й уся річ. Певно, того ти й повівся так: натура старого Керазерса передалася тобі й твоєму татусеві через бабу... а це сім'я настільки ж легковажне, наскільки чоловік поважний, годі його й рівняти з чоловіком. Отож я, мабуть, уже й простив тобі, хоч це, по-моєму, й неможлива річ: прощати можна лише своєму кривднику, нащо вже біблія, а й там не сказано прощати тому, кого ти надумав скривдити, бо сам Ісус Христос урешті зрозумів, що це буде понад наші сили.

— Поклади бритву, а тоді побалакаємо,— зажадав Ед-мондс.

— Ти, звичайно, знав, що я не боягуз, бо я теж Маккаслін, та ще й чоловічого коліна. Отже, ти аж ніяк не міг подумати, що в мене забракне духу прийти, бо я, мовляв, чорний. Аж ніяк не міг ти подумати й іншого: ніби мене, Лукеса, стримає те, що я також Маккаслін. Ні, ти міркував так: "Він чорний і махне на все рукою". Я теж і гадки не мав Хапатися за бритву. Навпаки, дав тобі нагоду. Я, можливо, не знав, що зроблю, коли ти ввійдеш до моєї господи, але я знав, що хочу й, либонь, намагатимуся зробити, чого Керазерс Едмондс сподіватиметься від мене. Ти, одначе, не прийшов. Не дав мені нагоди вволити волю старого Керазерса. Ти пробував мене побороти. Але ти не побореш мене вік, хоч би мені довелося завтра о цій порі висіти на гілляці й палати в гасовому полум'ї ‘, не побореш вік.

— Поклади бритву, Лукесе,— повторив Едмондс.

— Яку бритву? — спитав він і, піднявши руку, поглянув на бритву такими очима, ніби забув, що тримає її, ніби побачив її вперше, а тоді, продовжуючи той самий рух, пошпурив її у відчинене вікно: бритва криваво зблиснула оголеним лезом у першому мідяному промені сонця. — Обійдуся й без бритви. Упораюся з тобою голіруч. Витягай-но з-під подушки свого револьвера.

Супротивник усе ще не ворушився, навіть не вийняв рук з-під простирадла.

— Його немає під подушкою. Він у шухляді, де й завжди, і ти це знаєш. Піди поглянь. Я не втечу. Не випадає...

— Знаю, що не втечеш,— промовив Лукес.— І ти це сам знаєш. Бо добре розумієш: мені тільки це й важить, я тільки цього й хотів, щоб ти втік — повернувся до мене З

спиною і накивав п'ятами. Певно, що ти не втечеш. Бо тобі треба подолати тільки мене. А мені, крім тебе, доведеться подолати ще й старого Керазерса. Витягай револьвера.

— Ні,— сказав Едмондс.— Іди додому. Забирайся звідси. Сьогодні ввечері я прийду до тебе...

— Після всього? — приголомшено спитав Лукес.— Щоб я та жив з тобою в одній околиці, дихав одним повітрям? Та хай би ти казав хоч що, свідчився чим хоч, хай би навіть я повірив — яке з того пуття після всього, що було? Виймай-но револьвера.

Едмондс витяг руки з-під простирадла й поклав їх зверху.

— Гаразд,— погодився він.— Стань під стіною і стій там, поки я візьму його.

— Ха! —вигукнув Лукес.— Ха!

Супротивник знову сховав руки під простирадло,

— Тоді піди забери свою бритву,— сказав він.

Лукесові аж дух сперло від цих слів, і він конвульсивно хапав ротом повітря. Білому було видно під ракурсом його груди, напнуту на них благеньку вицвілу сорочку.

— Забрати? Коли ти спокійно дозволив мені викинути її? Коли ти знаєш, що, вийшовши зараз із цієї кімнати, я більше сюди не повернуся? — Він підступив до стіни й зіперся на неї спиною, все ще не відводячи очей від ліжка.— Бо я вже тебе здолав,—додав.— Це я кажу старому Керазерсові. Виймай свого револьвера, білий.

Лукес стояв і так швидко хапав ротом повітря, що, здавалось, легені його більше не витримають і лопнуть. Дивився, як супротивник устає з ліжка, бере його за ніжку й відсовує від стіни настільки, щоб до нього можна було приступити з обох боків; спостерігав, як білий підходить до дверей і замикає їх на ключ, потім вертається до ліжка, кидає на нього револьвер і лише тоді зводить на нього очі. Лукес затремтів. '

— Ні! — скрикнув він.

— Ти з одного боку, я з другого,— промовив білий.— Ставай навколішки та поміряємося, чия рука дужча. Обійдемося без судді.

— Ні,— витиснув із себе Лукес.— Кажу востаннє. Бери револьвера. Я йду на тебе.

— Що ж, іди. Гадаєш, із мене гірший Маккаслін тільки через те, що я бабського коліна, як ти кажеш? А може, ти взагалі не Маккаслін, ні чоловічого, ані навіть бабського коліна. Може, ти просто чорний, що відбіг рук?

За мить Лукес був уже коло ліжка. Навіть не пам'ятав, як там опинився. Ставши навколішки, зімкнув свою

кисть із його, дивлячись поверх ліжка й револьвера у вічі тому, кого знав ще змалечку, з ким ріс, як брат із братом. Вони рибалили разом і полювали, в одній річці вчилися плавати, їли за одним столом на кухні білого хлопця і в хаті матері негра, спали під одним укривалом при лісовому багатті.

— Кажу тобі востаннє...— повторив Лукес.— Чуєш?..— Потім закричав, але не на білого, ні — білий про це знав; він помітив, як білки його очей наливаються кров'ю, наче в зацькованого звіра — ведмедя чи лиса:

— Чуєш чи ні? Не вимагай від мене забагато!

"Я зробив помилку,— подумав білий.— Перебрав міру".

Але було вже пізно. Перше ніж він устиг вивільнити праву руку, Лукес здавив її, мов лещатами. Едмондс негайно простяг до револьвера ліву, однак Лукес і її впіймав за зап'ясток. Обидва заклякли, тільки їхні передпліччя, їхні зімкнені кисті рухалися; нарешті кисть білого торкнулася тильним боком револьвера. Завмерши в цих лабетах, білий незворушно вдивлявся в змучене, нестямне обличчя навпроти.'

— Даю тобі нагоду,— мовив Лукес.— Коли ти спав при незамкнених дверях, я теж дістав її од тебе. Проте я викинув бритву — і. поквитався з тобою. Тоді ти, сказати б, жбурнув мені ще одну нагоду. Так чи ні?

— Так,— відповів білий.

— Ха! — вигукнув Лукес.

Він одкинув руку білого, водночас висмикуючи кисть правої з лещат його пальців і відпихаючи супротивника від ліжка; потім, продовжуючи той самий рух, схопив револьвер, скочив на ноги й сахнувся назад, коли білий по той бік ліжка теж почав підводитися. Опинившись на безпечній

відстані, Лукес розломив револьвер і, миттю оглянувши барабан, став крутити його, доки порожнє вічко перемістилося вниз, так що набій мав потрапитиліід курок, байдуже, в якому б напрямку повертався барабан.

— Мені їх треба буде два,— пояснив він, склав револьвер і повернув обличчя до білого. Той знову побачив його очі, так налиті кров'ю, що не видно було ні рогівки, пі райдужини.

"Зараз станеться",— подумав білий, раптом ясно усвідомивши своє становище, проте нітрохи цьому не дивуючись, набираючись якомога духу. Лукес цього, здається, не помітив. "Він, певно, й не бачить мене", — подумав білий. Але запізно. Лукес уже знову на нього дивився.

— Мислив, я цього не зроблю, га? — запитав Лукес.—

Ти знав, що я можу взяти над тобою гору, тож сподівався побити мене старим Керазерсом так само, як Кас Едмондс Айзека, коли змушував того відмовитись од власної землі, позаяк, мовляв, Кас Едмондс — Маккаслін бабського коліна, через сестру Кумпана, а старий Керазерс для родички-жінки, нездатної за себе постояти, неодмінно зажадав би од Айзека землю. І ти думав, я теж поступлюся тобі, га? Думав, поступлюся швидко, швидше за Айзека, бо тут ідеться, зрештою, не про землю. Вже хоча б тому, що мені не дісталося жодної великої, добрячої Маккаслінової ферми. В мене тільки й спадку, від котрого я міг би відмовитися, що Маккаслінова кров, та й то не така, щоб закон її визнав,— чи принаймні не багато варта, бо старий Кера-зврс ніколи, здається, надто не клопотався тією краплиною, ЩО влив її однієї ночі Томі, зачинаючи мого батька. І якщо це Маккаслінова кров— довела мене сьогодні до такого — я теж її не хочу. Тож перед тим, як пролити цю кров, я гризтимуся анітрохи не більше, ніж гризся старий Керазерс, коли вливав її в мою чорну кров, а насолоду дістану навіть більшу, ніж старий Керазерс у ту мить. Або ні! — скрикнув він.

"Він знову не бачить мене,— подумав білий.— Зараз станеться".

— Ні! — горлав Лукес.— Я першою кулею взагалі не скористаюсь, а лише тією останньою, і зборю вас обох заразом, тебе й старого Керозерса... залишу тобі щось таке, над чим би ти вряди-годи міг поміркувати, трохи звільнившись од справ, посушити собі голову: що я, мовляв, скажу старому Керазерсові, коли відійду туди, куди той уже відійшов... завтра й фэзавтра, аж поки...

Білий підхопився, кинувся через ліжко, хапаючи руку з револьвером. Лукес і собі скочив; вони зчепилися посеред ліжка; Лукес обхопив, трохи не обняв свого супротивника лівицею і, вперши револьвер йому в бік, натиснув курок, відштовхуючи білого від себе — і все це одним неперервним рухом; почувся легкий, сухий, неймовірно лункий звук осічки.

Гарний тоді випав рік: весна, щоправда, запізнилася через дощі та поводі, але літо трималося довго. Давно вже не заповідалося такого врожаю, дарма що в серпні частину своєї кукурудзяної ділянки Лукес не спромігся ще раз розпушити. Він вирішив зробити це тепер і пустив мула поміж рядами міцних, заввишки по пояс, стебел з рясним, темним, лискучим листом, зупиняючись у кінці кожного ряду, щоб розвернути плужок і скерувати норовистого му-

ла в нове міжряддя. Нарешті в ясному повітрі над бовдуром його хати здійнявся легкий димок обіду, а потім, як і раніше о цій звичній порі, з'явилась, ідучи попід плотом, дружина з накритою сковорідкою та відерцем. Він не дивився на неї. Орав, поки плантаційний дзвін вибив полудень, а тоді напоїв та нагодував мула й, покріпившись молоком з іще теплою перепічкою, відпочивав у холодку, аж поки дзвін озвався вдруге. Зачувши його, він, усе ще не встаючи, вийняв з кишені набій і знову задивився на нього в задумі. Це був конічний бойовий набій без сліду бруду чи іржі, з глибокою віспиною від бійка на невибухлому капсулі — тьмяний мідяний циліндрик, коротший від сірника, не набагато грубший і важчий за олівець, а проте не такий і малий, якщо в ньому вміщаються двоє людських життів... Тобто вміщалися.

"Бо другим я б не скористався,— подумав він,— я прийняв би заслужену кару. Чекав би на шибеницю, а то й на суд Лінча. Я прийняв би заслужену кару. Так що, мабуть, у моїх жилах таки недаремно тече кров старого Керазерса. Старий Керазерс... Він був мені потрібен — і він прийшов і заступився за мене".

Лукес знов узявся за чепіги плуга. Незабаром дружина знову пройшла до нього попід плотом і забрала сковорідку* та відерце, не дожидаючись, поки він принесе їх увечері сам. Але вона сьогодні ще не вільна. Лукес і незчувсь, як промайнула пообідня пора і в небо здійнявся дим вечері — вечері, яку вона залишить для нього в коминку, вертаючися з дітьми до особняка. Коли він смерком прийшов додому, вона саме вибиралася тудц. Тільки Вже не взута в черевики білої жінки. Мала на собі ту саму простору сукню з вицвілого ситцю, що й уранці.

— Вечеря готова,— сказала йому.— Я не встигла тільки подоїти корову. Доведеться тобі це зробити самому.

— Мені з молоком не горить, то й корова потерпить,— відрубав він.— Ти здужаєш нести зразу двох?

— Мабуть, здужаю, я вже давно морочуся біля них сама, і ніхто з чоловіків мені не допомагає.— Вона дивилася кудись убік.— Покладу їх спати й повернуся.

— По-моєму, було б краще, якби ти днювала й ночувала при них,— буркнув він.— Адже почин уже зроблено.

Вона пішла, нічого не відповівши й не озираючись, незворушна, спокійна, лагідна. Лукес теж більше не дивився їй услід. Груди його дихали рівно, тихо.

"Ох, ці жінки,— подумав він.— Ці жінки. Я ніколи так нічого й не довідаюся. Та й не маю великої охоти. Краще

довіку лишатися в невіданні, як довідатися колись, що мене пошито в дурні".

Лукес обернувся й глянув у куток кімнати, де палахкотів вогонь і на нього чекала вечеря.

— Далебі,— промовив він уголос,— чи може чорний просити білого, щоб той був такий ласкавий і не спав з його чорною дружиною? І навіть якби міг, то чи може білий пообіцяти йому, що не спатиме з нею?

1

Повечерявши, він відсунув од столу стілець і. підвівся. Ще раз, не грізно, але все ж таки холодно глянув на похнюплену голову дочки, на її загадкове обличчя. Проте озвався не знати до кого: чи то до неї, чи до дружини. Його слова могли бути звернені так само до одної, як і до другої, чи до них обох, чи просто до стіни,

— Я пішов.

— Куди тебе несе проти ночі? — спитала дружина.—

2

Мається на увазі червоний колір води від кольору розмитого грунту. (Тут і далі прим, перекл.)

3

Ідеться про суд Лінча: вогнище, на якому спалювано жертву, поливали гасом.

III

— Джордж Вілкінс? — запитав Едмондс. Він підійшов до краю веранди, ще молодявий, але вже схильний до тієї майже жовчної дратливості, яку Лукес пам'ятав у старому Касові Едмондсі і якою ніколи не відзначався Зек. Віком він годився Лукесові в сини, одначе був миршавіший проти нього не тільки з цієї причини; бо й справді, хіба ж то Лукесові доводилося платити податки, страхові внески та проценти, хіба ж то Лукесові землі треба було перекопувати ровами, осушувати, обгороджувати й угноювати і хіба ж то Лукес діставав зиски з чого завгодно, тільки не З власної праці в поті чола, праці чесної, богоугодної, задля шматка хліба насущного?

■— Що там держить цей Джордж Вілкінс, хай йому грець?

Не змінюючи тону, без видимих зусиль, мовби несамохіть, Лукес із "негра" обернувся в "чорнюка" — від нього, загадково-непроникного, незалежного, здавалося, ширилась, наче запах, атмосфера споконвічної тупої байдужості.

— Держить казан у яру, що за Старим Західним полем. А якби вам захотілося знайти й віскі, зазирніть у нього на кухні під мостини.

— Самогонний апарат? — здивувався Едмондс.— На моїй землі? — І враз закричав: — Хіба я не товкмачив усім тутешнім чоловікам, жінкам та дітям, що зроблю, коли знайду на своїй землі бодай краплину самогону?

— Мені про це можете не нагадувати,— сказав Лукес.— Я живу тут від самого народження, жив тут іще до вашого тата. Й ані ви, ані він, ані старий Кас зроду не чули, щоб я мав діло з якимось спиртним, хіба що на різдво Моллі одержувала від вашого тата, а потім од вас пляшку фабричного віскі.

— Знаю,— притакнув Едмондс.— І хотів би думати, що Джордж Вілкінс...— він раптом змовк. А за хвилину по-

вів далі: — Чи мені так здається, чи я справді чув, ніби Джордж хоче побратися з твоєю дочкою?

Повагавшись якусь мить, Лукес відповів:

— Атож.

— Ха! — вигукнув Едмондс.— Отже, ти гадав, що як сам викажеш Джорджа, поки того не застукали на гарячому, то я звелю тільки потрощити його казана й вилити віскі, а тоді про все забуду?

— Я не знав напевно, як воно обернеться,— буркнув Лукес.

— Ну то • тепер ти знатимеш,— сказав Едмондс.— І Джордж теж дізнається, хай-но шериф...— І він зник у будинку.

Лукес дослухався до його твердої, гнівної, швидкої ходи, а потім — до протяглого, несамовитого скреготу телефонної ручки. Нарешті він перестав напружувати слух — стояв непорушно в сутінках і, кліпаючи очима, міркував: "Клопоти, клопоти. Чи думав я коли про таке, чи гадав?.."

Едмондс повернувся.

— Усе гаразд,— сказав він.— Тепер можеш іти додому. Гайда спати. Я знаю: до тебе говорити все одно що до глухого, але я хотів би завтра надвечір бачити твою південну латку біля видолинка засіяною. Сьогодні ти ворушився так жваво, мовби тиждень не спав. Що ти робиш ночами— не знаю, знаю тільки одне: хоч яким би ти почувався молодим, ти вже застарий, аби гасати, мов той кіт, по околиці за дівчатами.

Лукес поплентався додому. Тепер, коли вже по всьому, коли справу залагоджено, він віднув себе й справді дуже стомленим. Здавалося, хвилі триввги, образи, гніву й страху, напливаючи по черзі протягом

десяти днів і вилившися, зрештою, в гарячкову активність минулої ночі, а також минулих півтори доби, коли він навіть не скидав своєї одежини, одурманювали його й забивали навіть утому. Але тепер уже все гаразд. Щоправда, за приємну хвилину, пережиту останньої ночі, він приплатився відчутною кволістю, та якщо вона навіть не зникне за наступних десять днів чи й два тижні, йому однаково не випадає нарікати. Потім він пригадав, що не сказав Едмондсові про свою постанову покинути фермерство, не сказав, що землю, яку він досі обробляв, треба віддати в оренду комусь іншому, хто б зібрав з неї для Едмондса врожай. Але це, можливо, й на краще; можливо, одної-однісінької ночі йому вистачить, щоб знайти решту грошей з такого великого глека, і він зможе ходити коло землі й збіжжя просто за давньою звичкою,

знічев'я. "Якщо мене й далі не змушуватиме поважніша причина,— подумав він, стиснувши зуби.— Адже я ще, либонь, не впіймав свого щастя, щастя запізнілого, бо багатство приходить до мене аж у шістдесят сім років. Може, на старості літ воно вже й не буде мені потрібне".

У хаті панував морок, лише в спальні ледь жевріло в коминку. У кімнаті через сіни, де спала дочка, теж було темно. И напевне порожньо. Як він і сподівався. "Що ж, Джордж Вілкінс має право ще на одну ніч у жіночому товаристві,— подумалось йому.— Завтра він попаде туди, де, чував я, вже не матиме змоги ним утішатися".

Коли він лягав спати, дружина запитала спросоння:

— Де ти був? Учора носило цілу ніч по дорогах. Сьогодні теж, а земля аж плаче за зерном. Стривай, ось містер Раз...—І вмовкла, так і не прочумавшись.

За якийсь час він прокинувся. Вже звернуло за північ, Він лежав під ковдрою на матраці, набитому кукурудзяним лушпинням. Може статися,

облава вже почалась. Лу-кес знав, як вони це роблять,— білий шериф із митниками та своїми заступниками: витягши пістолети, вони скрадаються і повзуть поміж кущів навколо казана, нюшать і хекають, як ті хорти, біля кожного пенька та вибоїни, аж поки не познаходять усіх коновок та барилець і не повідносять їх до автомобіля; може, вони навіть ковтнуть раз-другий, зігріваючи кров у таку холодну ніч, а тоді вже повернуться до самогонного апарата й чекатимуть навпочіпки, доки, нічого не підозрюючи, з'явиться Джордж. Він не тріумфував, ані зловтішався. Навіть відчув до Джорджа щось схоже на симпатію. "Він ще молодий,— міркував,— і не сидітиме за гратами довіку". Як на Лукеса, то він дав би йому два тижні, не більше. "Рік чи два одсидіти в такому віці — дрібниця. А випустять його, то, може, знатиме вже, чиїй дочці задурювати голову".

Потім він заснув, а коли прокинувся знову, то побачив дружину; схилившись над ним, вона термосила його й репетувала на все горло.

Ще тільки-но займалося на світ. У сорочці й спідніх він вибіг слідом за нею на задній ганок. Під ним лежав латаний-перелатаний, весь потовчений самогонний апарат Джорджа Вілкінса; а на самому ганку вишикувалася ціла батарея сулій, дзбанів, барилець та всякого іншого начиння разом із заржавілою п'ятигалоновою каністрою з-під бензину, збільшеною в його переляканих, ще сонних очах до таких розмірів, що, здавалось, рідиною з неї можна було б виповнити десятифутове корито для коней. У суліях він по-

бачив навіть блідий, безбарвний напій, у якому ще плавали клаптики кукурудзяного лушпиння, що їх Джорджів помічник досі не повиймав.

— Де була сьогодні вночі Нет? — заволав він. І схопивши дружину за плечі, став трясти.— Де була Нет, га?

— Вийшла зразу за тобою! — виправдовувалась дружина.— Подалася слідком, як і позавчора! А ти що, не знав?

— Тепер уже знаю,— зітхнув Лукес.— Візьми-но сокиру!'— звелів.— І потрощи оце все! Вже ніколи його прибирати!

Але й трощити вже було ніколи. Жодне з них і поворухнутись не встигло, як із-за причілка в супроводі свого заступника вийшов шериф округи — здоровило, гладун. Він, мабуть, і досі був злий, що всю ніч пробув на ногах.

— Хай йому чорт, Лукесе,— мовив він.— А я думав, у тебе більше клепок у голові.

— Це не моє,— відповів Лукес.— Самі знаєте, що не моє. Бо тоді б навіщо я виставляв усе це надворі? Джордж Вілкінс...

— Джордж Вілкінс хай тебе не обходить,— урвав його шериф.— Він теж у моїх руках. Уже сидить в автомобілі з твоїм дівчиськом. Іди надінь штани. Поїдемо до міста.

Через дві години Лукес був уже в комісаріаті при федеральному суді Джефферсона. З непроникним, як і раніше, обличчям, злегка поморгуючи очима, він дослухався до важкого дихання Джорджа Вілкінса, що сидів поруч, і до голосів білих.

— Хай йому біс, Керазерсе,— сказав комісар.— Звідки взялися ці африканські Монтеккі й Капулетті? Часом не з пекла?

— А ти поспитай у них! — вибухнув Едмондс.— Поспитай у них самих! Вілкінс і Лукесова дочка хочуть побратися. А Лукес чомусь і слухати про це не бажає. О, здається, я вже розумію чому. Приходить він учора ввечері до мене й каже, що Джордж жене самогон на моїй землі, каже так через те,— і Едмондс знову закричав, навіть не передихнувши,— що збіса добре знав, як я поведуся, адже я роками товкмачив усім чорним з моєї плантації, що зроблю з тим, у кого знайду бодай краплю тієї проклятущої самогонки...

— Так, так,— кивав головою комісар,— гаразд, гаразд. Отже, ти зателефонував шерифові...

— І ми про все дізналися...— закінчив заступник шерифа, чолов'яга теж нівроку, хоч своїми габаритами кругом поступався шерифові, балакучий, забрьоханий майже по ко-

ліна і теж трохи знервований та змарнілий.— Ми подалися туди, й містер Раз сказав нам, де шукати. Але в яру, куди він спрямував нас, не було ніякого апарата, тож ми сіли й прикинули в думці, де б ми самі сховали його на місці чорного з плантації містера Раза, потім пішли перевірити й справді побачили його там. Він був вичищений, старанно розібраний і до половини закопаний у землю й прикритий гіллям під пагорбом у видолинку. Та вже світало, тож ми вирішили повернутися до Джорджевої хати й за порадою містера Раза зазирнути там під мостини на кухні, а тоді погомоніти трохи з Джорджем. Ми прийшли туди, але ні Джорджа, ні когось іншого там не застали, під мостинами теж було порожньо, тож ми подалися знову до містера Раза спитати, чи він не помилився будинком; тим часом уже майже зовсім розвиднилось, і ми були за якихось сто ярдів од Лукесового дому, аж гульк! — бачимо, як узгір'ям туди чешуть Джордж із дівчиною, і в обох по галеновому глеку в кожній руці, та поки ми встигли до них добігти, Джордж розтрощив ті глеки об коренище дерева. Лукесова жінка тим часом зчинила в домі гвалт, ми забігли туди з затилля і бачимо: у Лукеса на за

двірку стоїть самогонний апарат і близько сорока галонів віскі на кухонному ганку, наче на продаж, а Лукес у спідніх та в сорочці навипуск стоїть там і репетує: "Візьми сокиру й усе це потрощи! Візьми сокиру й усе це потрощи!".

— Так,— промовив комісар.— Але кого ж ви оскаржуєте? Ви поїхали ловити Джорджа, а всі ваші свідчення, бачу, проти Лукеса.

— Було два самогонних апарати,— пояснив заступник шерифа.— І Джордж, і ця дівчина — обоє присягають, що Лукес ось уже двадцять років жене й продає віскі, просто там, на задвірку в Едмондса.

Звівши очі, Лукес на мить зустрівся з похмурим Ед-мондсовим поглядом, не докірливим і вже навіть не здивованим, а нещадним, сповненим лютого обурення. Він знову одвів їх убік і, кліпаючи, слухав, як поруч нього, наче поринувши в безодню сонного забуття, важко дихає Джордж Вілкінс і як перемовляються білі.

— Але ж ви не виставите свідчити проти нього його власну дочку,— зауважив комісар.

— Зате ми виставимо Джорджа,— сказав заступник шерифа.— Джордж йому ніякий не родич. Не кажучи вже про те, що в такій халепі Джорджеві доведеться добре крутити мозком, щоб вибрехатися.

— Це вже справа суду, Томе,— озвався шериф.— Я пробув цілу ніч на ногах і ще досі не снідав. Приставив вам арештанта, тридцять-сорок галонів речового доказу і двох свідків. Час кінчати з цим.

— По-моєму, ти приставив двох арештантів,— заперечив комісар і заходився писати щось на папері. Кліпаючи очима, Лукес пильнував, як рухалась його рука.— Я притягаю до відповідальності їх обох. Джордж може свідчити проти Лукеса, а ця дівчина — проти Джорджа. Вона теж ніяка не родичка Джорджеві.

Лукес міг би спокійнісінько внести заставу за себе й Джорджа, навіть не змінюючи першої цифри у своєму банківському рахунку. Проте чек на сплату обох сум замість нього підписав Едмондс, і всі четверо вернулися до Едмонд-сового автомобіля. Цього разу за кермо сів Джордж; Нет примостилася біля нього. Додому звідси було сімнадцять миль, і Лукес усю дорогу трусився на задньому сидінні поруч похмурого, навіженого білого, не маючи нічого перед очима, крім двох голів

попереду — дочки, що забилася в куток якнайдалі від Джорджа та так ні разу й не озирнулася, і Джорджа в заношеному брилі, збитому на праве вухо, що надавало йому такого вигляду, ніби він не сидів, а й досі хвацько чимчикував.

"Добре, що хоч не шкірить зубів, як завжди, коли впіймає на собі чийсь погляд",— сердито подумав Лукес.

А втім, у випадку з Джорджем і це вже не мало значення. Тож Лукес лишився в машині, коли та зупинилася перед в'їзною брамою, і проводжав очима доньку, що вистрибнула з дверцят і прудкіш від сполоханої лані помчала стежкою до його хати, як і досі, не озираючись, так ні разу й не глянувши на нього. Потім вони поїхали далі, до загороди для мулів, звідти до стайні, й він, висівши з Джорджем з машини, знову відчув на своїй потилиці Джорджеве дихання. Едмондс, пересівши за кермо, висунув голову у віконце й глипнув на них обох.

— Беріть своїх мулів! — кинув він.— Якої ви трясці чекаєте?

— Я думав, може, ви щось хочете сказати,— озвався Лукес.—То виходить, свідчити в суді родичам оскарженого не дозволяється?

— Ти на це не розраховуй! — нагримав на нього Едмондс.— Джорджеві дозволяється свідчити скільки завгодно: він ніякий тобі не родич. І нехай не забуває, що й Нет йому ніяка не родичка, і їй теж дозволено свідчити скільки завгодно. Я знаю, що оце тобі засіло в голові. Але ти

задовго огинався. Якщо Джордж і Нет спробують зараз придбати дозвіл на шлюб, то це десь-найпевніш погубит-ь вас обох, тебе й Джорджа. Зрештою, бий його нечиста сила, я сам запроторю вас обох за грати, тільки-ио ви станете перед судом. А тепер чеши на своє південне поле, що біля видолинка. І боронь тебе боже не послухати хоч цей

єдиний раз моєї поради: не йди з поля, поки не впораєш усієї роботи. А захопить вечір — дарма. Я надішлю туди когось із ліхтарем.

Він, проте, упорався до смерку; зрештою, це відповідало його власному намірові. Вернувшись до стайні, напоїв мулів, почистив їх, поставив у стійло й нагодував, поки Джордж управився розпрягти своїх. Потім вийшов на путівець і в вечоровому присмерку рушив додому. Вітру не було, над бовдуром його хати вився дим — жінка варила вечерю. Йдучи повагом і не озираючись, покликав:

— Джордже Вілкінс!

— Я тут, сер,— озвався позаду Джордж. Вони йшли — один попереду, а другий позаду — на відстані якихось п'яти футів, майже нога в ногу.

— Чого ти, власне, хотів домогтися?

— Я й сам не знаю, сер,— відповів Джордж.— Це не так моя вигадка, як Нет. Ми не хтіли завдавати вам ані-найменшого клопоту. Вона сказала: мо', як ми перенесемо апарат відтіля, куди ви з містером Разом направили шерифів, а ви побачите його у себе на задньому ганку, то мо', коли б ми зголосилися допомогти вам його здихатись, поки вони доберуться туди, то мо', ви б таки передумали та позичили нам грошей... чи то пак, дали нам своє благословення.

— Ха! — вигукнув Лукес, простуючи далі. До нього вже долинали пахощі смаженого м'яса. Дійшовши до хвіртки, він обернувся. Джордж зупинився теж, худорлявий, тонкий у стані, як оса, чепуристий навіть у своєму вицвілому комбінезоні й поганенькому, хвацько збитому набакир брилі.

— Виходить, у халепу вскочив не тільки я, а й ще дехто.

— Еге ж, сер,— погодився Джордж.— Виходить, що так. Думаю, для мене це стане доброю наукою.

— Будемо сподіватися,— сказав Лукес.— У Парчмені ти матимеш доволі часу, щоб затямити її навіки,— опріч тих годин, коли працюватимеш на бавовниковій, кукурудзяній, а може, ще й якійсь іншій плантації.

Вони перезирнулися.

— Еге ж, сер,— сказав Джордж.— Надто, коли ви там мені помагатимете.

*— Ха! — вигукнув Лукес. І покликав, не повертаючи голови й не підносячи голосу: — Нет!

Він навіть не глянув у бік хати, коли дівчина стала наближатися стежкою,— боса, в чистому вицвілому ситцевому платтячку і в яскравій хустці. Обличчя їй набрякло від сліз, але в голосі звучав радше виклик, ніж істерія.

— То не я сказала містерові Разу, щоб подзвонив шерифам! — закричала вона.

Він уперше звів на неї очі. Під його поглядом навіть її бунтівничий запал почав гаснути, поступаючись місцем якійсь насторозі й розмислові. Лукес побачив, як стріляє Нет очима за його плечі, де стояв Джордж.

— Я передумав,— сказав він.— Дозволяю вам із Джорджем побратися.

Нет пильно глянула на нього. І знову Лукес помітив, як вона стрельнула оком на Джорджа.

— Швидко ж ви передумали,— мовила Нет недовірливо. І знов пильно подивилась на батька. Потім піднесла довгу, гнучку, вузьку руку із світлою, як звичайно в негрів, долонею й мигцем поправила яскраву бавовняну хустку на голові. Інтонація, сам тембр і висота ЇЇ голосу змінилися.— Отже, я маю побратися з Джорджем Вілкінсом і оселитись у хаті, де задній ганок ось-ось розвалиться і де треба за півмилі ходити до джерела по воду? Там навіть плити — й то немає!

— У мене й у коминку зварити можна,— сказав Джордж.— А ганок я можу підперти.

— А я поволі звикну до того, щоб за цілих півмилі ходити з двома відрами по воду, еге ж? — шпигнула вона.— Ні, не тра мені твоїх підпертих ганків. До твоєї хати мені тра новий ганок і кухонну плиту на додачу. Та ще колодязь. А звідки воно в тебе візьметься? За які такі гроші ти придбаєш плиту, чим заплатиш за новий ганок і тому, хто поможе тобі викопати колодязь?

Нет говорила чистим дзвінким сопрано, не знизивши тону й наприкінці тиради, і все дивилась у вічі батькові, наче зверталася не до Джорджа, а саме до нього, дивилась гостро, наче билася з ним на рапірах. Однак обличчя в Лу-кеса було безвиразне й непроникне: ні затятості, ні холоду чи гніву. Воно нагадувало маску. Здавалося, він спить навстоячки, як той кінь. Нарешті він заговорив, але знов-таки ніби сам до себе.

— Кухонну плиту,—сказав —Полагодити ганок. Викопати колодязь.

— Новий ганок,— наполягала вона.

Він мовби й не чув її. Мовби вона нічого не говорила.

— Полагодити ганок,— повторив він.

Далі Нет уже не дивилася на нього. Знов піднесла руку, маленьку, тендітну й аж ніяк не спрацьовану, і поправила ззаду хустку. Лукес поворухнувся.

— Джордже Вілкінс! — покликав він.

— Що вам? — відгукнувся Джордж.

— Зайди-но в хату.

Дні минали за днями, й нарешті, в призначений час, настав день суду. Біля в'їзної брами, де стояли у святковому вбранні Лукес, Нет і Джордж, зупинилось авто.

— Доброго ранку, Нет,— привітався Едмондс.— Давно приїхала?

— Учора, містере Раз.

— Довгенько ж ти барилась у Віксбурзі. Я й не знав, що ти збираєшся туди, аж чую від тітки Моллі — тебе нема.

— Еге ж, сер,— відповіла Нет.— Я вирядилася другого ж дня після того, як у нас побувала поліція. І сама не думала, що поїду...— додала вона.— Мені туди зовсім не хотілося. Та батечко наполіг, щоб я провідала тітку...

— Замовкни й сідай у машину,— урвав її Лукес.— Хоч би вже швидше дізнатися, де я жнивуватиму цього літа, на своєму полі чи, може, на чужому в окрузі Парчмен.

— Отож-бо,— сказав Едмондс. І знову звернувся до Нет.— Ви з Джорджем поки що йдіть пішки. Я маю діло до Лукеса.

Нет із Джорджем пішли. Лукес стояв біля автомобіля, й Едмондс не спускав з нього очей. Це вперше після того ранку він вирішив поговорити з ним, ніби треба було цілих три тижні, щоб злість його вичерпалася чи бодай пригасла. Злігши на віконце автомобіля, білий дивився на це непроникне обличчя з явною домішкою білої крові, тієї самої, що бігла в його власних жилах, передавшись йому, однак, через жінку, тоді як негр успадкував її по чоловічій лінії, та ще й на кілька поколінь раніше за нього,— на обличчя стримане, незбагненне, навіть трохи зарозуміле, самим своїм виразом схоже на обличчя його діда, старого Маккасліна.

— Гадаю, ти знаєш, що тебе жде,— почав він.— Після того як федеральний прокурор упорається з Нет, Нет — із Джорджем, Джордж — із тобою і, нарешті, суддя Гоуен — з вами всіма. Ти прожив на цій землі весь свій вік, майже вдвічі довше за мене. Знаєш усіх Маккаслінів і всіх Ед-мондсів, що будь-коли тут мешкали, окрім старого Кера-

зерса. Це твій самогонний апарат стояв разом з віскі в тебе па задвірку?

— Самі знаєте, що ні,— відповів Лукес.

— Гаразд,— погодився Едмондс.— А чий самогонний апарат знайдено у видолинку? Твій?

Вони дивились прямо у вічі один одному.

— За той, мене не судять,— відрізав Лукес.

— Я тебе питаю, Лукесе, твій то самогонний апарат чи ні? — напосідав Едмондс.

Вони пропікали один одного очима. І все-таки Едмондс бачив не Лукесове обличчя, а якусь машкару, таке воно було непроникне. Очі — й

ті, здавалось, нічого не виражали. Едмондс укотре вже подумав: "Ось переді мною обличчя, старше, ніж моє, і з печаттю більшого досвіду, ба — це обличчя людини, чия кров майже така сама чиста, як десять тисяч років тому, тимчасом як мої безвісні зароди вже відтоді стали змішуватися, аж поки не витворили мене".

— Вам хотілося б почути мою відповідь? — запитав Лукес.

— Ні! — спалахнув Едмондс.— Сідай в авто.

Коли вони в'їхали до містечка, вулиці, що вели на Майдан, і сам Майдан були вже захаращені автомобілями й возами; прапор над будинком федерального суду брижився й тріпотів у ясному травневому небі. Слідом за Едмонд-сом Лукес, Нет і Джордж ступили на залюднений тротуар і стали протискатися поміж шпалер облич, почасти знайомих,— сюди, за сімнадцять миль, приїхало, крім них, чимало людей з їхньої плантації, з тих, що розкинулися над рукавом річки, та з усієї околиці, навіть не сподіваючись потрапити до судової зали, а просто, щоб, стоячи на тротуарі, дочекатися їхнього прибуття,— а почасти знаних тільки з розповідей: то були обличчя багатих білих адвокатів, суддів та шерифів, що перемовлялися, постававши кружка з дорогими сигарами в руках, зарозумілих можновладців світу сього. Вони ввійшли до мармурового фойє, так само вщерть забитого людьми, лункого від їхніх голосів, і святкові черевики Джорджа на твердих підборах почали ступати на диво обережно. А тоді Лукес вийняв із кишені піджака цупкий, весь зашмарований, згорнутий документ, який досі переховувався під цеглиною в черені коминка, й тицьнув Едмондсові в долоню; папір ніби сам собою, негнучко й легко розгорнувся на давніх, замацаних згинах, і серед тиснення між заголовком та печаткою — того, що звичайно нікого не цікавить, і ніхто його не читає —"

впали в вічі вельми істотні деталі, два прізвища й число, надряпані рукою якогось безвісного клерка, і лише їх з усього тексту Лукес завдав собі клопоту прочитати: "Джордж Вілкінс", "Неталі Вічем" і дата з жовтня минулого року.

— Ти хочеш сказати,— знову почав Едмондс,— що він був у тебе весь час? Усі ці три тижні?

Але обличчя, на яке він люто бликнув, залишалося непроникне й мало не сонне.

— Віддасте його судді Гоуенові,— сказав Лукес.

Незабаром він, Нет і Джордж уже сиділи, принишклі,

на твердій дерев'яній лаві в маленькій канцелярії, де підстаркуватий білий — прізвище його, правда, Лукесові було невідоме, але він знав, що це заступник шерифа,— жував зубочистку й читав мемфіську газету. Потім у двері зазирнув жвавий, трохи заклопотаний білий молодик і, блиснувши на мить окулярами, знову щез; а далі вони слідом за літнім білим ще раз перетяли мармуровий склеп фойє, де без упину відлунювали неквапні кроки й голоси, і, підіймаючися сходами, знову побачили обличчя та очі, втуплені в них. Не затримуючись, перейшли через порожню судову залу до іншої канцелярії, вже просторішої, кращої, тихішої. їх зустрів сердитий на вигляд чоловік, якого Лукес не знав,— прокурор, переведений до Джефферсона при черговій зміні адміністрації заледве вісім років тому, коли Лукес уже рідше заглядав до містечка. Але був і Едмондс, а за столом сидів ще один чоловік, Лукесів знайомий,— він усе, бувало, навідувався в їхні краї ще за життя старого Каса, сорок і п'ятдесят років тому, залишаючись на цілі тижні в сезон полювання на перепілок,— стріляв він у парі з Зеком, а Лукес тримав їхніх коней, коли собаки брали слід і вони спішувалися з рушницями напоготові. Отож усе скінчилося досить швидко.

— Лукес Вічем? — запитав суддя.— Тридцять, галонів віскі й самогонний апарат, виставлений на задвір'ї серед білого дня? Нісенітниця.

— Отакої,— розвів руками сердитий чоловік.— Я теж нічого про це не знав, аж поки Едмондс...

Однак суддя зовсім не слухав його. Він дивився на Нет.

— Підійди-но сюди, дівчино,— звелів їй.

Нет виступила наперед. Лукес бачив, як вона тремтить. Молоденька, — всього сімнадцять літ! — невеличка, худа як тріска, Нет була їхня найменша, остання дитина, яку Мол-лі народила вже літньою жінкою, та й сам він тоді, як йому іноді здавалося, вже підупадав на силі. Вона була надто молода, щоб, вийшовши заміж, наражатися на всі ті

знегоди, через які мусить пройти подружжя, поки зістаріє і спізнає й собі смак супокою. Ні, самою тільки плитою, новим заднім ганком та колодязем тут не відбутися.

— Ти Лукесова дочка? — запитав суддя.

— Атож, сер,— відказала Нет своїм приємним, співучим, дзвінким сопрано.— Моє ім'я Нет. Нет Вілкінс, дружина Джорджа Вілкінса. На де є документ — він у вас у руді...

— Бачу,— сказав суддя.— Датовано жовтнем минулого року.

— Еге ж, пане суддя,— втрутився Джордж.— Документ цей у нас із минулої осені, відколи я продав свою бавовну. Ми тоді побралися, тільки що вона не захотіла переселятися до моєї хати, поки містер Лу... Я хочу сказати, що вже маю і плиту, й полагоджений ганок, і свій колодязь.

— Справді?

— Еге ж, пане суддя,— притакнув Джордж.— Я вже маю на все це гроші й одержу ще, як тільки заходжуся майструвати й копати.

— Розумію,— сказав суддя.— Генрі,— звернувся він до підстаркуватого, що жував зубочистку.— Чи ви не можете вилити це віскі там-таки, де його держите?

— Звичайно, можемо, пане суддя,— відказав підстаркуватий.

— А обидва апарати там-таки, де їх держите, порубати на цурки?

— Можемо, пане суддя.

— Тоді забирайтеся з моєї канцелярії. І їх теж заберіть звідси. Принаймні он того блазня.

— То він про тебе, Джордже Вілкінс,— шепнув Лукес.

— Атож, сер,— притакнув Джордж.— Схоже, що про мене.

IV

Спершу Лукес думав, що їм вистачить щонайбільше двох-трьох днів, а точніше ночей, оскільки Джордж мусив цілий день працювати на полі, не кажучи вже про те, що вони вдвох із Нет опоряджали для спільного життя Джорд-жеву хату. Але минув цілий тиждень, і коли Нет ще навідувалася додому бодай раз на день,— звичайно вона приходила щось позичити,— то Джорджа він не бачив зовсім. Лукеса це дратувало, і'він знав чому: по-перше, хтось сторонній міг випадково, як і він, наткнутися на пагорб і викрити його таємницю, а по-друге — що не день, то меншав уділений йому відтинок того швидкоплинного часу, впро-

довж якого він мав не тільки знайти скарб, а й ужити його собі на користь і втіху, а тут усе захрясло на місці й триватиме так доти, поки він не залагодить ще одної дрібної справи,— і найгірше, що нема чим заповнити це чекання: рік випав урожайний, весна рання, бавовник і кукурудза женуть майже на очах у сівача, тож лишається тільки, спершись на тин, споглядати, як пнеться вгору проріcть; одне слово, коли він і міг стати до якоїсь роботи, то не до жаданої, а хіба щоб не сидіти згорнувши руки. Нарешті, коли йшов другий тиждень і він зрозумів, що мине ще один день і терпець йому урветься, з кухонних дверей Лукес побачив, як Джордж входить надвечір до загороди для мулів, іде через неї до стайні, а потім виводить звідти його кобилу і, запрігши у воза, кудись їде. Отож уранці він не виїхав, як завжди, в поле, а тільки дійшов до свого найближчого клаптика землі, сперся на огорожу в перлах роси й простояв так, дивлячись на бавовник, аж поки дружина не покликала його додому.

Коли він зайшов до хати, Нет сиділа на стільці біля коминка, згорбившись і безсило звісивши між колін довгі вузькі руки. її обличчя було заплакане, аж опухле.

— А все це ти зі своїм Джорджем Вілкінсом! — накинулась на нього Моллі.— Ну ж бо, розкажи йому!

— Він ще ні до чого не брався, а до колодязя й поготів,— зітхнула Нет.— Навіть ганку заднього не підпер. Ти йому ото грошей дав, а він ні кує ні меле. А стану йому нагадувати, то тільки й чую, що руки не доходять, отож почекаю трохи та й знову питаю, а він одно править своєї. Тут я й пригрозила: мовляв, пообіцяв — роби, а то я признаюся, що бачила тієї ночі, коли сюди приїздила поліція, й ото вчора ввечері він заявив, що його чекає неблизька дорога, й послав мене ночувати додому, бо він, може, не вернеться і до ранку, але я відказала, що зачиню двері на засув, бо думаю, він собі спорядиться та й почне копати криницю. Далі бачу — так воно і є: лаштує татову кобилу та воза. Але він не привіз нічогісінько, дарма що вернувся аж передсвітом. Ні відер та заступів, ні дощок, щоб поправити ганок, а гроші, що ви дали,

розтринькав. Я пригадала йому свою погрозу і стала ждати там, біля особняка, поки встане містер Раз, а тоді розказала йому, що бачила тієї ночі насправжки, й містер Раз страшенно лаявся, а потім сказав, що я запізнилася, бо тепер я Джорджева дружина, тож поліція не слухатиме мене, й послав мене сказати тобі й Джорджеві, вам обом, щоб ви до вечора забралися з його землі.

— Чув? — вигукнула Моллі.— Ось який твій Джордж Вілкінс!

Лукес рушив до дверей.

— Куди тебе несе?— крикнула йому навздогін жінка.— Куди ми звідси подамося?

— Не клопочи собі цим завчасу голови, хай попереду Раз Едмондс поклопоче свою, чого ми не пішли звідси,— відповів Лукес.

Сонце підбилось уже височенько. День заповідався гарячий, отож бавовник та кукурудза до самого смерку набиратимуться снаги. Коли Лукес підійшов до зятевої хати, Джордж стояв собі спокійно за причілком. Лукес перейшов голе, залите сонцем подвір'я, на якому світлу пилюку було позмітувано в хитромудрі кривулясті візерунки так, як Моллі навчила Нет.

— Де він? — запитав Лукес.

— Я сховав його в яру, де звичайно тримав свій,— відповів Джордж. — Того разу поліцаї нічого там не знайшли, то, може, подумають, що знову йти туди вже не варт.

— Дурень! — гримнув на нього Лукес.— Затям собі: вони аж до самих виборів заглядатимуть щотижня в яр тільки тому, що Едмондс колись натуркав їм, ніби там заховано самогонний апарат. А якщо тебе

спіймають цього разу, жодна душа не посвідчить, що ти одружився ще минулої осені.

— Дідька лисого вони мене впіймають цим разом!— вигукнув Джордж.— Я вже навчений. Слухатимусь тепер вас.

— Отож-бо й воно,— сказав Лукес.— Тільки-но посутеніє, візьмеш воза й вивезеш цю штуковину з яру. Я тобі покажу, де його заховати. Ха! — вигукнув він.— Мабуть, цей апарат не кращий за той, що був у яру, хай до нього ще й не добралися.

— Ні, сер;— запевнив Джордж тестя.— Апарат добрячий. Змійовик у ньому блищить, як нова копійка. Через те мені й не вдалося сторгуватись дешевше, ніж заправили. До тих грошей, що ви дали на ганок і колодязь, я доклав два долари зі своєї кишені, щоб не турбувати вас. Та я боюся не того, що мене спіймають. Мене мучить думка, що ми скажемо Нет про задній ганок та колодязь.

— А чому це "ми"? — запитав Лукес.

— А чому це "я"? — здивувався Джордж.

Лукес стрельнув на нього очима.

— Джордже Вілкінс!

— Слухаю, сер? — відгукнувся Джордж.

— Я не порадник, як обходитись чоловікові зі своєю жінкою,— сказав Лукес.

Розділ другий I

Коли до плантаційної комори лишалося ярдів сто, Лу-кес, не спиняючись, кинув через плече:

— Зачекайте на мене тут.

г— Ні, ні! — запротестував комівояжер.^ Я побалакаю 8' ним сам. Як не продам йому я, тоді вже, мабуть...— І раптом умовк.

Умовк, бо мусив мерщій відсахнутися: ще крок — і на-разився б на Лукеса. Комівояжер був молодик років під тридцять, самовпевнений, з професійним нальотом фальшивого ентузіазму, крізь який прозирала холодність, і — білий. А проте навіть він не зважувався говорити далі й тільки світив очима на негра у витертому комбінезоні, що стояв і гідно, навіть владно дивився на нього.

— Зачекайте тут,— кинув Лукес.

Комівояжер зіперся на тин і застиг, осяяний сонцем серпневого ранку, а Лукес пішов до плантаційної комори. Піднявся сходами, біля яких під широким плантаторським сідлом стояла ясної масті лиса лошиця в панчохах на трьох ногах, і зайшов у довгу кімнату, де шикувалися рядами полиці з консервами, тютюном і готовими ліками, а на кілочках висіли посторонки, хомути й усяка інша збруя. Едмондс сидів під чоловим вікном за шведським бюрком і писав щось у гросбуху. Лукес зупинився і стояв мовчки, дивлячись Едмондсові в потилицю, доки той не озирнувся.

— Він приїхав,— сказав Лукес.

Едмондс крутнувся в обертовому кріслі, не відхиляючись від спинки. Крісло ще не встигло зупинитись, як він уп'явся очима в Лукеса.

— Бридня! — вигукнув Едмондс несамовито.

— Приїхав,— повторив Лукес.

!— Бридня!

— Він привіз її з собою,— провадив Лукес.— Я бачив на власні очі.

— Ти хочеш сказати, що викликав його сюди листовно, хоч я й попереджував, що не позичу тобі не те що

трьохсот доларів, а й трьохсот центів, навіть трьох центів?..

— Кажу вам, я бачив її на власні очі,— правив своєї Лукес.— Бачив, як вона діє. Сьогодні вранці я закопав долара на задвірку, а ця машинка повела нас прямісінько туди й відшукала його. Гроші ми сподіваємося знайти цієї ночі, тож завтра вранці я поверну вам триста доларів.

— Добре,— сказав Едмондс.— Чудово! Ти маєш у банку понад три тисячі доларів. Позич сам у себе. Тоді й віддавати не буде потреби.

Лукес глянув на нього, не моргнувши оком.

— Ха! — вигукнув Едмондс.— А знаєш, чому я тобі не позичу й цента? Бо ти, хай тобі чорт, знаєш не гірш від мене, що ніякого закопаного скарбу ніде поблизу немає. Ти живеш тут шістдесят сім років. І хіба чув коли-небудь, щоб хтось у цих краях закопав бодай дві десятицентові монети, а його родич, приятель чи сусід не вигріб їх і не прогайнував, перше ніж той повернувся додому й сховав заступ?

— Помиляєтесь,— заперечив Лукес.— Люди знаходять. Я вам уже розказував, як двоє чужих білих приїхали сюди вночі три-чотири роки тому, викопали старий глечик з двадцятьма двома тисячами доларів і майнули назад, поки їх ніхто не завважив. Яму вони засипали — я сам бачив те місце. І глечика теж.

— Так,— кивнув Едмондс головою.— Ти розповідав мені про це. Хоч і сам не вірив. Тепер ти, бачу, іншої думки. Чи не так?

— Вони знайшли скарб,— наполягав Лукес.— І подалися геть, перше ніж хто-небудь довідався бодай про те, що вони тут були.

— Тоді звідки ти знаєш, що доларів було двадцять дві тисячі?

Лукес мовчки пас його очима. Це була не впертість, а безмежна, майже, як у бога-отця, терплячість — ніби перед ним кривлялася психічно хвора дитина.

— Якби ваш батько був живий, він би позичив мені триста доларів,— сказав він.

— А я не позичу,— відрубав Едмондс.— Ще й власних твоїх грошей не дозволив би тобі витрачати на машини-скарбошукачі, хай їм чорт. Але ти й так не витратиш на них і цента, еге ж? Саме через те й прийшов до мене. Глузду на це в тебе вистачило. А в мене, сподівався, його забракне. Так чи ні?

Бачу, доведеться труснути своїм гаманцем,*** зронив Лукес.— Однак я ще раз хочу вас попросити...

— Нічого не вийде!— урвав його Едмондс.

Цього разу Лукес дивився на нього добру хвилину. З уст його не зірвалося навіть зітхання,

— Гаразд,— промовив він.

Виходячи з плантаційної комори, Лукес побачив Джорджа — світячи своєю засмальцьованою, бувалою в бувальцях панамою, той разом з

комівояжером сидів навпочіпки у холодку під деревом, причім обидва не мали жодного іншого опертя, крім власних п'ят.

"Ба! — подумав Лукес.— Нехай цей агент говорить собі по-міському, нехай навіть має себе за городянина, але я вже знаю, звідки він родом".

Коли Лукес наблизився, комівояжер підвів очі, пронизав його поглядом, устав і відразу ж рушив до плантаційної комори.

— Бісова робота! — вилаявся він.— Скільки я тебе про-' сив, що побалакаю з ним сам!

— Ні! — заперечив Лукес.— Не ходіть туди.

— Тоді що ж нам робити? — запитав комівояжер.— Я припхався аж із Мемфіса... І як тобі вдалося уговкати наших у Сент-Луїсі, щоб прислали сюди машину без жодного завдатку, досі не збагну. Застерігаю тебе відразу ж: якщо мені доведеться тарабанити її назад і показати самий тільки грошовий рахунок за дорогу, то побий мене грець, коли...

— Хай там як, а тут ми вже нічого путнього не вистоїмо,— урвав його Лукес.

Він рушив уперед, комівояжер і Джордж за ним, вони знову вийшли до воріт, звідти — на дорогу, де чекав комівояжерів автомобіль. Механічний щуп стояв на задньому сидінні, й Лукес, просунувши голову в відчинені дверцята, втупився в нього; це була довгаста металева скринька з двома держаками, компактна, добротна, справна й непохибна в роботі, вельми хитромудра, з безліччю кнопок та шкал. Проте він до неї навіть не доторкнувся, стояв згинці й ошелешено кліпав очима. Потім заговорив, ні до кого не звертаючись:

— І вона таки справді працює. Я бачив це на власні

очі.

— А ти ж думав як? — зверхньо глянув на нього комівояжер.— На те її й зроблено. За що ж ми беремо триста доларів? Ну то що? — вів він далі.— Що ти збираєшся робити? Мені треба знати, щоб я знав, що мені робити са-

мому. Не маєш трьохсот доларів? Тоді, може, в котрогось із твоїх родичів є? Твоя жінка часом не заховала сотні десь під матрацом?

Лукес розмірковував, схилившись над машиною і досі не відводячи від неї очей.

— Гроші ми знайдемо ще цієї ночі,— сказав він.— Ви даєте машину, а я показую, де шукати, половина скарбу вам, а половина мені.

— Ха-ха-ха! — хрипко зареготав комівояжер, але на його обличчі не ворухнувся жоден м'яз, опріч хіба тих, що розмикали уста.— Оце втнув!

Лукес метикував над скринькою.

— Неодмінно знайдемо, начальнику,— несподівано втрутився Джордж.— Пам'ятаю, три роки тому сюди прокралися двоє білих, викопали за ніч старовинного глека з двадцятьма двома тисячами доларів і ще вдосвіта накивали п'ятами.

— Авжеж,— посміхнувся комівояжер.— І ти знав, що там було рівно двадцять дві тисячі дзвінкою монетою, бо, мабуть, напав на місцину, де вони повикидали дрібняки, не захотівши з ними марудитися.

— Ні, сер,— заперечив Джордж.— Доларів було, може, й більше, ніж двадцять дві тисячі. Глек був отакенний.

— Джордже Вілкінс,— погукав його Лукес. Він усе ще стримів у дверцятах автомобіля. Гукаючи, навіть не повернув голови.

— Слухаю, сер,— озвався Джордж.

— Прикуси язика.

Лукес вивільнив з автомобіля плечі й голову, обернувся і скинув оком на комівояжера. Білий молодик знову побачив його обличчя, цілком непроникне і навіть холоднувате.

— Даю вам за неї мула,— сказав Лукес.

* — Мула?

— Цієї ночі ми знайдемо гроші, і я за триста доларів відкуплю його у вас.

Джордж гучно втяг у себе повітря. Комівояжер ковзнув по ньому очима, по збитому набакир брилеві, по тремтячих повіках. Відтак перевів погляд на Лукеса. Вони ззирнулися — метикуватий, ураз споважнілий, ураз зацікавлений білий молодик і байдужісінький негр.

— Мул твій власний?

— А як би я міг пропонувати вам чужого? — знизав плечима Лукес.

— Тоді покажи його,— попросив комівояжер.

— Джордже Вілкінс! — звернувся Лукес до зятя.

— Слухаю, сер.

— Піди-но лишень до моєї стайні й принеси обротьку.

II

Едмондс виявив пропажу мула, тільки-но стайничі, Ден та Оскар, пригнали ввечері табун із пасовиська. То була трирічна мулиця, вагою в тисячу сто фунтів, на кличку Еліс-В'юнка Стріла — навесні її не змогли в нього виторгувати й за триста доларів. Він навіть не вилаявся. Тільки передав свою кобилу Денові й чекав край загороди для мулів, аж поки шпарке тупотіння кінських копит вщухло у присмерку, а тоді почало наростати знов. Під'їхавши до Едмондса, Ден сплигнув із сідла і вручив йому ліхтарик та пістолет. Далі всі троє — Едмондс знову на кобилі й двоє негрів охляп на мулах — перетяли пасовисько ще раз, перехопилися через потік і дістались до вилому в загороді, кудою виведено мулицю. Звідти по слідах мулиці й крадія, відбитих у м'якій землі, добулися краєм бавовникового поля до шляху. Сліди й тут правили їм за дороговказ; Ден освітлював їх ліхтариком, ступаючи тепер м'яким узбіччям встеленої жорствою дороги, де вів непідкуту мулицю злодій.

— Копито Еліс,— зауважив Ден.— Я впізнав би його де завгодно.

Вже опісля Едмондс зрозумів, що обидва негри впізнали й людську ступню. Але на той час гнів і досада притупили його постійну пильність до негрів. Ті б не сказали, чиї то сліди, навіть на його жадання, але свідомість того, що вони це знають, допомогла б йому знайти правильну відповідь і, отже, уникнути кількох годин душевного сум'яття й фізичної напруги, що оце починалися —для нього.

Вони збилися зі сліду. І все ж таки він мав надію, що помітить те місце, де мулицю вантажили на пригнану заздалегідь машину; тоді б він вернувся додому й зателефонував шерифові у Джефферсон, а також у мемфіську поліцію, хай би завтра побували на кінській торговиці. Проте всі їхні пошуки були марні. Щоправда, майже через годину вони

віднайшли сліди, урвані на жорстві, та перетнувши дорогу, побачили їх знову: сліди вели в придорожні бур'яни, де знов губилися, щоб з'явитись тепер у полі за триста ярдів звідти.

Голодний бо не вечеряв, лютий, як чорт, він їхав верхи на кобилі, цілісінький день не розсідлуваній і теж не нагодованій, за двома хисткими тінями негритянських мулів, кленучи Еліс і ніч, і єдину іскорку світла, від якого вони хоч-не-хоч залежали.

Через дві години вони опинилися на дні видолинка за чотири милі від дому. Тепер і він спішився, щоб не розчерепити собі голову об якусь гілляку: однією рукою вів кобилу, а другою захищав лице, пробираючись підліском із заростями ожини, між надгнилого колоддя та верховіття вітролому, зашпортуючись і збиваючи тіло, і так пильно дивився собі під ноги, що не помітив, як негри зупинились, і наткнувся на одного з мулів; мул, оскаженівши, хвицнув копитом і неодмінно був би зачепив його, коли б він інстинктивно не відскочив убік. Та ледве він відскочив, як з голосною лайкою сахнувся знов, щоб не напоротися на другого невидимого мула, котрий міг бути там, і тільки тоді до нього дійшло, що ліхтарик більше не світить, а попереду між дерев миготить димучий посвіт від смолоскипа. Той посвіт рухався.

— Слушно,— сказав Едмондс поквапливо.— Ліхтарика більше не світіть.— І покликав Оскара: — Віддай мула Де-нові, хай держить, і візьми в мене кобилу.

Едмондс чекав, дивлячись на заграву, поки негр намацав його руку. Потім випустив гнуздечку й обійшов мулів, уже з пістолетом напоготові, все ще неспроможний відірвати очей від хисткого світла.

— Дай мені ліхтарика,— звелів Денові,— а сам з Оскаром чекай тут.

— Я волів би піти з вами,— сказав Ден.

— Гаразд,— погодився Едмондс, не спускаючи очей зі світла.— Хай Оскар подержить мулів.

Не чекаючи, він рушив уперед і за хвилину вже чув Де-нову ходу в себе за спиною — обидва налягали на ноги, скільки дозволяла обережність. Лють уже не морозила Едмондсові душу. Навпаки, вона розпалювала його, сповнювала завзяття, своєрідної мстивої радості весь час, поки він з ліхтариком у лівій руці й пістолетом у правій продирався крізь хащі й вітролом — тим навальніше, чим більше скорочувалася відстань до смолоскипа.

— Давній Індіанський пагорб,— пробубонів Ден за його спиною.— Через те й світло блимало так високо. Він і Джордж Вілкінс запевне все вже там перекопали.

— Він і Джордж Вілкінс? — перепитав Едмондс, зупинившись, мов укопаний, а тоді рвучко обернувся. Зне-

нацька, наче в спалахові магнію, він побачив повну й правдиву картину всіх цих подій, навіть більше: зрозумів, що вона з самого початку стояла в нього перед очима, і тільки здоровий глузд не дозволяв йому повірити у свій здогад.— Лукес і Джордж?

— Копирсаються у тому пагорбі,— пояснив Ден.— Щоночі, відколи навесні дядько Лукес знайшов золотого на тисячу доларів.

— І ти про це знав?

— Усі знали. Ми за ним стежили. А золотого на тисячу доларів дядько Лукес знайшов якраз тої ночі, коли намагався сховати свій...

Ден замовк. Точніше, Едмондс більше не чув його голосу, бо в скронях у нього раптом так шалено загупало, що якби він був старший на кілька років, його напевне взяв би грець. На мить йому забило дух, в

очах потьмарилося. Він знову повернувся обличчям до посвіту. Нарешті щось прохрипів і кинувся вперед, із тріском продираючись крізь чагарі до просіки, де здіймався невисокий пагорб, зяючи ямою розкопаного схилу, наче декорація в фотоательє, проти якої завмерли дві постаті чоловіків з виряченими очима — один тримав перед собою якусь річ, що могла б видатися рептухом із сіном, якби Едмондс не знав, що в жодного з них не знайшлося часу погодувати Еліс чи якого іншого мула, відколи запала темрява; другий підніс смолоскип із соснової гілки високо над своїм брилем, уже радше перехнябленим, ніж збитим набакир.

— То це ти, Лукесе? — гаркнув Едмондс.

Джордж відкинув смолоскип убік, але Едмондс уже нанизав їх на промінь свого ліхтарика, наче на рожен, і тут уперше побачив білого комівояжера: його фетровий капелюх із крисами, загнутими спереду вгору, а ззаду вниз, краватку, а також — той саме зводився з землі під деревом — закасані по коліна штани і вкриті затужавілою багнюкою ступні.

— Чудово! — вигукнув Едмондс.— Чого став, Джорд-же? Тікай. Гадаю, в мене вистачить хисту збити кулею бриля з твоєї голови.

Він підступив ближче, й тепер проміння ліхтарика впало на металеву скриньку в Лукесових руках, виглянсувану й блискучу навколо кнопок та шкал.

— Он воно що,— промовив він.— Триста доларів. їй-богу, не завадило б завезти в наші краї насіння якоїсь примхливої рослини, що потребує щоденного догляду цілий рік. Бо тільки-но вам, чорним, випадає вільна часи-

на, так і чекай клопоту. Ну та біс із ним. Цю ніч я вже не журитимусь Еліс. Якщо ви з Джорджем хочете морочитися до ранку з тією

каторжною машинкою, це ваше діло. Але щоб удосвіта мулиця була у мене в стайні. Чув?

Цієї миті під боком у Лукеса несподівано виріс комівояжер. Едмондс уже встиг про нього забути.

— Яка мулиця? — перепитав той.

Едмондс на мить спрямував на нього ліхтарика:

— Моя, сер.

— Справді? — здивувався той.— Я ж маю на цю мулицю запродажну. Підписану Лукесом.

— Та невже? — іронічно запитав Едмондс.— Можете розпалити нею люльку, як приїдете додому.

— Справді? А погляньте-но сюди, пане Як-Там-Вас...

Однак Едмондс уже перевів світло на Лукеса — той усе

ще тримав перед себе механічний щуп, ніби то була якась ритуальна річ, священна реліквія.

— А власне, мулиця — то не моя турбота,— спроквола мовив Едмондс.— Сьогодні вранці я висловив тобі свою думку щодо цієї затії. Але ти людина доросла; коли хочеш клеїти дурня, я не можу тобі цього заборонити. Зрештою, і не хочу, повір мені. Але хай-но мулиці не буде на світанку в загороді, я подзвоню шерифові. Чув, що кажу?

— Та чув,— понуро відповів Лукес.

— Стривай, чванько,— втрутився в розмову комівояжер.— Хай-но мулиці не буде там, де вона зараз, коли я приїду по неї,— я теж подзвоню шерифові. Чу, що кажу?

Від цих слів Едмондс аж підскочив і шмагонув променем ліхтарика комівояжера по обличчі.

— Ви це мені, сер?

— Ні,— відповів комівояжер.— Йому. І він мене почув.

Едмондс не зводив з комівояжера промінь ліхтарика

ще якусь хвилину. А коли опустив його вниз, у заломленому й розлитому долі світлі, мов у калюжі води, видніли тільки ноги всіх трьох. Він заховав пістолет у кишеню.

— Отже, ви з Лукесом повинні владнати справу ще до схід сонця. Бо на світанку мулиця знов має стояти в моїй загороді.

Едмондс повернувся і рушив назад. Лукес побачив, що він знов іде до галявини, край якої на нього чекав Ден. Потім обидва подалися далі, поміж дерев та чагарів, і світло гойдалося й тремтіло в такт їхнім крокам, аж поки не зникло.

— Джордже Вілкінс,— окликнув Лукес зятя.

— Слухаю, сер,— відгукнувся Джордж.

— Ану, знайди соснову гілку та запали знов.

Джордж послухався, і червона заграва, чадячи густим

димом, знову шугнула вгору до зірок пізньої серпневої ночі. Лукес поставив щуп і взяв смолоскип.

— Ставайте до роботи. Тепер я мушу їх знайти.

Та почало вже розвиднятися, а пошуки так нічого й не дали. Полум'я смолоскипа зблідло в сірій імлі росяного світанку. Комівояжер спав на сирій землі, згорнувшись клубочком у вологій ранковій прохолоді, підклавши під неголену щоку шикарний міський капелюх; краватка під коміром його вимащеної білої сорочки перекривилася набік, закасані по коліна штани були брудні, а начищені вчора до блиску черевики обернулись на дві безформні брили зашкарублого болота. Коли його нарешті добудилися, він сів і вибухнув лайкою. Але зараз же зметикував, де він і для чого сюди прибув.

— Ну гаразд,— позіхнув він,— мулицю ми залишили в клуні — хай-но тільки вона ступить звідти хоч ногою, я викличу шерифа.

— Дайте мені ще одну ніч,— попросив його Лукес.— Гроші тут.

— Бери, мені не шкода,— розщедрився комівояжер.— Бери хоч і сто. Можеш навіть померти тут, як маєш охоту. Тільки спершу скажи, як воно буде з отим чолов'ягою, що запевняє, ніби то його мулиця?

— Я візьмуся за нього,— пообіцяв Лукес.— Сьогодні вранці. Хай вас це не турбує. Зрештою, якби ви спробували сьогодні забрати мулицю, шериф відібрав би її у вас. Залиште її поки що на місці й не морочте голови ні собі, ні мені. Дайте мені ще одну ніч — і я все залагоджу.

— Згода,— сказав комівояжер.— Але чи знаєш ти, в що обійдеться тобі ще одна така ніч? Рівно в двадцять п'ять доларів. А тепер я вертаюсь до містечка. Треба виспатись.

Вони пішли до автомобіля. Комівояжер поставив механічний щуп у багажник і замкнув. Він підвіз Лукеса з його зятем до Лукесового двору, й поїхав далі шляхом, піддавши газу. Джордж часто кліпав очима, дивлячись автомобілеві вслід.

— Що ж нам тепер робити? — запитав він.

— Біжи вкинь щось у рота і мерщій назад,— звелів Лукес.— Треба ще до полудня змотатися до міста.

— Мене теж морить сон,— позіхнув Джордж.— Я теж не виспався.

— Виспишся взавтра,— урвав його Лукес.— А то ще й цієї ночі.

— Я міг поїхати разом з ним і разом з ним вернутись, якби ви були сказали це раніш,— ображено мовив Джордж.

— Ха! — вигукнув Лукес.— Але я, бачиш, не сказав. Біжи щось перекуси. А може, тобі краще не гаяти часу на снідання, якщо ти не певний, що впіймаєш подорожню машину до міста? Бо пішки, вважай, туди й назад тридцять чотири милі, а ополудні ти маєш бути тут.

Коли через десять хвилин Джордж вернувся до Луке-сової хвіртки, той вийшов йому назустріч із чеком, заповненим на диво коструба-тими, але цілком розбірними карлючками. Чек було виписано на п'ятдесят доларів.

— Бери срібними доларами,— сказав Лукес.— І щоб ополудні був тут.

Заходив вечір, коли комівояжерів автомобіль знов зупинився біля хвіртки Лукеса; той уже чекав його з зятем. Джордж тримав у руках кайло й заступ з довгим за-ступилном. Комівояжер приїхав свіжопоголений і на вигляд спочилий, його капелюх був вичищений і знову мав шикарний вигляд, сорочка чиста. Але штани на ньому цього

разу були бавовняні, кольору хакі, з невіддертою ще фабричною етикеткою й зі складками від довгого лежання на полиці, звідки їх знято сьогодні вранці, зразу, як відчинилася крамниця. Він окинув Лукеса жорстким глумливим поглядом, щойно той із Джорджем підійшов до нього.

— Я не питатиму, як там моя мулиця,— кинув він.— Бо

це зайве, чи не так? .. т

— З нею все гаразд,— відповів Лукес.

Він умостився на задньому сидінні, чекаючи, поки біля нього сяде'Джордж. Механічний щуп стояв попереду, під боком у комівояжера. Втиснувшись у дверцята по пояс, Джордж дрібно закліпав очима на апарат.

— Мені оце подумалось, який би я був багач, коли б знав те, що він. Та й не тільки я один, а всі ми. Тоді б нам не доводилося марнувати ніч по ночі в пошуках закопаних грошей, правда ж? — Джордж звертався тепер до комівояжера, чемненький, сповнений шаноби, балакучий.— Тоді б і вас, і містера Лукеса не обходило, кому належить якась там мулиця, і взагалі ви не потерпали б за неї, га?

— Прикуси язика й сідай в авто,— роздратовано мовив Лукес.

Комівояжер увімкнув двигун, але з місця не рушав. Через плече дивився на Лукеса.

— Ну? — запитав він.— Де ви цієї ночі хочете прогулятися? На тому самому місці?

— Ні,— відповів Лукес.— Я покажу. Ми шукали не там, де треба. Я неправильно прочитав той папір.

— Певно,— глузливо посміхнувся комівояжер.1— І за це платите ще двадцять п'ять доларів.

Він натиснув на газ. Але раптом зупинив машину, та так різко, що Лукеса й Джорджа, які несміливо тулились на краєчку заднього сидіння, кинуло на спинку переднього.

— Як ти сказав? — спитав комівояжер.— Нібито про якийсь папір?

— Я неправильно його прочитав,— повторив Лукес.

— Що неправильно прочитав?

— Той папір.

— Ти. хочеш сказати, що маєш листа чи щось подібне й там сказано, де закопані гроші?

— Атож,— притакнув Лукес.— Я неправильно його вчора прочитав.

— Де він?

— Захований у мене вдома.

— Мерщій вертайсь по нього!

— Не варто,— махнув рукою Лукес.— Обійдемося й так. Цього разу я прочитав уже як. слід.

Комівояжер ще якусь хвилину дивився на Лукеса через плече, а тоді відвернувся і поклав руку на важіль передачі, хоч газ був уже ввімкнений.

— Гаразд,— промовив він.— Де те місце?

— Ми їдемо туди,— відповів Лукес.— Я покажу.

Вони їхали ще майже дві години — навіть не дорогою,

а жолобчастою затрав'янілою стежкою, що в'юнилася між пагорбів; місцина, куди вони дісталися, лежала не в долині, а на пагорбі над нею, — там видніла купа кошлатих кедрів, руїни давніх нецементованих коминів, яма, де був колись колодязь чи водозбір, розлогі, давно не орані, заглушені заростями ожини та осоки поля і кілька гудзу-ватих дерев на місці колишнього саду—примарних під безмісячним небом, по якому пливли ярі зірки пізнього літа.

— Вони в саду,— кивнув Лукес.— їх розділено й закопано у двох окремих місцях. Одне тут, у цьому саду.

— Якщо тільки шановний автор твого листа не вернувся та знову не склав їх докупи,— насмішкувато мовив комівояжер.— Чого ми чекаємо? Ну ж бо, Джеку,— звернувся він до Джорджа,— витягай ту штукенцію.

Джордж виніс з автомобіля механічного щупа. З задньої кишені штанів комівояжера сьогодні стирчав новісінький електричний ліхтарик, але він засвітив його не від-

разу. Спочатку роззирнувся довкола, водячи очима по темній лінії інших пагорбів, які було видно навіть поночі за багато миль.

— Благаю тебе, постарайся цього разу знайти їх якнайшвидше. Боюсь, уся околиця, хто тільки здужає ходити, за годину збіжиться сюди продавати витрішки.

— Цього ви мені не кажіть,— образився Лукес.— Скажіть краще оцій говорючій скриньці на триста двадцять п'ять доларів, яку я купив, бо вона, видно, тільки й знає, що твердити "ні".

— Ще не купив ти, багатирю,— поправив його комівояжер.— Кажеш, одне з тих місць он під тими деревами? Гаразд. Ходімо.

Лукес із заступом у руках зайшов до саду. Комівояжер і Джордж прямували за ним. Комівояжер побачив,, як Лукес на мить став, мружачись для орієнтації на дерева й небо, а потім знову рушив далі. Нарешті Лукес зупинився.

— Звідси можна починати,— і тицьнув пальцем у землю.

Комівояжер натиснув кнопку ліхтарика і, прикриваючи його долонею, навів світляне коло на скриньку в Джорд-жевих руках.

-— Що ж, Джеку,—скомандував він.— До роботи.

— Давайте краще я понесу,— запропонував Лукес.

— Ні,— заперечив комівояжер.— Ти для цього застарий. Я ще не знаю, чи ти взагалі за нами вженешся.

— Вчора угнався,— ніби між іншим зауважив Лукес.

— Тепер не вчорашня ніч,— відрубав комівояжер.— Ну, рушай, Джеку! — різко кинув він Вілкінсові.

Джордж із машинкою в руках, комівояжер з одного боку, Лукес — із другого рушили вперед, прикипівши очима до таємничого кружальця в жмуті ліхтарного світла; вони довго смуга по смузі прочісували сад, і враз усі троє помітили, що стрілка щупа ожила, поповзла по шкалі, з

хвилину покрутилась і затремтіла на місці. Лукес вихопив щуп у Джорджа з рук і невідривно стежив, як той розкопує заступом землю у світляному колі; нарешті з-під землі показалась іржава бляшанка, ясний каскад срібних доларів замерехтів-заструменів, сиплючися з комівояжерових рук.

— А бий тебе нечиста сила! — вигукнув той і повторив: — А бий тебе нечиста сила!

Лукес і собі присів навпочіпки. В таких поставах вони довго сиділи над ямою один навпроти одного.

■— Що не кажіть, а дещо я таки знайшов,— полегшено зітхнувши, промовив Лукес.

Затуливши однією рукою розсипані монети, комівояжер різко замірився кулаком, начебто Лукес сягнув по ці гроші. Сидячи навпочіпки, він сміявся з Лукеса, уїдливо, дошкульно.

— Я вам дав на те запродажну.

— Не варту ламаного шеляга,— огризнувся комівояжер.— Вона онде в моєму авто.— Хочеш — піди забери. Цінність її така величезна, що я навіть не завдав собі клопоту подерти її.

Комівояжер позгрібав монети у бляшанку. Ліхтарик світився долі, там, де він упустив чи, власне, кинув його. Білий рвучко встав, і тепер у освіті було видно тільки нижню частину його ніг у нових бавовняних штанях із пругами та в чорних черевиках, не наваксованих, як учора, а тільки обмитих.

— Гаразд,— погодився він.— їх тут заледве жменька. Ти казав, що гроші розділили, закопали у двох місцях. Де друге?

— Спитай у свого щупа,— порадив Лукес.— Кому ж це знати, як не йому? Хіба ви дурно правите за нього триста доларів?

Вони дивились один на одного в пітьмі — дві тіні без облич. Нарешті Лукес поворухнувся.

— Ну, по-моєму, нам можна вже йти додому,— сказав він.— Джордже Вілкінсі

— Я тут,— випростався Джордж.

— Заждіть,—сказав комівояжер.

Лукес зупинився. Вони знову втупились один в одного, невидимі в пітьмі.

— Тут не більш, як сто доларів,— сказав комівояжер.— Отже, більшу частину сховано деінде. Даю тобі десять відсотків.

— Папір був мій,— не погоджувався Лукес.— Цього замало.

— Двадцять,— поступився комівояжер.— Більше ані цента.

— Я хочу половину,— заявив Лукес.

— Половину?

— І поверніть запродажну на мула та дайте документ, що ця машина моя.

— Ха-ха! — зареготав комівояжер.— І ще раз ха-ха-хаї Кажеш, у папері сказано, що вони' в саду. Сад не бозна-

який великий. І до ранку ще далеко, не кажучи вже про те, що завтра...

— Я сказав, що в саду тільки частина з них,— перебив Лукес.

Вони не спускали один з одного очей у темряві.

— Завтра,— сказав комівояжер.

— Зараз,— зажадав Лукес.

— Завтра.

— Зараз,— не поступався Лукес.

Невидимі очі вп'ялися в його невидиме лице. Він і Джордж, обидва, здавалося, відчували, як довкола в такт тремтінню білого хвилюється тихе літне повітря.

— Джеку,— озвався комівояжер.— Скільки, ти кажеш, знайшли оті хлопці?

Однак Лукес поквапився випередити Джорджа:

— Двадцять дві тисячі доларів.

— Може, й більш,— уточнив Джордж.— То був отакенний...

— Гаразд,— перебив його комівояжер.— Я дам тобі запродажну, тільки-но закінчимо.

— Я хочу зараз,— зажадав Лукес.

Усі троє повернулися до автомобіля. Лукес присвічував ліхтариком. Він із Джорджем спостерігали, як комівояжсф розсуває замок-блискавку свого портфеля з лакованої шкіри, висмикує звідти запродажну на мула й тицяє Лукесо-ві. Далі вони побачили, як він тремтячою рукою заповнює під копірку довгастий друкований формуляр і, підписавши його, відриває одну з копій.

— Із завтрашнього ранку машина твоя,— сказав комівояжер.— А цю ніч ще належить мені.— І вискочив з автомобіля.^— Ходімо.

— І половина знайденого теж моя,— рішуче сказав Лукес.

— Звідки, в бісового батька, візьметься якась там половина чи не половина, коли ти досі стоїш отут і тільки розпатякуєш? — скипів комівояжер.— Ходімо.

Та Лукес навіть не рушився з місця.

— А ті п'ятдесят доларів, що ми вже знайшли? — запитав він.— Хіба мені не належиться половина?

Комівояжер тільки засміявся з нього уїдливим, дошкульним, невеселим сміхом. Потім його мовби вітер звіяв. Навіть не замкнув портфеля. Вихопивши в Джорджа з рук щупа, а в Лукеса ліхтарика, він помчав назад до саду — й світляне коло гойдалося і стрибало у такт його бігу.

— Джордже Вілкінс,— покликав Лукес.

— Агов, сер,— відгукнувся Джордж.

— Відведи мулицю, де взяв. Потім піди й скажи Ед-мондсові, хай більше не морочить нею людям голову.

III

Вичовганими східцями, біля яких стояла світла кобила під широким сідлом, він зійшов у довгу кімнату, де шикувалися рядами полиці з консервами, а на кілочках висіли хомути, посторонки та інша збруя разом з мотуззям, де відгонило мелясою й сиром, шкірою і гасом. Едмондс, що сидів за письмовим столом, обернувся в кріслі кругом.

— Де ти пропав? — запитав він.— Я ще два дні тому посилав по тебе. Чому не прийшов?

— Певно, відсипався,— відповів Лукес.— Останні три ночі я провів на ногах. Вже не витримую, як замолоду. І ви в моїх літах не витримуватимете.

— Я вдвічі молодший за тебе, проте мені вистачає глузду не мордуватися так. Може, коли ти проживеш іще двічі по стільки, як я, це прийде й до тебе. Але мова зараз про інше. Мене цікавить отой бісів гендляр із Сент-Луїса. Ден каже, ніби він ще й досі тут. Що він робить?

— Ганяє за скарбом,— відповів Лукес.

; Едмондсові перехопило дух.

— Що? За чим ганяє? Що ти сказав? — запитав він нарешті.

— Ганяє за скарбом,— повторив Лукес і невимушено сперся на край прилавка. Добувши з кишені камізельки бляшаночку з тютюном, він відкрив її, обережно відсипав на покришку мірку жуйки й, тримаючи її великим та вказівним пальцями, струсив усе те на випнуту нижню губу, потім знову закрив бляшанку й поклав назад у кишеню.— Користується моїм механічним шупом. Бере його в мене щоночі напрокат. Через те я й не сплю цілу ніч; пильную, щоб уранці віддав мені цю скриньку. Та вчора

він чогось не з'явився, отож я для відміни добре відіспався. Гадаю, він уже повернувся туди, звідки приїхав.

Едмондс сидів у обертовому кріслі й видивлявся на Лукеса.

— Кажеш, бере в тебе напрокат? Оту саму машинку, що ти заради неї вкрав у мене... що ти... ту саму машинку...

— Платить двадцять п'ять доларів за ніч,— пояснив Лукес.— Таку, власне, суму він зажадав од мене одної ночі за користування нею. Мабуть, це такса за прокат та-

ких машин. Він їх продає, то, напевне, вже знає. Принаймні я беру стільки.

Едмондс поклав руки на бильця крісла, але не підводився. Сидів, трохи нахилившись уперед, і спокійно при" дивлявся до негра, який недбало сперся на прилавок і в якому тільки злегка запалий рот виказував літню людину, на ньому були витерті штани з вовни ангорської кози (такі штани, можливо, носив улітку Гровер Клівленд1 чи президент Тафт), біла сорочка з цупкою манишкою, без комірця, пікейна, пожовкла від часу камізелька з петлею важкого золотого ланцюжка і шістдесятидоларовий циліндр ручної роботи, якого Едмондсів дід подарував йому півстоліття тому і під яким тепер ховалося обличчя не спокійне й не поважне, а якесь безвиразне.

— Він шукав не там, де слід,— сказав Лукес.— Нишпорив на тому пагорбі. А гроші закопані внизу, десь на краю видолинка. Двоє білих, що заявились уночі чотири роки тому й дали тягу з двадцятьма двома тисячами доларів...

Едмондс устав з крісла й випростався. Повільно, глибоко вдихнув повітря і твердою ходою рушив до Лукеса.

— Нарешті ми з Джорджем Вілкінсом скараскались його.

Рішуче простуючи до нього, Едмондс видихнув повітря. Йому здавалося, що він кричить, але це був тільки шепіт.

— Забирайся геть! — сказав він.— І щоб твоєї ноги тут більше не було. Ніколи. По закупки присилай тітку Мол лі.

Розділ третій І

Едмондс підвів очі від гросбуха, глянув у вікно, побачив на дорозі стару жінку й не впізнав її. Він знову схилився над книгою й, тільки почувши, як жінка дряпається сходами, та побачивши її в дверях крамниці, нарешті зрозумів, хто це. Вже близько п'яти років він не зустрічав старої на вулиці. Коли він минав її хату, верхи об'їжджаючи плантацію, вона сиділа на ганку — обличчя зморщене, голова похилена, в роті тростиновий цибух череп'яної люльки — або прала на задвірку в балії білизну й розвішувала її на шворках, повільно, через силу, як усі

(1837—1908) — державний

'Клівленд Стівен Гровер діяч США.

старі люди, й навіть Едмондсові, якщо він взагалі про це думав, мусила здаватися далеко старшою своїх років, хоч він добре знав, скільки їй. Регулярно, раз на місяць, він завертав туди, припинав кобилу до тину і входив до хати з бляшанкою тютюну та торбинкою її улюблених м'яких дешевих цукерок і з півгодини гостював у неї. Мовляв, задобрював фортуну, так само, як римські центуріони робили узливання перед тим, як випити вина, та це було фактично задобрювання своєї совісті, хоч він, можливо, й не признався б, що має її, а також предків у образі й подобі негритянки, бо саме вона заступила йому рідну неньку — не лише допомогла йому прийти на світ тієї дощової ночі, коли розлилася повідь і чоловік її ледве життя не рішився, приставивши, хоч і

запізно, лікаря, а й оселилася в його домі разом зі своїм дитям і спала біля нього, білого, та свого чорного немовляти в одному покої, щоб і йому давати грудь аж до самого відлучення, і ніколи не кидала його надовго, аж поки він дванадцятилітнім хлопцем не поїхав учитися,— дрібна, майже крихітна, ця жінка, здавалось, упродовж сорока років дедалі глибше вростала в землю, ходила, скільки він пам'ятав, у тій самій чистій білій хустці та фартусі, молодша — він це знав — за Лукеса, але на вигляд далеко старша, неймовірно стара — в останні кілька років вона почала кликати його батьковим ім'ям або навіть так, як старші негри звертались до його діда.

— Боже милосердний,— вигукнув він.— Ти сама прийшла в таку далеч? Чому ж не прислала Лукеса? Невже в нього вистачило розуму дозволити тобі...

— Він саме спить,— відповіла вона, трохи засапана з дороги.— Через те я й змогла прийти. Мені нічого-ле треба. Я прийшла тільки побалакати з вами.

Вона трохи повернула своє обличчя до вікна, й Едмондс побачив на ньому безліч зморщок.

— Я тебе слухаю,— сказав він, підвівся з обертового крісла й присунув із-за бюрка інше, простеньке крісло з ніжками, поскріплюваними дротом.— Прошу,— сказав. Але вона тільки зиркала невидющими очима то на нього, то на крісло. Тоді він узяв її під руку, що крізь кілька одежин, піддягнутих під збляклу, чистісіньку сукню, здавалася не грубшою за тростиновий цибух її люльки, підвів до крісла й посадовив; коли вона сіла, складки її рясних спідниць ураз розпустилися. Вона вмить схилила голову й відвернулася, затуляючи очі скарлюченою долонею, схожою на жмуток висохлого зчорнілого коріння.

— Світло ріже очі,— тихо промовила.

Він допоміг їй підвестися і повернув крісло спинкою до вікна. Цього разу вона сіла вже сама. Едмондс умостився знову в обертовому кріслі.

— Ну так що ж тебе привело до мене? — запитав він.

' — Я хочу покинути Лукеса,— прошепотіла вона.— Хо

чу... хочу...

Едмондс сидів непорушний, мов статуя, втупившись у її обличчя, невиразне проти світла.

— Чого ти хочеш? — перепитав.— Розлучитися? Після сорока п'яти років подружнього життя, у твої літа? Що. ж ти робитимеш? Як сама даси собі раду...

— Я ще можу працювати. Я буду...

— Отуди к бісу,— сказав Едмондс.— Я ж зовсім не про це, сама знаєш. Тим більше, що батько не забув у своєму заповіті забезпечити тебе до кінця життя. Мене цікавить, що ти робитимеш? Покинеш дім, вашу з Лукесом спільну власність, і підеш жити до Нет і Джорджа?

— Це теж не годиться,— відповіла вона.— Я виїду звідси назовсім. Бо він здурів. Відтоді, як доп'яв оту машину. Він із... із...— Хоч Едмондс і вимовив щойно Джорджеве ім'я, вона все ж обминала його — він це відчув. Застигши нерухомо й дивлячись кудись у простір (так принаймні йому здавалось), поклавши на коліна долоні, подібні до двох чорнильних ляпок на чистому фартусі, вона вела далі: — ...Щоночі пропадає з нею до самого світу, шукає закопані гроші. Дійшов до того, що вже занехаяв власне господарство. Я і кобилу та свиней годую, і корову дою — тягну все сама. Та я на це не нарікаю. Така робота мені під силу. Я залюбки труджуся, коли він слабує тілом. Та тепер він заслаб на голову. Тяжко

заслаб. Вже й до церкви не встає в неділю. Він тяжко хворий, сер. Чинить гріх. І я боюся...

— Чого ти боїшся? — спитав Едмондс.— Лукес дужий, як віл. Він справніший навіть за мене. Поки не почнуться жнива, він може собі вилежуватися, бо що ж йому ще робити? Не бійся, нічого з ним не станеться, як він із Джорджем трохи понишпорить ночами у видолинку. Д наступного місяця він муситиме облишити свої пошуки, щоб зібрати бавовну.

— Я не того боюся.

— А чого?— запитав Едмондс.— У чім річ?

— Я боюся, що він їх знайде.

Едмондс знову пильно подивився на неї.

— Боїшся, що він їх знайде?

Йому ще й досі здавалось, ніби вона дивиться кудись у простір — непорушна, крихітна, як лялька, як медальйонне зображення.

— Бо господь глаголе: "Що віддано землі моїй, те моє, і я воскрешу його в останній день. І хай убоїться всяк, чи то чоловік, чи жінка, торкнутися його". Ось чого мені страшно. Ось чому я мушу піти від Лукеса, звільнитися від нього.

— Ніяких закопаних скарбів у наших краях нема,— запевнив Едмондс.— Хіба ж він не обнишпорив з весни всього видолинка? І машина теж нічого не знайде. Я доклав усіх зусиль, щоб він її не купував. Зробив усе можливе, хіба що не заарештував того вражого агента за та, що без дозволу швендяє по моїй землі. Тепер шкодую, що не вчинив цього. Якби ж то знаття... Але й це б не зарадило. Лукес

настиг би його десь на шляху і купив би її однаково. Та він знайде з нею стільки ж грошей, як знайшов тоді, коли нишпорив у видолинку без неї і на свій розсуд показував Джорджеві Вілкінсу, де копати. Він і сам у цьому незабаром пересвідчиться. І тоді з ним знов усе буде гаразд.

— Ні,— похитала вона головою.— Лукес старий. Щоправда, по ньому не видно, але йому вже шістдесят сім. А коли чоловіка в такому віці охопить грошова лихоманка, це все одно що він удався б у картярство, в пияцтво чи любощі. Не буде коли вже кидати. І він стане тоді пропащий... зовсім пропащий...— Вона замовкла. Непорушно сиділа в масивному кріслі, навіть не здригнулися плями її вузлуватих долонь на білині розложистого фартуха.

"Під три чорти, під три чорти, під три чорти!" — лаявся подумки Едмондс.

— Я міг би тобі порадити, як вилікувати його за два дні,— сказав він.— Якби ти була на двадцять років молодша. Але тепер ти вже не зможеш.

— Скажіть лишень як? Я зможу.

— Ні,— відповів він.— Ти застара.

— Ну, скажіть як? Я зможу.

— Зачекай до завтрашнього ранку, коли він повернеться з тією штукенцією, візьми її сама і йди у видолинок шукати скарб. Позавтра теж, і так щоранку. Нехай він довідається, що ти це робиш... користуєшся його машиною, поки він спить... весь той час, поки він спить і не годен пильнувати її, ані шукати сам. Нехай, повертаючись додому, він не бачить приготованого сніданку, а прокидаючись зі сну— вечері, бо тепер, замість кухарювати, ти шу-

катимеш десь у видолинку скарб його машиною. Це б його зцілило. Але ти для цього застара. Не витримаєш. Іди зараз додому, а прокинеться Лукес — ви вдвох із ним... Ні, ця дорога для тебе надто далека, щоб за один день пройти її двічі сюди й назад. Перекажи йому, хай зачекає на мене. Після вечері я прийду сам і поговорю з ним.

— Балачками його не виправити. Мені це не вдалося. Не вдасться і вам. Єдине, що я можу, це покинути його.

— Слова, можливо, й справді не зарадять,— погодився Едмондс.— Але ж маю я, сто чортів, право спробувати, І він мене таки вислухає, хай йому грець! Я буду у вас після вечері. Скажи йому, щоб зачекав на мене.

Моллі встала. Едмондс стежив, як вона дибає по дорозі додому — дрібненька, схожа на ляльку. Сьогодні він був якийсь стривожений, і зовсім не через неї, хоча й не признавався собі в цьому. А втім, "стривожений" — не те слово. Він лютував, кипів од зневаги та обурення, що визрівали протягом усього його життя, і не тільки його, а й батькового, й ще раніше, за часів діда Маккасліна Едмонд-са. Бісів Лукес! Він був найстаріший з-поміж усіх тутешніх мешканців, старіший навіть, ніж був би тепер Едмонд-сів батько, до того ж чверть крові в його жилах була від білих, і то навіть не Едмондсів, а від самого Керазерса Маккасліна, чиїм нащадком він був по батьковій лінії, та ще й у другому коліні, тимчасом як Едмондс був нащадком того н< таки предка тільки по матері, й у п'ятому коліні... ще в дитинстві він, Едмондс, помітив, що Лукес весь час позаочі величає його батька "містером Едмопдсом", а не 5<містером Зеком", як інші негри, а в очі, в розмовах із цим білим, з холодним розмислом уникає будь-яких звертань до нього чи то на ім'я, чи на прізвище.

Та найгірше було те, що Лукес не спекулював своїм білим чи навіть маккаслінівським походженням. Навпаки, Здавалося, він анітрохи не зважав на свою білу кров, був байдужісінький до неї. Тим більше, що й боротися з нею теж не відчував потреби. Навіть не завдавав собі клопоту кинути їй виклик. Якщо якось і противився їй, то просто через

те, що вона також бігла в його жилах мулата. Замість того, щоб змагатися між собою і перетворювати його иа жертву, чорна й біла кров мирно уживалися, ніби в якійсь міцній, замкнутій, теплонепровідній, позбавленій будь-яких ознак, що свідчили б про її походження, посудині, взаємно нейтралізуючись, ніколи не шумуючи й не википаючи з неї.

Колись їх було троє: Джеймс, його сестра Фонсіба, їх*

ній брат Лукес; батьком їхнім був Терл, син тітки Томі й старого Керазерса Маккасліна, а матір'ю — Тенні Бічем, яку брат Едмондсової прапрабаби Емодіес Маккаслін 1859 року виграв у сусіда в покер. Фонсіба вийшла заміж і назавжди переселилася до Арканзасу, й Лукес аж до її смерті одержував від неї вісті. А Джеймс, найстарший, утік напередодні свого повноліття і загнався аж за річку Огайо, й відтоді за нього і слух запав — принаймні його білі родичі вже нічого про нього не знали. Здавалося, він не тільки (як пізніше і його сестра) текучою водою відгородився від свого краю, де —його бабця зрадила свою чорну кров і де народився його безіменний батько, а й взагалі відсунув той край за найдальші географічні межі, навіки обтрусивши з ніг порох землі, на якій його свавільний дід сьогодні визнавав його, а завтра гнав, тоді як сам він не міг навіть пройти повз нього без вітання, не боячись наразитися на його гнів.

Лукес залишився, хоч ніщо його до цього не змушувало. З усіх трьох дітей лише він один не був зв'язаний матеріально (та й морально теж, як Керазерс Едмондс згодом почав розуміти), тому-то ніщо його не утримувало біля землі; лише він один рано став грошово незалежним, а отже, в будь-який момент міг виїхати звідси назавжди, щойно йому сповниться двадцять один рік'.

Едмондси переказували з покоління в покоління — аж поки це своєю чергою дійшло до Керазерса,— що колись давно сини старого Маккасліна, близнюки Емодіес і Тіо-філес, як їм уже переступило на шостий десяток, надумали давати відпускні батьковим рабам і, здійснюючи свій план, застерегли спеціальний пункт щодо чорного сина

їхнього батька (звідси офіційне визнання його прав, хоч і досить умовне, і то лише з боку двох його білих єдинокровних братів). Йшлося про певну суму грошей. її разом з відсотками мали виплатити на його усну вимогу, але Томін Терл, що вирішив залишитися тут навіть після скасування рабства, ні разу не зажадав її. Та ось він помер, а старий Керазерс Маккаслін лежав у сирій землі вже понад століття, й Емодіес із Тіофілесом теж, як народилися одного року, так і повмирали, коли їм було вже за сімдесят,—і Маккаслінові Едмондсові тепер дісталася на даровизну, хоч зрештою він теж мав на неї права, та земля, та плантація, яку відступив йому Айзек Маккаслін, син Тіофілеса,— чому, з яких інших міркувань, ніж та рента, 1

що її Маккаслін, а потім його син Зекарі й тепер Керазерс, син Зекарі, регулярно сплачували Айзекові в його маленький, нашвидку збитий будиночок у Джефферсоні,— цьою напевно ніхто не знав. Але що він відступив, то це таки правда,— якимось там чином, колись давно, за тих похмурих для штату Міссісіпі часів, коли чоловік мусив бути вольовим і безоглядним, щоб збити спадок для своїх нащадків, і дужим та вольовим, щоб утримати його, аж поки зможе їм той спадок заповісти,— і, відступивши, навіть зрікся тієї землі, хоч був її справжній спадкоємець (зазначмо: Айзек, він же "дядько Айк" — бездітний уді

вець, мешкає в будиночку покійної дружини, знову ж таки, не прийнявши його у власність, народився, коли батько був уже старий, і сам з народження видавався ніби старий, але з літами ніби молодшав, тож нині в сімдесят з гаком— того гака він уже кілька років ні перед ким не уточнював,— відзначався невинністю чистої, самовідданої хлоп'ячої душі), йтільки застеріг собі право контролю над тими відписаними грішми, яких його чорний дядько, здавалось, і не здогадувався зажадати.

Він помер, так і не зажадавши їх. Потім збіг його перший син, Джеймс, покинув оселю, де народився, плантацію, штат Міссісіпі, вночі, голіруч, у чому був. Почувши про це в містечку, Айзек Маккаслін узяв готівкою третину відписаних грошей разом із складними відсотками й

виїхав теж; він пропадав десь цілий тиждень, а потім повернувся й поклав ті гроші назад до банку. Згодом Терлова дочка Фонсіба вийшла заміж і перебралася до штату Арканзас. Цим разом Айзек виїхав із грішми й переказав їй третину спадщини в місцевий арканзаський банк з умовою, що Фонсіба одержуватиме три долари щомісяця, не більше й не менше,— і після цього повернувся додому. А потім якось уранці він сидів удома й дивився в газету— не читав, а тільки дивився,— й раптом усвідомив, що прикувало його погляд. То була дата. "Чийсь день народження",— подумав він і сказав уголос:

— Лукесів. Йому сьогодні двадцять один рік.

У цю хвилину зайшла його дружина. Вона була тоді ще молода; вони побралися всього кілька років тому, але він уже встиг звикнути до виразу її обличчя й завжди споглядав його, як тепер: спокійно, з жалем, з уболіванням за неї, за них обох, і знав її напружений, затятий, непогамований голос не менш, як той вираз:

— Там на кухні Лукес Вічем. Він хоче тебе бачити. Може, це твій родич Маккаслін подає тобі звістку, мовляв,

передумав переказувати навіть ті щомісячні тридцять доларів, на які ти проміняв батькову ферму.

Але він пропустив ці слова повз вуха. Відповідати не було потреби: він і мовчанкою виразить своє кает

тя незгірш, ніж бив би себе в груди; чоловік з дружиною рбходяться без слів не тільки тому, що зжилися,— на своєму довгому й марудному віку вони бодай колись давно, бодай на одну коротку мить, хоча й тоді вже знали, що це не триватиме, не може тривати довго,— торкнулись одне одного і злилися мовби в єдиного бога, наперед добровільно все прощаючи він їй, а вона йому, бо обоє вже знали, чим ніколи не зможуть бути одне для одного. Тим часом Лукес устиг зайти до кімнати й з

опущеним капелюхом стояв біля порога; його обличчя кольору старого сідла мало схожість із давньосірійським, але не расову, а ніби перебрану від пустельних вершників тисячолітньої давності. Обличчям тим він нітрохи не скидався на Керазер-са Маккасліна — свого та Айзекового діда. Це було обличчя покоління, що жило безпосередньо перед ними: феротипія одного збірного обличчя десяти тисяч нездоланних солдатів Конфедерації, трохи викривленого, стриманого, холодного, холоднішого, ніж його, Айзекове, безоглядніщого й життєздатнішого.

— З днем народження тебе! — сказав Айзек.—А я от саме...

— Еге ж,— промовив Лукес.— Я прийшов по решту грошей. Вони мені потрібні.

— Грошей?—перепитав Айзек.— Грошей, кажеш?

— Тих, що старий хазяїн залишив для батька. Якщо вони ще наші. Якщо ви віддасте їх нам.

— Вони не мої, щоб я віддавав їх чи тримав у себе. Гроші ці належали твоєму батькові. Досить котромусь із вас попрохати. Я пробував розшукати Джіма після того, як він...

— То я оце й прохаю,— урвав його Лукес.

І ■— Усі? Половина грошей Джімових.

— Я можу тримати їх для нього не гірше за вас.

— Так,— сказав Айзек.— Отже, ти теж не залишишся тут,— вів він далі.— Ти теж виїдеш.

— Я ще не надумався,— ухилився од прямої відповіді Лукес.— Може, й виїду. Я вже повнолітній. Роблю що хочу. Тож я хочу мати певність, що зможу виїхати, як тільки надумаюсь.

— Ти міг це зробити будь-коли. Навіть якби дід не залишив грошей Томіному Терлові. Досить було б тобі чи

котромусь із вас прийти до мене..;— Айзек умовк. "Тридцять доларів щомісяця,— подумав він.— Лукес знає: в мене більше нема. Що я відцурався роду, виявив легкодухість, продав первородство, зрадив свою кров для того, що він і сам називає не спокоєм, а тільки забуттям і шматком хліба".— Вони в банку,— сказав він нарешті.— Ходімо візьмемо їх.

Лише Зекарі Едмондс та згодом його син Керазерс знали перебіг цієї розмови. Але наступні події відомі були більшості джефферсонців, отож не тільки в родинній хроніці Едмондсів, а й у хроніці містечка з'явився анекдот, як того ранку двоє двоюрідних братів, білий і чорний, рушили пліч-о-пліч до банку й Лукес сказав:

— Стривайте. Та це ж купа грошейі

— Забагато,— погодився з ним білий.— Забагато, щоб ховати їх під цеглиною в черені коминка. Залиш їх під моєю порукою. Залиш.

— Стривайте,— провадив далі Лукес.— Банк і справді триматиме їх для чорного так само, як і для білого?

— Авжеж,— відповів білий.— Я попрошу їх.

— А як я зможу їх узяти? — запитав Лукес.

Білий розтлумачив йому, що таке чек.

— Гаразд,— сказав Лукес.

Вони стояли поруч біля віконця, коли білий звелів службовцеві переписати гроші на Лукесів рахунок і завести нову чекову книжку. І Лукес знову промовив:

— Стривайте.

Потім вони стояли поруч біля заляпаної чорнилом дерев'яної конторки, й Лукес під наглядом білого виписував чек, щоправда, з зусиллям, карлючками, але цілком розбірливими — його з братом і сестрою навчила їх виводити мати того білого. Потім вони знов стояли біля віконця: касир сплатив за чеком готівку, а Лукес, усе ще не відходячи, нестерпно повільно, двічі перелічив ті гроші, а тоді посунув їх назад до касира за гратки.

— Тепер можете їх знову сховати,—сказав спокійно.— А мені дайте документ.

Він, одначе, не виїхав. Не минуло й року, як він оженився, та ще й не з селючкою, якоюсь дівчиною з ферми, а з городянкою, і Маккаслін Едмондс звелів поставити їм будинок і наділив Лукеса землею, щоб обробляв її на свій розсуд, довіку чи поки залишатиметься на плантації. Згодом Маккаслін Едмондс помер, його син Зекарі одружився, і тієї весняної ночі, коли повінь відрізала його садибу від решти світу, народився хлопець Керазерс. Лукес

змалечку ввійшов у його життя як природне доповнення жінки, котрій судилося заступити для нього рідну матір, ввійшов так само звичайно, як його чорний молочний брат, як рідний батько — доповнення його самого. Він ще не виріс із дитячого віку, як оселя чорних стала йому другою домівкою; спав разом з молочним братом на одному сіннику в батьківському домі або в одному ліжку в домі негра, їв з ними одну страву за тим самим столом, тут або там, і, сказати по

правді, більше полюбив дім негра, коминок, де навіть улітку завжди жеврів вогонь, живий, ніби осереддя їхнього життя. Йому навіть не треба було довідуватися з родинної хроніки, що його білий батько і чорний батько його молочного брата теж зростали разом; йому ніколи й на думку не спадало, що їхні перші спомини могли не пов'язуватись, як його, з однією-однісінькою, такою ж темношкірою жінкою. Одного дня він раптом усвідомив, не дивуючись і навіть не замислюючись, звідки він про це знає, що чорна жінка — не його мати, і не відчув ніякого жалю; усвідомив, що його рідна мати померла, й не став через це побиватися. Він і далі мав біля себе чорну жінку, вірну та надійну, її чорного чоловіка, якого бачив не рідше, коли не частіше, ніж власного батька, мав дім, просяклий міцним, теплим негритянським духом, і коминок, де навіть літньої пори палає вогонь,— і цей дім був йому все ще миліший за рідний. Крім того, він уже виріс із пелюшок. їздив з молочним братом на конях та мулах; вони мали-зграю дрібних гончаків, і найближчого року їм обіцяли рушницю; власного товариства їм вистачало цілком, і вони старанно уникали, як і всі діти, розкривати свої душі дорослим, ладні були вперто захищати свої хлопчачі таємниці ще до того, як хтось зазіхне на них, і все це з єдиною метою — щоб вільно віддаватися своїм захопленням, пошукам і дослідженням, щоб їм дали спокій.

Аж ось одного дня на нього, білого, спало одвічне прокляття його батьків, одвічний спадок бундючної гордині, породженої не душевними якостями, а географічними умовами, випадковістю, не мужністю та честю, а кривдою і ницістю. Він не розпізнав тоді цього спадку. Йому було сім років, як і молочному братові Генрі. Вони повечеряли вдома в Генрі, й Моллі саме вела їх до кімнати через сіни, де вони звичайно спали, коли він раптом сказав:

— Я йду додому.

— Зоставаймося тут,— попрохав його Генрі.— Я гадав собі: завтра ми встанемо вдосвіта, як тато, і майнемо на полювання.

— Ти можеш зоставатися,— відповів білий хлопець, уже простуючи до дверей.— А я йду додому.

— Гаразд,— погодився Генрі й рушив за ним.

Керазерс Едмондс пам'ятав, як вони в літньому присмерку продріботіли півмилі до його дому: він чимдуж поспішав, не даючи негреняті порівнятися з собою, і як вони один по одному ввійшли до будинку й піднялися сходами до кімнати з ліжком та сінником на підлозі, де завжди спали, коли ночували тут, і як він повільно роздягався, дозволяючи негрові випередити себе й першому лягти на сінник. Тоді підійшов до ліжка, ліг на ньому й, заціпенівши, не відривав очей від темної стелі, навіть коли здогадався, що Генрі звівся на лікті й приголомшено дивиться на ліжко.

— Ти спатимеш там?—спитав Генрі.— Ну гаразд. На цьому сіннику мені так гарно спиться, але я можу встати з нього, як хочеш.

І він звівся на ноги, й підступив до ліжка, й став над білим молочним братом, чекаючи, коли той посунеться і дасть йому місце, однак почув тільки різке, дратливе:

— Ні!

Генрі закам'янів.

— Ти не хочеш, щоб я спав з тобою в ліжку, еге?

Білий хлопчик теж не ворушився, мовчки, заціпеніло

лежав горілиць, устромивши очі в стелю.

— Гаразд,— тихо сказав Генрі, повернувся до сінника й знову ліг.

Білий хлопчик дослухався до кожного його поруху; тут він не міг нічого вдіяти з собою: лежав, зціпивши зуби, закляклий, з розплющеними очима, й слухав неквапливий спокійний голос:

— Справді, сьогодні парко й нарізно слатиметься краще...

— Замовкни вже! — вигукнув білий хлопчик.— Як же ми спатимемо, коли ти без упину плещеш язиком?

Генрі вмовк, Але білий хлопчик ще довго не міг заснути після того, як дихання Генрі стало спокійне, рівномірне; він лежав, охоплений незбагненним для себе гірким жалем і пекучим соромом, у якому не хотів собі признатися. Нарешті поринув у якесь напівзабуття й прокинувся, навіть не здаючи собі справи, що спав, поки не глянув на підлогу й у сірій світанковій імлі не побачив порожній сінник. Того ранку вони вже не полювали. І ніколи відтоді не спали в одній кімнаті й не їли за одним столом, бо він уже збагнув, що соромиться самого себе; ні разу за ці-

лий місяць не навідав він Генрі, бачачи тільки здаля, як той оре зі своїм батьком поле, правуючи запрягом мулів. Потім одного дня зрозумів, що серце йому крається з жалю, і ладен був покаятися вже не тільки перед самим собою, та ба— занадто з цим опізнився, на віки вічні опізнився. Він пішов до хати Моллі. Стояло тихе надвечір'я, Генрі з Лукесом ось-ось мали повернутися з поля. Моллі була вдома, дивилася з кухонний дверей, як він іде подвір'ям. Обличчя її було незворушне; він зупинився під дверима і втупився в неї, ледь розставивши ноги, дрібно тремтячи, владний, сповнений рішучості, потім сказав якомога лагідніше в таку хвилину (опісля він зумів би сказати це, як годиться, з усією категоричністю, так щоб від цього непорозуміння не лишилося й сліду):

— Сьогодні я вечерятиму у вас.

Отже, знову все гаразд. її обличчя було незворушне. Він відчував, що зуміє вже сказати це як годиться, хай-ио тільки прийде час.

— Певно, що в нас,— відповіла вона.— Я засмажу тобі курку.

Далі все було так, ніби й справді нічого не сталося. Генрі прийшов майже слідом за ним, певно, побачив його з поля —і вони вдвох зарізали й обскубли курку. Потім надійшов Лукес, і вони втрьох, він, Генрі й Лукес, пішли до хліва, де Генрі подоїв корову. Потім вони гуляли на подвір'ї в сутінках, вдихаючи пахощі смаженої курки, поки Моллі покликала Генрі, а трохи перегодя і його самого, як завжди, спокійним і рівним голосом:

— Іди вечерять.

Та це не могло вже нічого поправити. Стіл, як завжди, був накритий у кухні, і Моллі, як завжди, витягала з печі сковороду з перепічкою, однак Лукеса там не було, і біля столу стояв тільки один стілець, а на столі — їжа тільки для нього, тільки його склянка молока біля полумиска з неторканою куркою: похолонувши, він сахнувся назад — перед очима все попливло, здавалося, стіни кухні хитаються і падають на нього,— а Генрі вже рушив до дверей.

— Ти що, гребуєш їсти зі мною? — крикнув вій.

Генрі зупинився й, ледь повернувши до нього голову,

відказав поволі, негнівливо:

— Я не гребую ніким. Навіть собою.

Отак Керазерс Едмондс посів свою спадщину. Він скуштував її гіркого плоду. Чув, як Лукес неухильно поза очі називає його батька

"містером Едмондсом", а не "містером Зеком", і як уникає в очі звертатися до нього й на ім'я, і

на прізвище, та так обмірковано, з такою холодною, постійною пильністю і так гнучко, аж якийсь час він не міг навіть дібрати, чи знає сам батько, що негр не бажає величати його "містером". Врешті він завів про це мову з батьком. Той поважно вислухав його; виразу батькового обличчя хлопець не міг тоді прочитати, та й не звернув на нього особливої уваги, бо був іще зовсім дитина; лише через багато років він здогадався, що батька й Лукеса розділяло щось більше, ніж расова відмінність,— адже між Лукесом і будь-яким білим вона стиралася сама собою,— і щось більше за домішку крові білого, навіть коли це кров Маккаслінова: адже між його дядьком Айзеком Маккас-ліном і Лукесом ніякої ворожнечі не було.

— По-твоєму, якщо Лукес старший від мене і взагалі такий старий, що пам'ятає навіть трохи дядьків Ферта й Кумпана, коли він прямий нащадок тих, хто давніше жив у цих краях, де ми, Едмондси, тільки приблуди, що виросли, як гриби після дощу... то цього не досить, щоб він відмовлявся величати мене "містером"? — запитав батько.— Ми разом росли, разом їли й спали, полювали й рибалили, як-от ви з Генрі. Аж поки дійшли літ. Тільки що я завше побивав його у стрільбі... Опріч одного разу. Але, як виявилось, я і тоді його перевершив. По-твоєму, цього не досить?

— Ми не приблуди,— трохи не закричав хлопець.— Наша бабуся така ж родичка старому Керазерсові, як дядьки Ферт і Кумпан. Дядько Айзек сам дав... дядько Айзек сам ка-же...— Він затнувся під батьковим поглядом.— Ні, тату,— кинув він шорстко,— цього не досить.

— Ох,— важко зітхнув батько.

І раптом хлопцеві вдалося прочитати вираз його облич-я. Як і всім дітям, йому вже була знайома та хвилина, коли ти, ще оточений,

оповитий теплом і довірою дорослого, нараз відкриваєш, що межі між тобою і старшими не подолано раз і назавжди, як гадалося, що вона зникла тільки позірно, аби обернутися ще неприступнішим муром,— ота секунда, коли ти усвідомлюєш із жалем та обуренням, що хтось із батьків тебе випереджає, спізнавши уже всього,— і ганьби, і тріумфу, а ти не можеш їх із ним поділити.

— Давай умовимось,— запропонував батько.— Я з'ясовую з Лукесом свої стосунки, а ти свої.

Згодом, уже ставши юнаком, він зрозумів, щб саме побачив на батьковому обличчі того ранку, яка то була тінь, яка пляма, яке тавро,— щось, безперечно, зайшло між

батьком і Лукесом, але про це ніхто, крім них, не знав і ніколи не знатиме, як вони самі не скажуть,— зайшло не тому, що вони належали до різних рас чи в їхніх жилах текла споріднена кров,— просто вони були чоловіки, не більше й не менше. Потім, уже на порозі двадцятиліття, ставши майже дорослим, він навіть здогадався, що це було. "Жінка,— подумав він.— Мій батько з чорним посварилися через жінку. Мій батько з чорним — через чорну".— Бо навіть саму гадку про білу жінку він рішуче відкидав, сам собі в цьому не признаючись. Імені Моллі він не назвав і в думці. Річ, зрештою, була не в тому, вона це чи не вона.— І Лукес напевне переміг його,— подумав він.— Переміг Едмондса,— подумав їдко, ущипливо.— Едмондса. Мак-каслін, навіть чорний, бере гору... бере гору над нами всіма. Старий Керазерс плодив своїх чорнопузих байстрят просто в себе на задвір'ї, а проте хотів би я побачити, як чоловік котроїсь із тих жінок або хтось інший насмілився б йому сказати: "Ні!" Так, Лукес побив Едмондса, інакше б його тут не було. Якби батько переміг Лукеса, то він не дав би йому зостатися тут навіть для того, щоб Лукес міг пробачити йому. Отже, переміг тільки Лукес... він залишився тут, бо його ніщо не бентежить, навіть якби йому довелося комусь прощати чи когось кривдити".

Плин часу його теж не бентежить. Зекарі Едмондс помер, і він, Керазерс Едмондс, своєю чергою успадкував плантацію, хоч її справжній спадкоємець по чоловічій лінії, мавши на неї право моральне і, можливо, якби докопатися до правди, то й юридичне теж,— топтав іще ряст, живучи на жалюгідну грошову підмогу — тепер її щомісяця своєю чергою надсилав троюрідний небіж. Ось уже двадцять років Керазерс Едмондс обробляв ту землю; час приносив свої зміни, й він намагався йти з ними в ногу, як його батько, дід і прадід. А проте, коли оглядався назад на всі ті роки, вони уявлялись йому однією довжелезною низкою нікчемних клопотів і боротьби, не з землею і не з погодою (і навіть, якщо взяти останній час, не з федеральним урядом), а зі старим негром, що в його, Керазерсовім, випадку навіть не завдавав собі мороки умикати чемного "містер", а величав його як попало: то "містером", то "містером Едмондсом", то "містером Керазерсом", то просто "Керазерсом", чи "Разом", чи "сином", а як розмовляв з ним у гурті молодших негрів, то іноді мішав його в одну купу з ними, вдаючись до звертання "ви, хлопці". Всі ці роки Лукес обробляв свої акри у давній дідівський спосіб, що його, напевне, дотримувався сам Керазерс Маккаслін,

і, глухий до всіляких добрих порад, не хотів ані вживати новітніх знарядь, аиі пустити бодай трактор на Маккаслі-* нову землю, дану йому без усяких застережень у довічне користування, ані навіть дозволити пілотові, який посипав хімікатами рештки з'їденого довгоносиком бавовнику, хоча б пролетіти над його полями на завантаженому тією отрутою аероплані,— а проте брав товари з його плантаційної комори так, ніби обробляв щонайменше тисячу акрів, і то з шаленими, нечуваиими зисками, так, ніби й не мав у гросбухах песплачених рахунків тридцятирічної давності, що їх, Едмоидс те знав, ніколи й не сплатить, хоча б уже тому, що Лукес мав пережити не тільки теперішнього Ед-мондса, як пережив уже двох його попередників, а може, й самі гросбухи з цифрами своїх боргів. До того ж Лукес гнав віскі трохи не на задвір'ї його, Едмондсового, дому щонайменше двадцять років, за словами його дочки, аж поки не став жертвою власної захланності, та ще й украв у свого співвласника й поручителя, ба навіть

фактично родича, мула вартістю в триста доларів і виміняв на машипу-скарбошукача, а тепер маєш — іще нова морока: після

сорока п'яти років подружнього життя Лукес руйнує домашнє вогнище тій, яка була Едмондсові за рідну матір, яка викохала його, вигодувала власиою груддю так, як вигодувала під той час рідного сина, яка повсякчас дбала про його тіло й душу, навчаючи своєї зичливості, своєї порядності, щоб він був лагідний із нижчими за себе, чесний з рівнею, великодушний до слабкого й уважний до старого, гречний, щирий і сміливий, яка щедро й некорисливо обдаровувала його, сироту без матері, своєю всепереможною, невсипущою, самовідданою любов'ю, що йому тільки й судилося знати па віку; саме їй Лукес руйнує домашнє вогнище, а в неї ж тільки й родини, що старий брат у Джефферсопі, якого вона не бачила десять років, та ще вісімнадцятирічна заміжня донька — в неї вона, ясно, не захоче жити, бо зять, вона того певна, накликав на себе прокляття, як і її чоловік.

Так, час його теж не бентежить. Едмоидс сидів сам-один за вечерею, їжа не лізла в горлянку, і йому ввижалося, ніби ось тут, у кімнаті, перед ним стоїть Лукес — у шістдесят сім років обличчя в нього по суті молодше, ніж у нього самого в сорок три, менше позначене руйнівною дією пристрастей, думок, переситу й розчарувань; це обличчя не мало навіть приблизної схожості з обличчям його діда, старого Маккасліпа, але донесло, відтворило з цілковитою, разючою достемепністю образ його покоління

й дух того часу, обличчя це, як здалося Айзекові Маккас-ліиу сорок п'ять років тому, мовби зібрало в собі риси цілого покоління запеклих і непоборних молодих солдатів Конфедерації й задубилося, застигло, як у мумії,— і він подумав з подивом, трохи не жахом: "В ньому більше натури старого Керазерса, ніж у всіх нас разом узятих, не поминаючи й старого Керазерса. Він спадкоємець і водночас прототип усього того географічного, кліматичного й біологічного комплексу, що породив старого Керазерса, й усіх пас, і наших ближніх,— оті незліченні міріади, тепер уже без облич, ба навіть без ім.ен, окрім його самого, бо він і

цільний, і досконалий, і сповнений самоповаги, як колись, певно, був старий Керазерс, він сам собі батько й постав з крові всіх чорних, білих, жовтих і червоношкірих, а також своєї власної..."

1

Вік повноліття в США.

II

Вже зовсім звечоріло; Едмондс прив'язав кобилу до Лу-кееовог© тину, потім кам'яною стежкою, чепурно облямованою грузом, склянками й повтикуваними догори дном пляшками, попростував до хати й, піднявшись на ганок, зайшов у сіни. Лукес у капелюсі стояв на порозі, його постать чітко вимальовувалася проти відлисків вогню, що палав у печі. Стара не підвелася. Сиділа, як після обід у коморі, безрушиа, ледь нахилившись уперед; її маленькі скарлючені руки заклякли на білому фартусі, скривлене обличчя у відсвітах вогню проступало трагічною маскою, і оце вперше, скільки пам'ятає її, Едмондс застав Моллі вдома без череп'яної люльки в роті. Лукес підсунув йому стілець, але сам не сів. Став віддалік, з другого боку коминка, так що відблиски тепер падали й на нього,— на широкі криси виготовленого на замовлення касторового циліндра, якого Едмопдсів дід подарував йому півстоліття тому, на обличчя, схоже з давньосірійським, на масивний золотий ланцюжок, що звисав з кишені розстебнутої камізельки.

— Ну що тут у вас знов за історія? — спитав Едмондс.

— Вона хоче взяти зі мною розлуку,— сказав Лукес.— Ну й нехай.

— Нехай? — здивувався Едмондс.— Кажеш, нехай?

— Так. Скільки це мені коштуватиме?

— Розумію,— сказав Едмондс.— Вона не дістане розлуки, бо ти мусиш викладати на це гроші. Ну, тут тобі вже нікому не вдасться напустити туману. Це тобі, старий,

ие купівля машини-скарбошукача і не її продаж. Моллі ніякого мула не візьме.

— А ніхто їй і не дає мула,— відрубав Лукес.— Мені аби тільки знати, в скільки це обійдеться. А може, ви самі дасте нам розлуку, як Оскарові з його фарбованою білявкою — отією шльондрою, що він привіз торік улітку з Мемфіса. Ви дали їм розлуку, ще й самі відвезли її до міста і купили залізничного квитка назад до Мемфіса.

— Вони не мирили між собою,— пояснив Едмондс.— І рано чи пізно вона взяла б та й різонула його бритвою, яку носила при собі. А якби хоч трішки схибила чи забарилася, Оскар устиг би скрутити їй в'язи. Він тільки й чекав на таку нагоду. Через те я їх розлучив. Але ти не Оскар. У вас зовсім інша річ. Послухай, Лукесе. Ти старший від мене, визнаю. Можливо,— власне, напевне,— маєш більше грошей, ніж я, нехай навіть, як ти вважаєш, більше олії в голові. Але робити цього я не раджу.

— Кажіть про це не мені,— розвів руками Лукес.— Скажіть їй. То не моя забаганка. Мені добре й так як є.

— Ще б пак! Поки можеш робити що хочеш... не їсти, не спати, а тільки ганяти Джорджа Вілкінса туди-сюди по видолинку з тією бісовою... з тією бісовою...— Едмондс замовк, а коли озвався за хвилину, голос його був глухий 1 здавлений, принаймні на початку: — Скільки я тобі казав, що в тутешніх місцях нема ніяких закопаних грошей. Ти тільки марнуєш свій час. Але біда не в цьому. Ви з Джорджем Вілкінсом товчіться собі по долині, хоч ноги повідтоптуйте, про мене. Але тітка Моллі...

— Я чоловік,— заявив Лукес.— Я тут господар і в своїй хаті мені вільно говорити так само, як вам і вашому батькові, й батьковому батькові у вашій. Ви не можете нарікати на мене, як я обробляю землю і збираю на ній урожай, чи не так?

— Не можу нарікати? — пробелькотів Едмондс.— Кажеш, не можу нарікати?

Лукес мовби його й не чув.

— Поки я це роблю, лише мені вільно розв'язувати свої особисті справи, і ваш батько перший сказав би вам так, якби був тут.' Зрештою, я незабаром і так облишу свої нічні походеньки, бо треба буде збирати бавовну. Залишаться хіба суботні й недільні ночі.— Досі він говорив, дивлячись у стелю. А тепер перевів очі на Едмондса.— Але ці дві ночі — мої. Протягом цих двох ночей я нічиєї землі не обробляю, і мені начхати, хто називає себе власником цієї землі.

— Гаразд,— погодився Едмондс.— Дві ночі на тиждень. І то тільки починаючи з наступного тижня, бо частина твого бавовнику вже достигла.— Він обернувся до старої.— Ну, тітко Моллі, дві ночі на тиждень,— і Лукес, навіть Лукес незабаром муситиме прийти до розуму.

— Ніхто його не просить шукати тільки дві ночі на тиждень,— пробубоніла вона, ніби з псалтиря читала, навіть не ворухнувшись, не дивлячись ні на кого.— Ніхто його не просить, щоб він припинив пошуки взагалі. Вже запізно. Він більше над собою не владей. Я маю бути вільна.

Едмондс знову глянув на застиглу маску Лукесового обличчя під широкими крисами старомодного циліндра.

— Ти хочеш, щоб вона пішла? — запитав він.— Ти цього домагаєшся?

— Я голова сім'ї, був ним і залишусь,— відповів Лукес. Без затятості, спокійно, як про щось уже вирішене. Погляд його був такий самий твердий, як і Едмондсів, хіба що незмірно холодніший.

— Послухай, Лукесе,— сказав Едмондс. — Ти старієш із кожною дниною. У тебе залишилось не так-то вже й багато часу. Хвилину тому ти згадував про мого батька. Все воно так. Тільки ж, коли прийшла його остання година, він ліг помирати із спокійною душею.— Бо він зроду... "нічого не заподіяв..." Царице небесна, він трохи не вимовив цього вголос! "Під три чорти, під три чорти, під три чорти,— лаявся подумки,— нічого не заподіяв своїй жінці такого, щоб у смертну годину міг сказати: "Боже, прости мені мою кривду",— ці слова знову рвалися з його вуст, але він вчасно прикусив язика.— Не зогледишся, як прийде хвилина, коли й тобі захочеться спочити в мирі.

— І ви не зогледитесь.

— Твоя правда. Але мені сорок три. А тобі шістдесят

сім.

Вони дивились один одному в вічі. Обличчя під циліндром було так само байдуже, непроникне. Врешті Лукес поворухнувся. Повернув голову й мистецьки цвіркнув слиною у вогонь.

— Гаразд,— сказав тихо:— Я теж хочу спокійно вмерти. Я відкинуся од цієї машини. Віддам її Джорджеві Віл-кінсу...

Тільки тепер поворухнулася стара Моллі. Коли Едмондс озирнувся, вона сперлася однією рукою на стілець, пробуючи підвестись, а другу простягла до нього.

— Ні! — вигукнула вона.— Містере Зек! Невже ви не розумієте, що він і далі користуватиметься нею точнісінь-

ко так, наче вона його, ба накличе божу кару ще й на Нет, мою останню і найменшу дитину, бо доторкатись до того, що має повернутися богові, смертельний гріх для всякого: і для чоловіка, і для жінки. Краще хай держить її при собі. Краще я піду, щоб він міг держати її при собі й навіть гадки не мав віддавати Джорджеві! Невже ви не розумієте?

Едмондс і собі підвівся, з гуркотом відсуваючи стілець. Він весь тремтів, пропікаючи Лукеса очима.

— Виходить, ти й мене хочеш пошити в дурні? Гаразд. Ти не дістанеш від мене розлуки. І позбудешся цієї клятої машини. Завтра зранку занесеш цей ящик до мене. Чув?

Дорогою додому він завернув до стайні. На небі світив місяць, обсипав сріблом порозкривані чашечки бавовнику^ вже майже достиглого. Божа кара. Він знав, що має на увазі Моллі, куди вона гне. Якщо припустити майже неможливе, буцім десь тут, у межах околиці, закопано колись бодай тисячу доларів, і якщо припустити ще неможливіше— буцім Лукес їх знайде, то як ці гроші — ота тисяча доларів, здобута не в поті чола, принаймні Лукесового,— вплинуть на нього, хоч він і має вже шістдесят сім років і в нього,— Едмондс це добре знав,— у джефферсонському банку лежить утричі більша сума? Не кажучи вже про його зятя Джорджа — той не має ще й двадцяти п'яти, в кишенях у нього вітер гуде, а на весну він з вісімнадцятилітньою дружиною сподівається дитини.

Доглянути кобилу було нікому, бо Дена він одпустив ще раніше. Розсідлав її сам. і вичистив, потім, відчинивши браму й попустивши гнуздечку, ляснув по лиснючому під місяцем крупові, й вона з копита помчала вистрибом на пасовисько, а там пішла кругом, виблискуючи в місячному сяйві своїми трьома панчохами й лисиною.

— Хай йому біс! — вигукнув він.— Що б то було котромусь із нас, мені або Лукесові, народитися конякою! Або мулом!

Назавтра вранці Лукес так і не приніс до нього щупа. О дев'ятій, коли Едмондс їхав з дому (саме була неділя), його ще не було. Якусь мить Едмондс вагався, чи не завернути йому по дорозі — цього разу він їхав автомобілем — до Лукеса. Але саме була неділя; йому здавалося, що він усі будні від самого початку травня клопоче собі голову й турбується Лукесовими справами й, судячи з усього, морочитиметься й дратуватиметься ними й завтра з самого ранку, тож він, мабуть, хоч у свято мав право забути про них, тим паче, що Лукес пообіцяв з наступного

тижИя присвячувати пошукам тільки суботу й неділю, власне, даючи собі звільнення на ці два дні. Отож він проминув Лукесову оселю. Виїхав з дому на цілий день — до церкви за п'ять миль, а потім на обід до приятелів на три .милі далі, де пробув аж до вечора, роздивляючись на їхній бавовник і гудячи разом з ними уряд за те, що він диктує, як той бавовник вирощувати й продавати. Вже посутеніло, коли, під'їжджаючи до своєї брами, Едмондс згадав про Лукеса, Моллі й механічний щуп. Він був певен, що Лукес не залишив би апарат у порожньому будинку, й повернув до його хати. Там не світилося, на його поклик ніхто не відповів. Тоді він проїхав ще чверть милі до Джорджа й Нет, але в них теж було темно, й на голос його теж ніхто не відгукнувся.

"Може, все вже владналося,^заспокоював він себе.— Може, вони гуртом пішли до церкви. В усякому разі, я ще півдоби .можу не морочити собі голови Лукесом, а то й, боронь боже, якоюсь новою, негаданою халепою".

Та наступного ранку, в понеділок, він прождав у стайні майже цілу годину, а Ден з Оскаром так і не з'явилися. Він сам повідчиняв стійла та повиганяв мулів на дорогу, що провадила до пасовища, і вже виходив із стійла кобили з порожнім рептухом, коли в стайню вбіг підтюпцем захеканий Оскар. Едмондс помітив, що він не встиг навіть переодягтися

після вчорашньої неділі,— на ньому була барвиста сорочка та краватка, сукняні, забрьохані по коліна штани з розпанаханою мало не до стегна холошею.

— Це все через тітку Моллі,—.поскаржився Оскар.— Вона пропала з учорашнього дня. Ми шукали її цілу ніч. Знайшли сліди й пішли по них униз, до видолинка. Тільки ж вона така дрібна та легенька, що наче й землі не торкалася. Дядько Лукес із Джорджем, Нет, Деном та ще деким Шукають і досі.

— Я осідлаю кобилу,— сказав Едмондс.— Мулів я вже вигнав на пасовище — біжи туди й спіймай собі котрогось. Тільки живо.

На розлогому пасовищі важко спіймати иеспутаного мула; минула майже година, поки Оскар вернувся охляп на одному з них. А поки вони наздогнали Лукеса, Джорджа, Нет, Дена та інших людей, які шукали, гублячи й знову знаходячи невиразні, легкі сліди старечих ніг, що здавалося, зумисне петляли у видолинку серед ожинових заростей та гнилих колод, минуло ще дві. її знайшли під обід — вона лежала, уткнувшись обличчям у болото, у фартусі, вицвілих спідницях, що були ще вчора чистісінь-

кі, брудна, обшарпана, й однією рукою стискала держак механічного щупа. Була жива. Коли Оскар підняв її, вона розплющила на мить очі, невидющі, спрямовані кудись перед себе, а тоді знову склепила їх.

— Мерщій,— звелів Едмондс Денові.— Візьми кобилу й гайда додому. Сядеш в автомобіль і привезеш лікаря Райдаута. Мерщій... Ти здужаєш її нести? — звернувся він до Оскара.

— Атож,— відповів той.— Вона легенька, як пір'їна. Мабуть, оця машинка й то важча.

— Понесу я,— озвався раптом Джордж.— Все-таки мати Нет...

Едмондс люто глипнув на нього й на Лукеса.

— Ти понесеш оцю с к р и н ь к у,— буркнув.— Понесете обидва. Сподіваюся, вона ще встигне щось вам знайти дорогою до моєї садиби. Бо якщо опісля її стрілки й затремтять коли-небудь на моїй землі, то нікому з вас цього вже не бачити. Розлуку ти дістанеш, я про це подбаю, — обернувся він до Лукеса.— Поки Моллі не вкоротила собі віку. Поки ти не вкоротив їй віку цією бісовою машинкою. Не хотів би я бути тепер у твоїй шкурі. Не хотів би, щоб мене гризли такі думки, які гриститимуть тебе сьогодні вночі.

І ось настав цей день. Бавовну вже було зібрано, очищено й поскладано в паки, прийшла пора заморозків, а з ними й баранців з кукурудзи, яку збирали з полів і після зважування зсипали в засіки. Посадивши Лукеса з Моллі на заднє сидіння автомобіля, Едмондс привіз їх до Джефферсона й загальмував перед будинком окружної управи, де мав засідати мировий суд.

— Тобі заходити туди нема чого,— звернувся він до Лукеса.— Та вони, мабуть, і не впустили б тебе. Але нікуди не йди. Бо я на тебе не чекатиму. І запам'ятай: тітці Моллі дістається хата й половина врожаю цього та кожного наступного року, доки ти оброблятимеш мою плантацію.

— Ви хотіли сказати, кожного року, доки я господарюватиму на своїй землі?

— Я хотів, хай йому грець, сказати те, що сказав: кожного року, доки ти оброблятимеш мою плантацію.

— Кас Едмондс віддав цю землю в моє володіння до того часу, доки я...

— Ти чув, що я сказав? — перепинив його Едмондс.

Лукес подивився на нього й закліпав очима.

— Ви хочете, щоб я забирався з неї геть? — запитав він.

— З якої б то речі? — звів брови Едмондс.— Навіщо? Адже ти однаково щодоби від смерку до світання шукатимеш на ній закопаний скарб. Краще вже залишайся і спи на ній цілими днями. Крім того, тобі треба вирощувати для тітки Моллі половину врожаю. Не тільки цього року, а й надалі теж.

— Нехай вона забирає собі весь урожай,— сказав Лу-кес.— Я оброблятиму землю справно. Нехай бере все. Я маю три тисячі доларів, що мені залишив старий Кера-зерс,— вони лежать он у тому банку. Вони мене переживуть... Коли вже ви не зобов'язали мене віддати комусь половину. А як ми з Джорджем Вілкінсом знайдемо скарб...

— Вилазь із машини,— наказав Едмондс.— Ну, швидше!

Мировий суддя сидів у своїй канцелярії — окремому

будиночку поруч окружної управи. Дорогою до нього Ед-мондсові довелося підхопити стару під руку, щоб вона не впала, й він відчув під нашаруваннями рукавів, яка та рука худенька, майже безтілесна, суха й крихка, наче протрухлий прутик. Він зупинився, не відпускаючи її.

— Тітко Моллі, ви ще не передумали? Можна обійтися й без цього. Я відберу в нього ту штуковину. Повірте, я...

Вона поривалася вперед, щосили тягнучи його за руку.

— Я мушу це зробити,— сказала.— Він купить собі другу. А цю віддасть Джорджеві, щоб не дісталася вам. І вони колись таки знайдуть той скарб, але мене вже, може, не буде на цьому світі, і я нічого не

зможу вдіяти. А Нет—моя найменшенька, моя остання. Решти своїх дітей мені вже не бачити до смерті.

— Тоді ходімо,— сказав Едмондс.— Ходімо.

До канцелярії входили й виходили нечисленні відвідувачі, кілька сиділо під дверима, мовчки чекаючи своєї черги. Раптом Едмондс відчув, що тітка Моллі не стоїть, а скорше висить на його руці. Він повів її до суддівського столу, маючи таке враження, що якби відпустив її бодай на хвильку, вона б розпалася, обернулася коло його ніг на купку висохлих кісток у старій, вицвілій, бездоганно чистій одежині.

— Ага, це ви, містере Едмондс,— сказав мировий суддя.— А це позивачка?

— Так, пане суддя,— відповів Едмондс.

Суддя, вже зовсім старий чоловік, схилив голову, щоб глянути на Моллі поверх окулярів, поправив їх на носі, подивився на неї крізь скельця й зацмокав язиком.

— Сорок п'ять років прожили разом... Чи не могли б ви якось помирити їх?

— Ні, пане суддя,— відповів Едмондс.— Я вже пробував. я...

Суддя знову зацмокав і зазирнув у справу, яку секретар поклав перед ним.

— Вона, звичайно, матиме шматок хліба?

— Так, пане суддя. Я про це подбаю.

Суддя на мить замислився.

— Жодна із сторін не заперечує, так?

— Так, сер,—"відповів Едмондс.

І раптом... Едмондс навіть не знав, що Лукес увійшов слідом за ним, аж ось побачив, як суддя знов нахиляє голову й дивиться кудись повз них, цього разу крізь окуляри, і як секретар підводить очі, кажучи:

— Гей ти, чорний! Скинь капелюха!

Лукес відштовхнув Моллі й, на ходу скидаючи капелюха, підступив до столу.

— Жодна із сторін не заперечує,— сказав він,— але розлучення не буде.

— Жодна із сторін що? — запитав суддя.— Як це розуміти?

Лукес навіть не поглянув на Едмондса. Як той помітив, і иа суддю теж. Едмондсові раптом спала безглузда думка, що вже багато років він не бачив Лукеса простоволосого; власне, навіть не пам'ятав, чи звернув коли-небудь увагу на те, що Лукес уже сивий.

— Ми не братимемо ніякого розлучення,— сказав Лукес.—Я передумав.

— То це ти — чоловік? — запитав суддя.

— Так,— відповів Лукес.

— Треба казати на суддю "сер",— зауважив секретар.

Лукес мигцем глянув на нього.

— Що? Я не хочу знати ніяких суддів. Я переду…

— Гей ти, не дуже тут задавайся! — скипів секретар.

— Хвилинку,— сказав суддя, не спускаючи з Лукеса очей.— Ти надто довго зволікав. Твоя справа надійшла гіо суду в офіційному порядку. І тепер мені лишається тільки скласти судовий висновок.

— Хай іншим разом,— сказав Лукес.— Ми з Моллі не хочемо брати розлучення. Раз Едмондс знає, що я маю па увазі.

— Що? Хто знає?

—-Гей ти, задавако...—-іге вгавав секретар.— Пане суддя...

Мировий знову зупинив його легким жестом, не спускаючи з Лукеса очей.

— Містер Раз Едмондс,— повторив Лукес.

Едмондс швидко виступив наперед, підтримуючи стареньку під руку. Суддя скинув на нього поглядом.

— Слухаю вас, містере Едмондс.

— Так, сер,— сказав Едмондс.— Це правда. Ми передумали.

— Волієте забрати справу назад?

— Так, сер. Коли ваша ласка, сер.

Суддя зітхнув, згорнув справу й віддав секретареві. .

— Викресліть цей позов з реєстру судових справ, містере Галіт.

Едмондс, Моллі й Лукес вийшли з канцелярії. Едмондс майже ніс Моллі, хоч та силкувалась іти сама.

— Ну,— сказав Едмондс, ледве стримуючи роздратування.— Все владналося. Чула, що сказав суддя? Чула, що йому відповів Лукес: "Раз Едмондс знає, що я маю на увазі"?

Едмондс посадив тітку Моллі в автомобіль трохи не силоміць. Лукес підійшов до дверцят разом з ними. Але замість того, щоб і собі сісти, попрохав:

— Заждіть хвилинку.

— Заждати хвилинку? — обурено вигукнув Едмондс.— Ха! Мені вже урвався терпець вічно тебе ждати... Урвався остаточно...

Та Лукес усе-таки пішов. І Едмондс чекав. Стояв біля автомобіля й дивився, як Лукес, рівно випростаний, у старому, розкішному, старанно вичищеному циліндрі йде через Майдан до крамниць із тією незворушною, несполучною з будь-яким поспіхом гідністю, що (Едмондс не раз це мусив— визнавати з болем у серці) перейшла до нього, як і циліндр, від їхніх спільних предків. Лукес, проте, не забарився. Повернувся так само неквапливо й сів в автомобіль. У руці вій тримав маленьку торбинку — не що інше, як цукерки за п'ять центів. Він тицьнув їх у долоню Моллі.

— На,— сказав.— У тебе вже нема жодного зуба, але смоктати ти ще можеш.

III

Вечір був холодний. Едмондс звелів затопити в коминку й подати на вечерю шинку прямо з коптильні; він сидів на самоті й вечеряв з апетитом, як, здавалось, не вечеряв уже цілий місяць, коли це знадвору долинув стукіт — хтось

легко тарабанив кісточками пальців об поруччя веранди, не гучно, стримано, але рішуче. Він крикнув кухарці через кухонні двері:

— Скажи йому, нехай заходить!

І знов узявся до вечері. Він не перестав їсти й тоді, коли зайшов Лукес і, поминувши його, поставив на другий кінець столу механічний щуп. Апарат, очищений від бруду, сяяв тепер, ніби полірований; вельми хитромудрий і водночас зручний, весь у яскравих загадкових шкалах та блискучих кнопках, він манив і обіцяв. Лукес трохи постояв, не спускаючи з нього очей. Потім відвернувся й, поки лишався у кімнаті, більше на нього й не глянув.

— Ось він,— сказав.— Заберіть його.

— Гаразд. Я закину його на горище. Можливо, до весни тітка Моллі забуде про нього і ти зможеш...

— Ні. Спекайтесь його.

, — Раз і назавжди?

— Сховайте так, щоб мої очі більше його не бачили. Тільки не кажіть мені куди. Продайте, як удасться, а гроші візьміть собі. Але продайте якомога далі, щоб я більше ані бачив його, ані чув про нього.

— Гаразд,— сказав Едмондс.— Гаразд.

Він одсунувся разом із стільцем від столу й дивився на свого співрозмовника, на цього дідугана, що був свідком його безрадісного й такого непростого сирітського дитинства, на чоловіка жінки, яка заступила йому рідну матір,— той ще ніколи не вшанував його білої шкіри звертанням "сер", а позаочі називав його "Раз", та й у вічі теж.

— Послухай, Лукесе,— сказав він.— Схаменися. Тітка Моллі стара, і в неї вже трапляються всякі дивацтва. Але ж вона не знає, що... Бо ти грошей таки не знайдеш, ні закопаних, ані якихось інших, ні тут, ні десь-інде. Якщо ж тобі коли-не-коли, скажімо, раз чи двічі на тиждень захочеться взяти цей клятий ящик і протовктися ніч у цій клятій долині...

— Ні,— сказав Лукес.— Спекайтесь його. Щоб я більше його не бачив. Людині відміряно сімдесят років життя на цій землі, каже святе письмо. За ці сімдесят років у неї буває безліч усяких бажань, і всі вони запевне можуть справдитися, якщо тільки вона вчасно візьметься до діла. А я взявся запізно. Гроші в долині є. Три роки тому вночі сюди прокралися двоє білих, викопали двадцять дві тисячі доларів і чкурнули з ними геть, поки їх ніхто не бачив. Я знаю. Я бачив яму — вони знову закидали її землею —

і викопаного глека. Але я вже доживаю свій сьомий десяток, тож, мабуть, не мені судилося знайти цей скарб.

ЧОРНИЙ БЛАЗЕНЬ

I

Він стояв у чистому, витертому й вицвілому комбінезоні, якого Менні власноручно випрала ще тиждень тому, і чув, як перша грудка землі грюкнула об соснову труну. А за хвилю вже й сам тримав лопату, що в його руках (він був понад шість футів на зріст і важив понад двісті фунтів) здавалась іграшковою, такою, як ото діти бавляться на пляжі, і

можна було подумати, ніби він кинув не пів-кубічного фута землі, а жменьку піску. Товариш по тартаковій бригаді торкнувся його плеча і сказав:

— Дай-но краще я, Гонйвітре.

Та він і бровою не повів. Лиш прибрав руку з лопати, вже посланої вперед, не озираючись, штурханом у груди відтрутив товариша на крок від себе, знов упіймав на льоту держак і кидав землю далі — легко, люто, аж здавалось, ніби могильний горбик не насипається, а росте, лізе з землі сам, кидав, поки могила не стала схожою — от хіба тягло від неї затхлою сирістю—на решту могил, розкиданих на цій голій, безтравній ділянці, й абияк обрамлених череп'ям, битими пляшками, старою цеглою та іншим непотребом, дріб'язком, який тільки на око здавався опорядженням, та й годі, насправді ж був сповнений глибокого значення, незбагненного для білих, і міг накликати лихо на кожного, хто його діткнеться. Нарешті він випростався, одною рукою, мов спис, вгатив лопату сторч у могильний горбик — аж держак її затремтів — і пішов геть, і не зупинився навіть тоді, коли з ріденького гуртка його родичів, приятелів та кількох старих людей, що знали його і його покійну дружину з пелюшок, виступила бабуся і схопила його за руку вище ліктя. Це була його тітка. Вона його виростила. Він зовсім не пам'ятав батька й матері.

— Де ти йдеш? — запитала вона.

— Додому,— відказав він.

— Нема чого вертатися туди самому,— мовила вона.— Тобі тра попоїсти. Ходи попоїси у мене.

— Я йду додому,— повторив він, випручуючи свою залізну руку, ніби тітчина долоня була не важча, ніж муха,

і робітники очолюваної ним бригади тихо розступилися, даючи йому дорогу. Та не встиг він дійти до огорожі, як один з них наздогнав його; і йому було ясно без слів, що то тітчин посланець.

— Постривай, Гоиивітре,— сказав робітник.— У нас там сулія в кущах.— А потім у нього вихопилося вже само— він ніколи й гадки не мав, що здатен щось подібне мовити в таку хвилину, хоча, зрештою, це була загальновідома істина: померлі не хочуть, не можуть відразу покинути землю, дарма що їхня земна оболонка вже вернулась у неї, не можуть, хоч би скільки проповідники правили, запевняли, ніби померлі квапляться залишити землю, без жалю, ба навіть з радістю возиосячись до престолу слави.— Нема чого тобі туди вертатись. Вона ще приходитиме.

Не зупиняючись, він ледь відкинув назад свою високо посаджену голову й почервонілими у внутрішніх кутиках очима глянув згори на товариша.

— Дай мені спокій, Ейкі,— попрохав.— Не зачіпай мене зараз.

І йшов далі, навіть не уповільнюючи кроку, щоб переступити загорожу з трьох напнутих дротів, нарешті перетяв шосе і зник у лісі.

Вже вечоріло, коли він виринув з лісу й через осіннє поле — другу загорожу він теж переступив одним кроком — добрався до вулички. О цій порі, цього недільного вечора вуличка була пустельна — жодного тобі воза, на якому їдуть цілою родиною, жодного вершника, жодного пішоходця, що йшов би до церкви, пішоходця, який би озвався до нього, а потім, коли вони розминуться, волів би не озиратися; тільки сизий, легкий, як пудра, сухий серпневий порох, на якому полишені за тиждень сліди підків та коліс були вже затоптані неквапливою гулящою ходою святочних черевиків, і десь підсподом невидимі, але не пощезлі, тривкі, випалені в горні цього гарячого пороху вузькі сліди пласких стіп його дружини, яка щосуботи ополудні, поки він мився, ходила сюдою до

плантаційної комори закуповувати харч на наступний тиждень; і він сам припечатував їх зараз своїми власними слідами, ідучи так прудко, що комусь дрібнішому за нього довелося б бігти підтюпцем, аби не відстати, і розтинав грудьми повітря, що його повіву вже не відчує її тіло, і черкав очима по всьому тому — стовпу, дереву, полю, хаті, пагорбу,— чого вже не побачать її очі.

В кінці вулички, скраю, стояла його хатина, точніше,

не його власна, а винайнята у Керазерса Едмоидса, тамтешнього білого землевласника. Але комірне він сплачував справно наперед і за півроку навіть перемостив підлогу на ганку, перебудував і перекрив кухню, все це самотужки, тільки з допомогою дружини, працюючи в суботу й неділю після обід, і купив плиту. Як-не-як, він добре заробляв: у чотирнадцять-п'ятиадцять років, ледве дійшовши до зросту, почав працювати на тартаку і тепер, у двадцять чотири, був за старшого у бригаді, де від світання до смеркання перекидалося втричі більше дерева, ніж у будь-якій іншій, і де нерідко він сам, щоб похизуватися силою, перекочував колоди, з якими звичайно могли впоратися тільки двоє з гаками; він ніколи не справляв посиденьок, навіть давніше, коли міг, власне, обійтися без грошей, коли багато що з того, чого він бажав чи, може, потребував, не коштувало йому ні цента — оті чорні, строкато вбрані і з усіх поглядів безіменні жінки діставалися йому задурно, в чому ходити, було йому байдужки, а страва завжди чекала на нього о будь-якій годині дня чи ночі в домі тітки, яка навіть відмовлялася брати від нього два долари щосуботи — отож йому лишалося витрачати свій тижневий заробіток на суботню і недільну гру в кості та на віскі, аж ось одного дня, півроку тому, він уперше побачив Менні, яку знав, одколи пам'ятав себе, і сказав сам собі: "Годі"; і вони побралися, і він винайняв ту хату в Керазерса Едмоидса, і в їхню шлюбну ніч розпалив у коминку вогонь, бо чув, що власне так зробив у свою шлюбну ніч сорок п'ять років тому дядько Лукес Вічем, найстаріший Едмоид-сів наймач, і відтоді вогонь у його коминку палає незгасно; і тепер він мусив уставати, вдягатись і снідати при світлі лампи, щоб до схід сонця встигнути пройти чотири милі до тартака, мусив рівно за годину після заходу

сонця бути вже дома, і так п'ять днів на тиждень, від понеділка до суботи. А в суботу, ще не збігало й години після полудня, як він підіймався ганковими сходами і стукав не в стовп чи одвірок, а в саме піддашшя ганку, і входив до хати, і брязкав блискучим каскадом срібних доларів па стіл у кухні, де на плиті закипав для нього обід і все вже чекало: гаряча вода у цинкованих ночвах, рідке мило в бляшанці з-під пекарного порошку, рушник, зшитий з виварених ворочків з-під борошна, чистий комбінезон, сорочка, і Менні згрібала монети і йшла півмилі до плантаційної комори, де купувала припаси на наступний тиждень, а решту грошей клала до Едмондсового сейфа, потім верталась, і вони по п'ятиденній перерві знову неквапом, без

хапанини смакували обід — почеревину, зелень, кукурудзяний хліб, холодні, добуті з-під криничної ляди сколотини й перепічку, яку вона пекла тепер щосуботи, відколи в них з'явилася путня плита.

Та ось він узявся рукою за хвіртку — і йому раптом здалося, ніби за нею пустка. Хата, власне, ніколи йому не належала, однак тепер навіть думка про нові дошки, лутки, гонту, грубу, плиту і ліжко не могла його змусити забути про це, тож він став у прочиненій хвіртці й голосно, ніби прокинувся раптом бозна-де, зовсім не там, де ліг спати, промовив:

— А чо я, власне, тут?

Він ступив на подвір'я. І тоді побачив собаку. Він геть забув про нього. Пригадав, що з учорашнього досвітку, коли той почав вити, більш не бачив його і не чув; тепер же здоровенний собацюра, гончак із несподіваною для цих країв домішкою англійського дога (через місяць після вінчання він сказав Менні: "Тобі тра завести великого пса. Я буваю тут тіки один день на тиждень, а решту днів ти сидиш дома сама як палець"), вийшов з-під ганку і рушив до нього, не бігцем, а ніби пливучи крізь темряву, легко став біля його ноги і, звівши голову до його пучок, німотно видивлявся на хату; і тоді, так ніби все залежало, власне, від собаки, що стеріг без нього домівку й тільки тепер покинув свій пост,

порожня коробка з дощок та гонти набула чітких обрисів, наповнилась, і якусь хвилю він гадав, що нізащо не зайде всередину.

— Але мені тра попоїсти,— сказав він.— Нам обом тра,— додав, ідучи вперед, хоча собака не рушав з місця, поки він не обернувся і не почав сипати чортами.— Сюди,— гукнув він.— Чо ти боїшся? Вона любила тебе теж, незгірш від мене.

Вони вдвох піднялися сходами на ганок і зайшли до хати — в сповнену присмерку кімнату, де всі шість останніх місяців раптом ніби убгалися, втислись в одну мить, так її заповнивши, аж не стало чим дихати; вони тислися, тіснились круг вогнища, перед яким він бачив її давніше, іще перше, ніж стягнувся на плиту, тієї хвилини, колщ пройшовши чотири милі від тартака, ставав на порозі світ* лиці,— обрис її вузької спцни та стегон (вона сидить навпочіпки), вузьку руку з розчепіреними пальцями, що затуляє обличчя від вогню, і другу, зі сковородою... круг вогнища, полум'я якого вмерло вчора на світанні, обернувшись на купку сухого летючого попелу; він зупинився, і груди його високо й рівно здіймалися в останньому вмирущому

світлі вечірньої заграви, а серце билося сильно й невгамовно, все в тому самому ритмі, який не пришвидшувався навіть тоді, коли він чимчикував по лісовому та польовому бездоріжжю, і не сповільнився тепер, коли він стояв без руху в тихій присмерковій кімнаті.

Потім собака пішов од нього. Ще мить тому злегка притискався до його боку — і ось уже відпливав, стукаючи й дряпаючи пазурами по дерев'яній підлозі, і він подумав, що це втеча. Але відразу ж за порогом собака став, і тепер йому було видно, як той виє, задерши вгору голову, а тоді він побачив і її. Вона стояла на кухонних дверях і дивилась на нього. Він не зворухнувся. Мовчав, затаївши дух, боячись, як би не зрадив голос, коли він озветься, й силкуючися зберегти обличчя нерухомим, щоб не сполохати її.

— Менні,— подав він урешті голос.— Усе гаразд. Я не боюся.

Він повільно, ще навіть не підносячи руки, ступнув до неї і зупинився. Потім ступив ще один крок. Але Цього разу, тільки-но він ворухнувся, її постать почала танути. Він одразу ж став, завмер із затамованим подихом, бажаючи побачити, що вона також затримається. Але вона не затрималася. Вона танула на очах, відходила.

— Стривай,— попросив він таким •'ласкавим голосом, яким ще не звертався до жодної жінки.— Тоді дозволь і мені піти з тобою, золотко.

Але вона відходила, йшла тепер швидко, і він відчував, як їх розділяє, мов глухий мур, сама його сила, що дозволяла йому вергати колоди, затяжкі й для двох, і його кров, кістки та м'язи, надто міцні та незламні, щоб бути зім'ятими життям, і переконався навіч, яка невичерпна в ньому — навіть при наглому, нестерпно болісному зіткненні зі смертю, не так живучість його молодого чоловічого тіла, як притаманна цьому тілу воля до життя.

Потім її не стало. Через двері, де вона щойно стояла, він пройшов на кухню, до плити. Лампи не засвітив. Міг обійтися і без світла. Він сам ставив цю плиту й обладнував судник, отож міг навпомацки взяти дві тарілки й ополоником, із холодного горщика на холодній плиті, накласти в них страви, принесеної вчора тіткою і вже початої ним, хоч коли і що саме він їв, йому було не в пам'ятку, а потім він одніс тарілки на голий, вишаруваний стіл під єдиним у кухні підсліпуватим віконечком, присунув до столика два стільці, сів і озвався й цього разу лиш тоді, коли відчув, що його не зрадить голос.

— Ходи сюди,— буркнув він.— Ходи повечеряєш. Я не попущу, щоб... — і урвав, дивлячись у свою тарілку й дихаючи так, що аж груди ходили ходором.

Нарешті він опанував себе і, посидівши півхвилини нерухомо, підніс до рота ложку холодного, в'язкого гороху. Проте застигла горохова грудка відскочила, мов жива, ледь доторкнувшись до його губів. Навіть не зігріта жаром його вуст, вона розбилася на тарілці, туди ж брязнула й ложка; він звівся, з гуркотом відсовуючи стілець від столу, відчуваючи, як лицеві м'язи самі відкривають йому рота, відводячи вгору верхню щелепу. Та новим зусиллям він здушив у собі крик і знов опанував себе, хутко зішкріб горох зі своєї тарілки в другу, виніс ту другу тарілку через світлицю та ганок на східці, поставив на найнижчій приступці й рушив до хвіртки.

Пса не було видно, та щойно він пройшов півмилі, як той наздогнав його. Місяць уже зійшов, і по землі пливли їхні тіні — потяті й порозбивані на скалки між дерев і навскісні, довгі, незаймані на схилах пагорбів — на пасовищі чи на старих покинутих полях, причім чоловік, чия шпарка хода, певно, зрівнялася б на цій місцевості з риссю коня, звертав щоразу, як десь перед очима зблискував далекий хатній вогник, а собака біг біля самої його ноги, біг, поки їхні тіні, скорочуючись у міру того, як місяць заточував у небі криву, не стали такі куці, що вони вже наступали на них, і поки не зник вогник останньої лампи, а тіні знов почали видовжуватися, тільки вже по другу руку; собака тримався поряд з людиною навіть тоді, коли в неї з-під ніг вихопився кріль, а пізніше, як засіріло, лежав біля розпростертого тіла заснулого хазяїна, біля його грудей, що натужно здіймалися й опускались із гучним горловим хрипом, схожим навіть не на болісні зойки, а на хекання під час затяжної бійки навкулачки.

На тартаку він не застав нікого, крім літнього кочегара, що обернувся від стосу дерева і безмовно дивився, як він наближається порубом, ступаючи так широко, ніби намірявся пройти не тільки через казанну, а й крізь сам казан (а то навіть над казаном),— його комбінезон, ще вчора чистісінький, сьогодні був заболочений, у плямах, по коліна забрьоханий у росі, кашкет, збитий, як завжди, набакир,— немилосердно перекривлений, погляд запалених очей — гострий, напружений.

— Де твоя посудина? —спитав вігі.

І, не давши кочегарові розтулити рота, поминув його і зняв із гвіздка на стовпці емальоване відерце.

— Я візьму тіки перепічку,—кинув він.

— їж усе,— сказав кочегар.— Я візьму собі пообідати в інших. А тоді йди додому спати. Щось не подобається мені твій вигляд.

— Я прийшов сюди не на те, щоб хизуватися своїм виглядом,— відрубав він.

Потім сів під стовпом і, поставивши відкрите відерце між колін, обіруч запихав у рот їжу, глитаючи її, як голодний вовк: знов той самий зимний, аж крижаний горох, стегенце вчорашнього — недільного — курчати, кілька нерівних шматків почеревини, засмаженої сьогодні вранці, перепічка завбільшки з дитячу шапочку, ніяка, прісна. Тим часом почали сходитися робітники бригади, і до казанної долинули їхні голоси та шамотня; трохи перегодом на поруб в'їхав верхи білий майстер. Отож він відставив набік спорожнілу посудину і встав, не підводячи очей, ні на кого не дивлячись, а тоді підійшов до струмка, ліг ницьма і схилився обличчям до води, втягуючи її в себе з силою, глибоко, судомно, так само, як хропів уночі, як учора смерком, стоячи в порожній хаті, пробував перевести дух.

Потім приїхали ваговози. Повітря пульсувало частим пихканням паровика, дзвоном і вищанням пили, до спуску під'їздила машина за машиною, і він злазив на кожну почережно, балансуючи руками, ставав на вантаж, що його мав виладувати, вибивав клини, відчіплював ланцюги і гаком, один по одному, спихав оцупки кипарисів, камедних дерев та дубів на спуск, притримуючи їх якийсь час, щоб двоє товаришів по бригаді змогли прийняти їх і відпровадити далі,— аж поки гуркіт розвантажування нових і нових ваговозів злився в один протяглий рев,

якому вторували хрипкі покрики і, в міру того як підбивалося сонце й ряснішав піт, щораз частіші спалахи монотонного співу. Він, проте, не підспівував. А втім, він взагалі рідко коли співав, отож цей ранок власне нічим не різнився від усіх попередніх: височіючи, мов вежа, над головами підручних, що старанно відвертали від нього очі, вже по пояс роздягнений, без сорочки, із обв'язаними навколо стану шлейками комбінезона й пов'язаною на шиї хусткою, в кашкеті, що якимось дивом ще тримався на правому вусі, він працював і працював під дедалі жаркішим сонцем, і в його промінні краплини поту на тулубі, на сплеті м'язів під шкірою кольору темної ночі мінилися сталевою синявою, працював, аж поки опівдні не пролунав свисток.

— Обережно. Вступіться з дороги,— остеріг він двох підручних, що стояли перед спуском.

І скотив колоду на спуск, випростуючись над її об-вальним гуркотом, відступаючи н'азад дрібними швидкими кроками.

Тітчин чоловік ждав на нього — дід його зросту, але щуплявий, майже вутлий, з лудженим відерцем в одній руці і з накритою мискою в другій; вони посідали в холодку над струмком, неподалік від місця, де інші робітники відкривали такі ж посудини з обідом. У відерці був слоїк сколотин, загорнутий у чисту вологу шматину з сирового полотна, у накритій мисці — ще теплий пиріг із персиками.

— Вона спекла його для тебе сьогодні вранці,— сказав дядько.— Просить, щоб ти прийшов до нас додому.

Він мовчав, ледь подавшись уперед, зіпершись ліктями иа коліна, тримав пирога обіруч і глитав його — солодка начинка текла йому по бороді і, тягнучись, капала на груди, а він одно жував, часто блимаючи очима, ще дужче прихопленими червінню.

— Я був у тебе вчора ввечері, але не застав тебе. Це вона звеліла мені навідатись. Вона хоче, щоб ти прийшов до нас. Учора не гасила всеньку ніч лампи.

— Зі мною все гаразд,— сказав він.

— Ні, не гаразд. Що ж, бог дає, бог і забирає. Віруй і вповай на нього. А вона... вона може тобі помогти.

— Віруй і вповай? — перепитав він.— Чим і коли Мен-ні перед ним завинила? З якого побиту він так зі мною обійшовся?..

— Цить! — зупинив його старий.— Цить!

Відтак знову над'їжджали ваговози. Тепер він міг уже не шукати зачіпок, щоб перевести подих, зрештою, йому спало на думку, що він навіть забув про таку потребу, бо за рівномірним гримотом скочуваних униз колод уже й сам перестав чути власний подих; та ледве він спіймав себе на цій думці, як одразу ж відкинув її і, замість зіпхнути останню колоду на спуск, випростався, жбурнув, мов погаслу сірничину, гака, і перше ніж завмерло відлуння грюкоту щойно скоченої колоди сплигнув між двох скісних напрямних рейок спуску, обличчям до колоди на ваговозі. Він робив так і перше — брав колоду з ваговоза, випростувався, повертавсь і швиргав її на спуск, але щоб аж таку дровиняку, то ніколи; тож коли він став підпихати колоду до відкритого борту, а потім, присівши навпочіпки, просовувати під неї руки, погляди всіх робітників, навіть білого майстра, прикипіли до нього, і залягла гробова тиша, порушувана тільки ритмічним чахканням паровика та легким посвистом пили на холостому ходу. Потім він

на хвилю завмер. Так, ніби людині навіялося, передалося щось від цілковитої безвладності цього бездушного, неживого дерева.

І тут почувся чийсь голос:

— Узяв. Ба підняв.

І всі побачили шпару, просвіт між днищем кузова і колодою, і тепер дивилися, як він нескінченно повільно, зводячи докупи коліна, випростує розкарячені ноги, як повільно-преповільно надимається його втягнутий живіт, колесом випинаються груди, набрякає мотуззя жил на шиї, верхня губа відслонює зціплені білі зуби, голова відхиляється назад і тільки налиті кров'ю вирячені очі лишаються недвижні, й спостерігали, як пружинять, випростуються в ліктях його руки, поки добре виважена колода не опинилася в нього на^ головою.

— Тільки ж йому з цею не обернутися,— провадив той самий голос.— А спробує пустити її назад на ваговоза — вона його заб'є.

Та жоден робітник не ворухнувся. І враз — він навіть не набирався духу для надлюдського зусилля — колода ніби самохіть шугнула над його головою назад і, перекидаючись, зі стуком і грюком покотилася вниз по спуску; а він повернувся, одним сягнистим кроком переступив напрямні рейки й, минаючи товаришів, що давали йому дорогу, пішов через поруб до лісу, хоч майстер гукав йому навздогін:

— Гонивітре! — І знову: — Гей, Гонивітре!

На заході сонця, пройшовши чотири милі, він із собакою дістався до плавнів, над річкою, і перед його очима постала картина: ще один поруб, де ледве вистачило б місця для хатини на одну кімнату, і на ньому халупа, така собі напівдощата, напівбрезентова буда, а на її дверях, біля прихиленого до одвірка дробовика,— непоголений білий, що дивився, як він наближається з простягненою рукою, з чотирма срібними доларами на долоні.

— Мені бутель,— попросив він.

— Бутель? — перепитав білий.— А може, півкварти? Сьогодні понеділок. Залишилось із тижневої платні?

— Навідкладав,— буркнув він.— Чом же не бачу бутля?

Він чекав з начебто неуважним виглядом, часто кліпаючи налитими кров'ю очима, ледь відкинувши назад свою високо посаджену голову, потім повернувся був іти,— бутель він уже тримав при нозі, впіймавши його середнім пальцем за вушко,— коли білий глянув йому спильна в очі, ніби оце побачив їх уперше,—в очі, сповнені вранці

тільки лихоманкової напруги, а тепер мовби сліпі, невидющі, очі зовсім без білків.

— Ні,— сказав білий.— Давай-но сюди бутля. Тобі ще галона бракувало. Я наллю тобі тільки півкварти, атож, півкварти. І зараз же забирайся звідси, і щоб ноги твоєї! тут більше не було. Не потикайся сюди, доки...

Білий схопився за бутель, але він рвучким, рухом сховав посудину за спину і так махнув вільною рукою, що вдарив того в груди.

— Вважайте, білі,— остеріг він.— Бутель мій. Я вам заплатив.

Білий вибухнув лайкою.

— Ні, не заплатив. Ось тобі твої гроші. Постав бутель, чорний.

— Бутель мій,— правив він тихо, навіть лагідно, зі спокійним обличчям, хоч його червоні очі не переставали часто кліпати.— Я заплатив*

Повернувшися спиною до білого, а заразом і до дробовика, він подався порубом назад до стежки, де на нього чекав пес, щоб знову йти поряд з ним. Вони швидко рушили далі між суцільними стінами сивуватого очерету, від якого в сутінках було ніби видніше, і тут він знову відчув задуху, мов тоді, коли на. нього стали тиснути стіни власної оселі. Та цього разу* замість тікати,, він зупинився, підніс бутель, витяг затичку з кукурудзяного качана і випив без утіхи, без охоти скаженого, гіркущого перваку, холодного, як розтоплений лід, а потім опустив бутля і перевів дух.

— Ха! — вигукнув він.— Отак добре". А тепер виходь, супроти мене, костомахо. Виходь. Тепер я маю— камінь на твою косу.

Місяць нарешті прорвався вгору— крізь, задушливу пітьму, засяяв* як і минулої ночі, і тепер від чоловіка косо падала довга? тінь із силуетом піднесеного бутля, коли він знову пив, а тоді якусь, часину тримав бутля перед себе, віддихувався, втягуючи у горлянку сріблясте повітря; і примовляв; до бутля:

— Ну ж бо, виходь. Завш" ти хвалишся, буцімто дужча від мене. Ну ж бо виходь; Докажи свого.

Він знову приклався до бутля, ковтаючи холодну, позбавлену смаку й міцності рідину, яка, проте, коли він одірвався від шийки, розійшлася по жилах, запекла холодним вогнем, змушуючи груди дихати хоч і надсадно, але рівно й глибоко, аж доки вони почали ходити зовсім вільно, як вільно йшов, рухався він сам, розтинаючи грудьми сріб-

яясту пругку стіну повітря. Отож тепер усе було гаразд, і він сягнисто прошкував далі, і його тінь та тінь собаки, що дріботів поряд, пливли швидко, мов тіні двох хмарин по узбіччю пагорба; та ось він побачив, як під гору через силу дряпається кощава постать тітчиного чоловіка, і його довга пласка тінь, над якою знову вирізнявся обрис піднесеного бутля, знерухоміла, косо лягаючи через схил.

— На тартаку мені оказали, що ти пішов,—мовив старий.— Я знав, де тебе шукати. Іди додому, сину. Повітря тобі не поможе.

— Вже помогло,— заперечив він.— Я вже все' дно, що вдома. Гадюче жало, трутизна тепер мені не страшні.

— Тоді хоч зайди до неї. Покажись їй на очі... Про

більше вона не просить: тільки покажись їй на очі...— Тут старий побачив, що він уже рушає, і загукав: — Зажди! Зажди! 1

— Не затримуйте мене, не тра,— кинув він у сріблясте повітря, розтинаючи грудьми пругку сріблястість, що обтікала його майже так само швидко, як обтікала б коня на повному гоні. Слабкий, кволий поклик загубився в нічному безмірі, в роздоллі миль, подоланих двома тінями, його та собаки, в глибокому, '.могутньому диханні його грудей, вільному, як це повітря, бо тепер йому було добре.

Потім, п'ючи з бутля, він раптом усвідомив, що в нього ллється з рота. Він спробував ковтнути, але рідина, замість пройти всередину, заткнула горло та рот тугим нерухомим чопом, і відразу ж, хоч йому не відригнулося і не занудило, той чіп вилетів з рота, все ще зберігаючи форму стравоходу, і, зблиснувши у місячному світлі, розприскався і зник у незліченних шерехах зрошеної трави. Він знову підніс бутля до вуст. І знову йому тільки заливало горлянку, аж поки з кутиків рота побігли дві крижані цівки; і зйову вилетів, зблиснувши сріблом, тремтливий, не змінений формою чіп, а потім він судомно втягував у горлянку холодне повітря і, тримаючи бутля біля рота, примовляв до нього:

— Гаразд. Спробую помірятися з тобою ще раз. Як тільки зволиш зостатися там, де я тебе увіллю, дам тобі спокій.

Він випив, але спиртне втретє стало йому руба в горлі і ледве він устиг опустити бутля, як блискотливий незмі-нений чіп вернувся ще раз;

і він знову конвульсивно втягував свіже повітря, аж поки віддихнув. Тоді старанно заткав бутля качаном і стояв засапаний, кліпаючи повіками, і довжелезна самотня тінь, падаючи від нього, косо

слалася через узгір'я у далекий млистий безмір нічної землі.

— Гаразд,— сказав він.— Просто я не розібрався, що й до чого. То був знак, що я вже залив хробака. Зараз мені добре. Мені вже не тра більше пити.

Хатній вогник, побачений згодом з пасовиська, світив йому весь час, поки він ішов понад сріблясто-чорною розпадиною рову, де ще в дитинстві бавився порожніми тютюновими бляшанками, заржавілими пряжками від збруї, обривками ланцюгів і вряди-годи справдешнім колесом, потім попід садком, у якому колись навесні розпушував землю під пильним оком тітки, що наглядала за ним з кухонного вікна, і, нарешті, через безтравне подвір'я, де лазив і перекидався в поросі, ще як не вмів ходити. Він увійшов у хатину, в ту саму знайому світлицю, в те саме знайоме світло, і став на дверях, ледь відкинувши голову, ніби недобачав, із бутлем, що висів при нозі на зігнутому пальці.

— Дядько Алек казав, що ти хочеш мене бачити,— промовив він.

— Не тільки бачити,—відповіла тітка,— хочу, щоб ти прийшов до нас, прийшов туди, де тобі можуть помогти.

— Зі мною все гаразд,— заявив він.— Не тра мені жодної помочі.

— Ні,— заперечила стара. Вона встала зі стільця, підійшла до нього і схопила його за руку, як і вчора біля могили. І знов, як учора, рука під її долонею була мов залізна.

— НіІ Коли Алек вернувся і сказав, що ти пішов з тартака раніше, ніж устигло звернути з полудня, я вже знала, чому ти пішов і куди. Але те, в чому ти шукаєш розради, не може помогти.

— Вже помогло. Мені зараз добре.

— Ось не бреши мені,— дорікнула тітка.— Ти зроду мені не брехав. Не бреши й зараз.

Тоді він сказав їй правду. Мов збоку, чув він свій голос, що, не виражаючи ні жалю, ні подиву, спокійно добувався з грудей, хоч у стінах цієї світлиці — вони вже теж були для нього затісні— його мучила страхітлива задуха. Та дарма, за хвилину він мав звідси пі'іи.

— Ні, тітонько,— сказав він.— Нічо це мені не зарадило.

— Бо й не могло зарадити! Ніщо тобі не поможе, тільки бог. Моли бога! Розкажи йому все. Він хоче тебе вислухати і помогти тобі.

— Коли він бог, мені не тра йому розказувати. Коли він бог, він уже й так усе зна. Гаразд. Я тут, перед вами. Нехай він зійде сюди і вчинить мені добро.

— На коліна, чуєш? — крикнула тітка.— На коліна, і моли його.

Але, замість уклякнути на підлозі, він з місця наліг на ноги. На мить почув, як іззаду по сінешніх мостинах затупотіли і її ноги, і ще — голос, що доносився з відчинених дверей:

— Живчику! Живчику!

Вона кликала його через поцятковане місяцем подвір'я, кликала на ім'я, яким його звали у дитинстві та в юності, ще до того, як його

товариші по роботі та яскраво вбрані безіменні чорні жінки, котрих він брав одну по одній, щоб відразу ж їх забути (поки не побачив одного дня Менні й не сказав: "Годі"), дали йому прізвисько Гонивітер.

Саме звернуло з півночі, коли він дістався до тартака. Собаки вже з ним не було. Він навіть не міг пригадати, коли і як той зник. Спочатку йому здавалося, ніби він пам'ятає, що пожбурив у пса порожнім бутлем. Згодом, одначе, до нього дійшло, що бутель і досі у нього в руці і не порожній, хоч тепер, щоразу, як він пив, із кутиків його вуст збігали дві крижані цівки і так змочили йому сорочку, що весь час, поки він ішов, йому дошкуляв неприємний холод рідини, смаку, запаху та міцності якої він уже не відчував, навіть проковтнувши її.

— Зрештою,— сказав він,— я не міг у нього чимось кинути. Мо', я копнув його, коли він хтів справити потребу й потрапив мені під ногу. Але щоб кидати чимось у голову — такої кривди я не заподіяв би жодному собаці.

Все ще з бутлем у руці він вийшов на поруб і зупинився серед німоти знесених високо в небо, вибілених місяцем стосів дерева. Він став посередині своєї тепер уже сумирної тіні, на яку оце щойно, як і минулої ночі, знов наступав ногами, і, ледь заточуючись, подивився, кліпаючи очима, на ті стоси, спуск, громаддя колод, заготовлених на завтра, казанну, тепер такі тихі й мовби вицвілі у місячному світлі. А за хвилину йому знов було добре. Він знову рухався. Але не йшов далі, а стояв і пив оту холодну, ніяку на смак рідину, що лилася струмком, пив, не ковтаючи, так що навіть не сказав би, чи вливав її в горло, чи лив на себе. Та йому було добре. А потім він уже йшов без бутля, і теж не знав, коли і як його позбувся. Перетнувши поруб, він вступив до казанної і через неї, а потім повз табельний годинник пройшов до дверей комори з

інструментом, де гра тіней у ліхтарному світлі, що пробивалося крізь щілини між дошками,, свідчила про якесь життя, чувся приглушений гомін голосів і в раптовій тиші — стукіт кинутих костей, і гримнув у заперті двері, й сказав теж дуже голосно:

— Це я, відчиніть. Я помираю, мене вкусила гадюка.

Потім він увійшов тими дверима в комору. Там видніли обличчя давнішніх завсідників, вони сиділи навпочіпки кружка — троє з його бригади, ще кілька з тартака, білий нічний сторож з важким пістолетом у задній кишені,— перед купкою монет і потертих банкнот, а тепер і він сам, кого прозвали Гонивітром і хто й справді був Гонивітер, стояв над їхніми головами, ледь заточуючись, кліпаючи очима, кривлячи змертвілі лицеві м'язи в усмішці під поглядом білого.

— Потісніться-но, грачі,— обізвався він.— Потісніться. Хоч-мене і вжалила гадюка, але трутизна мені не страшна.

— "Ти — п'яний,—сказав білий.— Забирайся звідси. Нехай котрийсь із вас, чорних, відчинить двері й викине його геть.

— Все гаразд, шефе,— запевнив він спокійно, з обличчям ще скривленим у шорсткій напівусмішці, кліпаючи червоними очима.—Я не п'яний. Я тіки не.годен іти рівно, бо ваше срібло обтягує мені кишені.

Він уже стояв навколішки, виклавши перед себе решту шість доларів з тижневого заробітку, кліпаючи повіками й усе сміючись в обличчя білому навпроти,—і так, не перестаючи сміятись, спостерігав, як кості мандрують по колу, переходячи з руки в руку, а білий тим часом згрібає ставки, як перед білим повільно, але певно росте купка брудних замацаних банкнот, як білий і собі кидає кості й виграє одну по одній дві подвійні ставки, а потім програє двадцять п'ять центів, аж нарешті кості дійшли до нього й він почув їх приємний хрускіт у своєму стиснутому кулаці. Він кинув монету, і та крутька впала на середину.

— Ставлю долара,— оголосив він і кинув кості, а потім дивився, як білий бере їх і відсовує йому назад.— Де наше не пропадало!—вів далі.— Мене вкусила гадюка. Мені все 'дно.— І кинув кості знову, але цього разу відсунув їх назад один з негрів.— Де наше не пропадало! —

повторив він, кинувши кості знову, і ворухнувся, як ТІЛЬКИ ворухнувся білий, і схопив білого за руку, перше ніж та рука знов сягнула по кості; сидячи, як і білий, навпочіпки над кістьми та грішми —й повернувши до нього обличчя,

все ще скривлене у шорсткій застиглій напівусмішці, він затис лівою рукою зап'ясток білого.— Мені все 'дно,— мовив він спокійно, майже шанобливо,— хоча б кості впали й нещасливо. Та інші хлопці, оці ось...

І стискав той зап'ясток дужче, аж поки кулак білого розціпився і з нього брязнула додолу друга пара костей, і тоді білий випручався, зірвався на ноги й сягнув рукою до кишені по пістолет.

Бритва висіла у нього, Гонивітра, на бавовняній шворці між лопатками під сорочкою. Одним рухом руки він перекинув її над плечима вперед, оголивши лезо, зірвав бритву зі шворки й розмикав далі, водночас затискаючи ручку в жмені й. придавлюючи її великим пальцем, розмикав, аж поки спинка бритви вперлася в щиколотки, тож за секунду до того, як бабахнув пістолет, так і не видобутий до кінця з кишені, він устиг з усього маху вдарити білого по шиї — не бритвою, а кулаком, і тільки вже відводячи його назад, різонути лезом, так що перший струмінь крові навіть не забризкав його руки.

II

Коли вже було, по всьому (довго чекати не довелося: назавтра арештанта знайшли повішеним на мотузці дзвона в негритянській школі за якихось дві милі від тартака, після чого слідчий установив смерть від рук невідомої особи чи невідомих осіб, і тіло не довше, як за п'ять хвилин видано найближчим родичам), заступник шерифа, що офіційно вів цю справу, зняв мову про неї зі своєю дружиною. Балачка точилася на кухні. Дружина готувала— вечерю. Після того як учора проти півночі заварилася каша у в'язниці, заступник шерифа не присідай ні на хвилину й добряче находився за той час; підкріплюючись прихапцем і

коли попало, невиспаний, він украй охляв і тепер, сидячи на стільці біля плити, був близький' до істерії.

— Дідько б їх ухопив, цих чорнопиких,—сказав він.— їй-богу, аж дивно, що вони ще не сіли нам на голову. І знаєш, чому дивно? Бо вони не люди. Зовні вони нібито й схожі на людей, так само, як і люди, ходять на двох ногах, говорять, і їх можна зрозуміти, і ви починаєте думати, що вони вас розуміють теж, принаймні вряди-годи. Та коли доходить до людських почуттів, людських переживань, то що вони, що стадо диких буйволів —один біс. Візьми хоча б сьогодні цього...

— Залиш його краще собі,— відрубала дружина. Повна, колись вродлива, а тепер уже сивувата і з явно закороткою шиєю, вона аж ніяк не виглядала змученою і, хоч була холерична, взагалі не відзначалася дратливістю. Проте сьогодні вона теж була в лихому гуморі, бо як учасниця клубних ігор не здобула першого призу в п'ятдесят центів лише тому, що одна з одноклубниць зажадала перевірити нотатки, а потім і викреслити всю цю партію.

— Ще не вистачало, щоб я слухала про нього на кухні! Поліція називається! Сидите в суді цілісінький божий день і знай правите теревені. Було б диеіно, коли б у тюрму не зайшло кілька чоловік і у вас під носом не вивело звідти в'язня. Та вони повиносили б і ваші стільці, і бюрка, і навіть віконні лутки, якби ви коли-небудь на довший час прибрали з них свої ноги та сідниці.

— Тих Бердсонгів зовсім не кілька, а далеко більше,— зауважив заступник шерифа.—.Аж сорок дві душі з правом на голос, як на те пішло. Ми з Мейдью якось узяли список виборців і перелічили їх. Та слухай же...— Заступник шерифа побачив, що дружина повертається від плити і йде з кухні з мискою в руках. Вій хутко підібгав ноги, коли вона, проходячи мимо в їдальню, ледь не наскочила на нього, і трохи підняв голос, щоб його було чути з більшої відстані.— В нього померла дружина. Хай буде й так. І що ж, він горює? На похороні нема людини меткішої і водночас бундючнішої за нього. Кажуть, не встигли спустити

труну в могилу, як він схопив лопату і так швидко закидав її землею, що скрепер — і той би за ним не вгнався. Ну та це ще нічого...— Дружина повернулася на кухню. Він знову прибрав ноги і, зважаючи на ближчу відстань, стишив голос.— Може, вона так упеклася йому. Нема жодного закону проти чоловіка, що старається чимшвидше загребти жінку в землю, якщо він тільки не постарався чимшвидше звести її зі світу. Але — подумати лишень! — другого дня він одразу ж, перший після кочегара, приходить на роботу, заявляється на тартак, ще до того, як кочегар устигає розпалити топку й пустити пару; прийшов би він на п'ять хвилин раніше — і міг би разом з кочегаром розбудити Бердсонга, щоб той уже йшов відсипатися додому, чи навіть ще тоді перерізати Бердсонгові горлянку й Звільнити нас усіх від зайвої мороки.

Так ось, приходить він на роботу і зразу ж, перший, рветься до діла, хоч Макендрюс та всі інші гадали, що він візьме вільний день, оскільки навіть чорнопикий не міг би бажати для цього кращої нагоди, ніж похорон дружини;

хоч кожний білий на його місці звільнився б на день бодай для годиться, як би там не впеклася йому дружина; хоч у дитини — і в тієї б вистачило кебети взяти вільний день, та ще як за той день не буде вирахувано. А от у нього не вистачає. Він перший починає гасати від одного ваговоза до другого, навіть не дожидаючись, поки вщухне свисток—сигнал про початок роботи, сам хапає десятифу-тові кипарисові колоди й розкидає їх, мов сірники. А потім, коли всі вже вирішили, що треба триматися з ним так, ніби нуюго не сталося, бо він сам хоче, щоб з ним не пань-калися, він посеред дня іде з роботи, не сказавши Ма-кендрюсові чи будь-кому іншому ні "перепрошую", ні "моє шанування", ні "бувайте", купує собі цілий галон найска-женішого віскі, пхається назад до тартака й лізе грати в ту саму фатальну гру, в якій Бердсонг уже п'ятнадцять років пускав у хід підроблені кості, щоб обігрувати тартакових негрів, просто-таки лізе грати в ту саму гру, де тихо-мирно програвав увесь час, відколи виріс настільки, що міг розбирати крапки на тих підроблених костях, і через п'ять хвилин перерізує Бердсонгові горлянку аж до шийних хребців.

Дружина знов пройшла повз нього в їдальню. Він знову підібгав ноги і підвищив голос:

— Отож ми з Мейдью поїхали туди. Поїхали, ні на що не сподіваючись: ми були певні, що він устиг ще до схід сонця опинитися щонайближче за Джексоном у штаті Теннессі, а ще ми знали, що найпростіший спосіб знайти його — це йти по слідах Бердсонгів. Певна річ, якби ті його знайшли, від нього не залишилося б нічого, що варто було б привозити до міста, але справу було б закрито. Одне слово, ми заглянули в його хату чисто випадково, вже й не пригадую, чого ми тудою проїздили, але проїздили, і дивимося — аж він там. І що ж, він сидить за замкненими дверима з розкритою бритвою на одному коліні та з набитим дробовиком на другому? Ба ні! Він спить. Великий горщок з-під виїденого дощенту гороху стоїть на плиті, а він спить за хатою на самому осонні, сховавши голову в холодку під рогом ганку, а з-під задніх дверей виє, аж заходиться пес, схожий на суміш ведмедя з безрогим шотландським биком. Тоді ми будимо його, а він сідає та й каже: "Гаразд, білі. Це моя робота. Тільки не замикайте мене". Мейдью йому на те: "Родичі містера Бердсонга теж не збираються тебе замикати. Чого-чого, а свіжого повітря тобі не бракуватиме, коли опинишся в їхніх лабетах". А він своєї: ."Це моя робота. Тільки

не замикайте мене". І радить нам, указує шерифові, щоб його не замикали, мовляв, хоч це і його робота й справа, звісно, кепська, але зараз йому не з руки лишатися без свіжого повітря. Кінець кінцем ми вкинули його в машину, коли це з'являється стара... його мати, чи тітка, чи щось таке... хекає, біжить до нас собачою риссю і хоче їхати з нами, і тоді Мейдью пробує їй розтлумачити, що з нею буде, якщо Бердеонгові родичі запопадуть нас, перше ніж ми замкнемо його, та вона затялася їхати, і врешті Мейдью вирішує, що її присутність в автомобілі може стати нам у пригоді, коли Бердсонги таки переймуть нас, бо як-не-як це н-аиад на поліцію, а на таке не можна дивитися крізь пальці, навіть якщо завдяки Бердсомгам Мейдью здобув більшість голосів торік улітку.

Отож ми і її привезли до міста, до в'язниці, звичайно, і коли передали чорнопикого Кетчемові, а той забрав його нагору, стара пішла з ними теж; пішла аж у камеру, мовивши Кетчемові: "Я хтіла зробити з нього людину. Він був путній хлопець. До цього випадку зроду ні з ким не бився. Він одстраждає за те, що вчинив. Але не попустіть, щоби білі забрали його". На що Кетчем відповів: "Думали б із ним про це раніш, іще до того, як йому заманулося голити білих без мила". Тож він замкнув їх обох в одній камері, бо вважав, як і Мейдью, що її присутність там могла б у разі чого остудити хлопців з роду Бердсоп-гіз, а ще на той випадок, якби йому трапилось балотуватися на пост шерифа чи якийсь інший по закінченні терміну повноважень Мейдью. Відтак він спустився вниз, а трохи перегодом вернулася з роботи кайдаиия команда, отож він замкнув її в одиночній камері й думав, що хоч на час позбувся клопоту, коли це почув якийсь лемент, не виття, а саме лемент, у якому, одначе, не вловлювалося жодного слова. Тоді він схопив пістолет і знову кинувся нагору до одиночної камери з кайданниками, і побачив крізь грати, що в іншій камері стара забилася в куток, а той чорнопикий оддирає зі шворнями від підлоги залізні нари, стає посеред камери, тримаючи їх, мов дитячу люльку, над головою, і репетує, а тоді каже старій: "Не бійся, я тебе не скривджу" і жбурляє нари в стіну, далі підступає до замкнених дверей, хапається за сталеві грати, вириває двері зі стіни, з цеглою, завісами і всім чисто, виходить із камери, несучи двері над головою, ніби віконну сітку, й кричить, як на пуп: "Ось тепер мені добре. Ось тепер добре. Не бійтесь, я не втечу".

Певна річ, Кетчем міг застрелити його на місці, але по-

думав собі, як опісля мені сказав, що коли вже порушувати закон, то право першості щодо чорнопикого має належати Бердсонгам. І Кетчем не вистрілив. Натомість ускочив у камеру до кайданників, бо при його наближенні вони були позадкували від сталевих дверей, став за їхніми спинами й загорлав: "Ловіть його. Валіть його додолу!" Але чорнопикі теж воліли триматися позаду, і тоді він, вибравши місце, почав гамселити їх колодочкою пістолета, а тих, кого не діставав рукою, копати ногами, аж поки вони не погналися за ним. І, за словами

Кетчема, цей чорнопикий добру хвилину поривав кожного, хто підходив, і шпурляв через увесь коридор, мов ганчір'яну ляльку, приказуючи: "Не бійтесь, я не втечу. Не бійтесь, я не втечу",— поки нарешті вони його збороли,— і на підлозі вже вирувала лиш одна велика купа чорних тіл, голів, рук і ніг, та навіть тоді, казав Кетчем, час від часу котрийсь із чорнопиких злітав у повітря і летів через увесь коридор з розчепіреними руками й ногами, як летюча білка, і з баньками, як автомобільні фари, але наостанку вони таки при-тисли його, і тоді прискочив Кетчем і давай стягувати чорнопиких, коли глядь! — аж він лежить насподі під цілою горою кайданників і сміється, а сльози, великі-превеликі, мов скляні кульки, біжать по його обличчю, поза вухами, і плюскають на підлогу, достоту як би хто кидав пташині яйця,— сміється-сміється та й каже: "Мабуть, мені просто несила втекти від своїх думок. Несила втекти від своїх думок". Ну що ти на це скажеш?

— Тільки одне,— гукнула дружина з їдальні.— Хочеш повечеряти в цьому домі—постарайся зробити це в найближчі п'ять хвилин. Бо рівно через п'ять хвилин я прибираю зі столу І' йду в кін©.

ДАВНІ ЛЮДИ

І

Спершу не було нічого. Тільки мжичив холодний безнастанний дощ, нерухомо сірів пізній листопадовії"! світанок і десь у ньому чулося все ближче валування гончаків. Потім Сем Фазерс, стоячи за хлопцем,— так само, як і тоді, коли хлопець із першої своєї рушниці мало не першим набоєм, яким її було заряджено, застрелив першого свого кролика на бігу,— торкнув малого за плече, і його пройняв дрож, хоч зовсім не від холоду. Олень уже був там.

Він не те що з'явився на видноті, а просто був там — не як привид, а як згусток світла і водночас його джерело, не тільки рухаючись у світлі, але й випромінюючи його, сам уже в бігу, такий, яким завжди бачиш

оленя в ту частку секунди, коли він устиг побачити тебе, нахилений у сягнистому стрибку, з розмашистими рогами, навіть у тьмяному присвітлі схожими на крісельце-гойдалку, рівно поставлене у нього на голові.

— Давай,— сказав Сем Фазерс.— Швидко стріляй, але не квапся...

Хлопець зовсім не запам'ятав цього пострілу. Він мав дожити до вісімдесяти років, як його батько дожив, і батьків брат-близнюк, і їхній батько перед ними, але ніколи не міг пригадати ні звуку цього пострілу, ні віддачі приклада. Він навіть не пам'ятав, де поділась тоді рушниця. Він просто побіг. І ось він стояв над тим оленем, що лежав на вогкій землі, усе ще в пориві до бігу й нітрохи не схожий на мертвого, стояв над ним, тремтячи й відхекуючись, а Сем Фазерс знов уже був поруч і простягав йому ножа.

— Не підходь до нього спереду,— сказав Сем.— Коли він ще живий, то приб'є ратицями. Підходь ззаду і перше вхопи за роги, щоб ти встиг відскочити, якщо він спробує підвестися. А другою рукою заткни йому ніздрі.

Хлопець так і зробив: відхилив оленеві голову і Семо-вим ножем черкнув по пружній шиї, а Сем нахилився, занурив пальці в гарячу димну кров і розмазав хлопцеві по щоках. Потім у вогкому сірому лісі пролунав Семів ріжок, тоді вдруге і втретє, і зануртувала довкола тичба собак, що їх Джім тітки Тенні й Бун Хогенбек лиш тоді відігнали батогами, коли кожен гончак поласував кров'ю, і мисливці поз'їздилися, справжні тобто,— Волтер Юел, несхибний у пострілі, і майор Де Спейн, і старий генерал Компсон, і хлопців родич Маккаслін Едмондс, онук батькової сестри, отже, двоюрідний небіж йому, але старший за нього на шістнадцять років, і через те скорше рідний брат, ніж небіж, а ще скоріш — батько для нього (бо ж вони обидва були одинаками, і хлопців батько мав під сімдесят, коли він, хлопець, народився),— верхи на конях, вони дивилися на них двох згори — на старого, віком понад сімдесят літ, який два покоління пережив негром, але однаково зберіг

обличчя й поставу свого батька, ватага племені чикасо, і на дванадцятирічного білого хлопця з відбитком закривавлених долонь на виду, який тільки намагався триматись рівно і не показати, що все в ньому дриготить.

— То він не сплохував, Семе? — запитав старого Мак-каслін.

— Не сплохував,— відповів Сем Фазерс.

Вони стояли там удвох — білий хлопець, тільки-но позначений кров'ю, і темношкірий старий, по батьку-матері нащадок дикунських королів, який позначив його і закривавлені долоні якого тільки довершили посвяту хлопця в те, що він під опікою старого уже й так прийняв смиренно й радо, із самозреченням, хоч і не без гордощів; ті долоні, той доторк, та перша дорогоцінна кров, яку хлопець урешті сподобився пролити, поєднали 'його із старим навік, тож тепер старий житиме в ньому й тоді, коли хлопцеві мине сім десятків років, а потім і вісім десятків, ще довгий час після того, коли сам він піде в землю так, як і ватаги й королі в неї йдуть,— поки що дитя ще, а не муж, чий дід прожив своє життя в цьому краю, прожив майже так само, як хлопець мав прожити, щоб, як і дід його, залишити нащадків на цій землі, і старий чоловік віком понад сімдесят літ, чиї предки володіли цією землею задовго до того, як білі її побачили, а потім з усім своїм плем'ям зникли з неї, і тільки рештки їхньої крові, змішавшись із кров'ю іншої раси і на якийсь час навіть потрапивши в рабство, збереглись, тепер неминуче завершуючи свій зболений кругообіг, бо ж Сем Фазерс не мав дітей.

, " Батьком його був сам Ікемотубе, що перейменував себе на Дума. Сем розповідав хлопцеві про те, як Ікемотубе, син сестри старого Ісетібеги, замолоду втік до Нового Орлеана і повернувся сім років опісля у товаристві француза, що називався кавалер Сье-Блонд де Вітрі і був, либонь, таким самим пройдою у себе в роду,— він уже тоді прозивав Ікемотубе "Би Нотте", Чоловіком тобто, ватагом,— повернувся, приїхав додому з отим своїм чужинецьким Арамісом і рабинею, майбутньою

матір'ю Семовою, що мала три чверті білої крові, і з капелюхом та плащем, гаптованими золотом, і плетеним кошиком з-під вина, в якому був цілий вивід одномісячних щенят та золота табакерка з білим порошком, як цукрова пудра. І про те, як Дума зустріли над річкою троє-четверо приятелів з його парубоцької молодості, і як Дум, полискуючи золотом капелюха та плаща при курному світлі смолоскипа, присів навпочіпки на мулистому березі, дістав з кошика щеня, поклав йому на язик дрібку порошку, після чого той, хто тримав щеня, ще й не встиг пошпурити його геть, як воно вже здохло. І як вони прибули до індіанського селища, де замість Ісетібеги, тепер небіжчика, ватагував його син, опасистий Думів брат

у перших Мокетубе, і як наступного дня несподівано помер восьмирічний син Мокетубе, і як надвечір того ж таки дня на очах Мокетубе й більшості інших (люду, як їх називав Сем Фазерс) Дум дістав з кошика друге щеня й поклав йому дрібку порошку на язик, і як Мокетубе тут таки зрікся влади, і Дум і справді став Чоловіком, ватагом, як його вже давно прозивав приятель-француз. І як на третій день, перебираючи в свої руки кермо влади, Дум оголосив про шлюб уже вагітної квартеронки з одним із щойно успадкованих своїх невільників (звідки й ім'я Сема Фазерса: мовою індіанців чикасо він називався Син Двох Батьків), і як через два роки він продав того негра з_ жінкою й дитям, своїм рідним сином, білому сусідові Керазерсові Маккасліну.

Це було сім десятиріч тому. Коли хлопець запізнався з Семом Фазерсом, той мав уже шістдесят літ,— він був невисокий, швидше присадкуватий, не надто рухливий, на вигляд слабосилий, але тільки на вигляд, з волоссям, як кінська грива, навіть тепер, у сімдесят літ, без жодної си-винки і з обличчям, яке не виказувало його віку, поки він не усміхався; про домішку негритянської крові в ньому свідчила тільки деяка притьмяність у волоссі й під нігтями, і ще щось, помітне в його очах, помітне тому, що воно проступало там не завжди, а лиш у хвилини задуми, та й то не щоразу — не в обрисі очей та забарвленні, а в їх виразі, і Маккаслін сказав хлопцеві, що це таке: не спадщина Хама, не

знак упокорення, а знак залежності, усвідомлення того, що одна частка його крові певний час була кров'ю рабів.

— Він як старий лев або ведмідь у клітці,— сказав Маккаслін.— Він народився у клітці, і все життя у ній прожив, і нічого іншого не знав. А потім відчув щось. Це могло бути будь-що, абиякий повів, що потрапив йому в ніздрі. Всього на мить війнуло гарячим піском або заростями тростини, яких він сам зроду не бачив і, може, побачивши, навіть і не впізнав би і, мабуть, не зміг би там і прожити, якби раптом його туди закинуло. Проте не це, власне, відчув він. Запах клітки, ось що він відчув. Доти він не відчував її запаху. А війнув вітерець йому в ніздрі гарячим піском чи тростиною, і залишив після себе запах клітки. Через це й такий вираз у нього в очах.

— То відпусти йогої — вигукнув хлопець.— Відпусти його!

Маккаслін засміявся. І враз примовк, тобто перестав удавати, ніби сміється, бо то був зовсім не сміх.

— Його клітка — не від Маккаслінів,— сказав він.— Він був дикий. У нього зроду в крові і по батьковій, і по материній лінії, окрім тієї невеликої частки білої крові, живуть інстинкти так давно витруєні з нашої крові, що ми їх просто забули, ми навіть мусимо жити табунами, щоб захистити себе від своїх власних витоків. Він же рідний син не тільки войовника, а й ватага. Потім він підріс, почав пізнавати світ і раптом одного дня виявив, що його зраджено, що кров войовників і ватагів у ньому зраджено. І не батько цей зрадник,— хутко додав Маккаслін.-— Сем, мабуть, не має серця на старого Дума, який продав його й матір у рабство: він певне, вважав, що шкоду було заподіяно ще раніше і що кров тих самих войовників і ватагів у ньому, та й у Думові теж, зраджено через ту чорну кров, передану від матері. Тут не те, що та чорна кров сама по собі зрадницька, і не те, що мати зі своєї волі завинила, хоч вона таки провинна, бо передала йому мало що кров невільників, а ще ж і частку крові їхніх поневолювачів. Він сам поле своєї битви, арена свого розгрому й пам'ятник своєї поразки, його клітка — не

від нас,— повторив Маккаслін.— Ти коли-небудь чув, щоб він дуже переймався, коли йому накажуть щось там зробити чи не зробити, нехай навіть твій батько або дядько Кум-пан?

Це була правда. Уже в найраніших своїх згадках хлопець бачив, як Сем Фазерс сидить на порозі плантаційної кузні, в якій він гострив лемеші, лагодив інструмент або й виконував простішу теслярську роботу, коли не блукав лісом. А часом, тоді, коли навіть ліс його не вабив, і навіть коли кузня була завалена всяким реманентом, напра-ви якого чекали в господарстві, Сем, бувало, просиджував на порозі півдня або й цілий день, і ніхто, навіть хлопців батько та батьків брат-близнюк у свій час, ані Маккаслін, пізніше ставши фактичним, хоч іще й не юридичним господарем плантації, ніколи не казав йому: "Щоб оце мені до вечора було готове" або "Чому цього вчора не зроблено?"

І щороку пізньої осені, в листопаді, хлопець бачив, як на воза з напнутою вже брезентовою будою вантажили харчі — шинку й ковбаси з коптильні, каву, борошно й мелясу з плантаційної комори, забитого напередодні ввечері цілого бика для собак, поки не розживуться на дичину в таборі,— потім клітку з тими самими собаками, а тоді ладували ще постіль, зброю, ріжки, ліхтарі й сокири, і як на передку вмощувались у мисливській одежі Маккаслін

і Сем Фазерс і вкупі з Джімом тітки Тениі, що сідав на собачій клітці, вирушали до Джефферсона, щоб звідти разом з майором Де Спейном, і генералом Компсоном, і Буном Хогенбеком, і Волтером Юелом їхати на два тижні до великої улоговини над річкою Таллагачі, де водилися олені й ведмеді. Але ще до того, як воза встигали навантажити, хлопець відчував, що йому несила на це дивитись. Він Відходив убік, майже біг, і зупинявся за рогом, звідки Не видно було воза і де його самого ніхто не міг побачити, і стояв там, зібгавшись, не піддаючись плачеві, а тільки тремтячи, і шепотів сам до себе:

— Вже недовго. Вже недовго. Ще три роки (або: ще два роки, ще рік) — і мені буде десять років. Тоді, Кас обіцяв, я теж зможу поїхати.

Сем і справді, коли працював, то так, наче білий. Бо нічого іншого він і не робив, окрім того ковальства: ані обробляв приділені йому акри, як інші колишні раби старого Керазерса Маккасліна, ані працював поденником на полі, як молодші негри, прибульці з інших околиць, і хлопець так ніколи й не з'ясував, як саме у нього встановилися такі стосунки зі старим Керазерсом чи то опісля з двома його синами-близнюками. Мешкав Сем, щоправда, серед негрів, в одній з хатин негритянського ви-селку, і спілкувався з неграми (якщо взагалі з ким-небудь спілкувався, крім хлопця, відколи той настільки підріс, що сам добирався від дому до кузні, а потім і рушницю став косити), і одягався, як негри, і розмовляв такою ж говіркою, і навіть часом ходив з ними до негритянської церкви, а все-таки він був сином ватага племені чикасо, і негри це знали. І не тільки негри, як здавалося хлопцеві. Он у Буна Хогенбека бабця теж була індіанка чикасо, і хоч ближчі його предки належали тільки до білих і сам Бун був білий, а проте ж то була не ватагова кров. Ця різниця, як на хлопця, виразно впадала в вічі, тільки-но побачиш Буна й Сема разом, і навіть Бун, здається, її помічав — той самий Бун, котрому зроду-віку й на думку не спадало, що хтось міг би бути родовитіший, ніж він. Можна бути кмітливішим, це він визнавав, або багатшим (він казав — таланистішим), але щоб родовитіш, то вже ні. Бун був безмежно відданий, як пес-мастиф,— свою вірність він ділив порівну між майором Де Спейном та Маккасліном,— і безмежно безпорадний у повсякденному житті — турботу про свій хліб щоденний він з такою самою безсторонністю покладав порівну на майора Де Спейна та Маккасліна,— раб усіх своїх пристрастей, він був затятий, щедрий,

досить сміливий і майже цілковито безвідповідальний. Як на хлопців погляд, то не хто інший як саме Сем Фазерс, негр, ставився не тільки до Маккасліна і майора Де Спейна, а й до всіх білих з гідністю і повагою, зовсім без запобігливості й похватних веселощів, що ними, наче непроникним муром, відгороджуються від білих негри, причому до Маккасліна він ставився навіть не просто як рівний до рівного, а як старший до молодшого.

Він призвичаював хлопця до лісу, навчав, як полювати, коли стріляти і коли не стріляти, коли забивати і коли не забивати, нарешті, що робити з упольованою дичиною. А поза тим розповідав хлопцеві,— коли вони вдвох сиділи або влітку на пагорку під шатром гострих зір, чекаючи, щоб гончаки знов пригнали ближче лиса, або біля багаття в листопадовому чи грудневому лісі, поки собаки вистежували єнота над струмком, або коли вони без ніякого багаття присідали навпочіпки в суцільному мороці росистого квітневого передсвіту, чатуючи під деревом, де сідало дикого індика. Хлопець ніколи нічого не розпитував у Сема, бо той розпитувань не любив. Він просто чекав, а тоді слухав, коли Сем починав розповідати про давні часи та індіанський люд, якого сам він не встиг спізнати, а отже, не міг і пам'ятати (він навіть батькового обличчя не пам'ятав), і якого не могла йому заступити та інша раса, що її кров він теж мав у своїх жилах.

І коли він розповідав про давні часи і вимерлих та зниклих людей зовсім інакшої раси, аніж ті дві, знані хлопцеві, поступово давні часи в очах хлопця переставали бути давніми, а переплiталися з теперішністю, і не просто так, наче все те відбулося вчора, але так, ніби воно ще от зараз відбувалося,— ті люди, що ступали колись цією землею, немов зараз пробували тут, дихали цим повітрям, відкидали свої живі тіні на цю землю, якої вони навіть і не покидали. Ще й більше — деякі з тих подій наче не тільки не сталися, а мали відбутися щойно завтра, аж кінець кінцем хлопцеві почало уявлятися, що й вій сам ще не існує, що на цій землі ще немає нікого ані з його раси, ані з тієї другої, підлеглої раси, яку навезли сюди його одноплемінці; І що хоч ця земля, де вони з Семом полюють, належала його дідові, потім батькові й дядькові, тепер Маккаслінові, а згодом належатиме йому самому, насправді їхні права на неї так само ілюзорні й умовні, як і отой вибляклий досі запис старосвітським письмом у реєстраційній книзі в Джефферсоні, яким зафіксовано ті

права, і що вій, хлопець, тільки гість тут, а справжній господар промовляє устами Сема Фазерса.

Ще три роки тому їх було двоє — той другий, чистокровний індіанець чикасо, був по-своєму навіть ще без-просвітніш неприкаяний, ніж Сем Фазерс. Звався він Джо Бейкер—в його устах це ім'я звучало як одне слово: "Джобейкер". Звідки його принесло — ніхто не знав. Жив він відлюдьком у злиденній халупці на розвиллі струмка за п'ять ,миль від плантації і від будь-якої іншої оселі. Заробляв на прожиття Джобейкер тим, що спродасть із дичини та риби, і ні з ким не водився — ні з чорними, ні з білими. Негри навіть його стежку обминали, і ніхто не важився підходити до тієї халупи, опріч Сема Фазерса. Десь так раз на місяць хлопець заставав їх обох у Семовій кузні — двоє давніх людей сиділи навпочіпки на брудній долівці й розмовляли мішанкою негритянської акглійщини з говіркою горян-фермерів, подеколи доки-даючи слово-друге тією давньою індіанською мовою, що її, сидячи тут-таки навпочіпки й прислухаючись, з бігом часу починав навчатися хлопець. Потім Джобейкер помер, чи, краще сказати, скількись там днів його більше не бачено. А ще потім одного ранку зник і Сем Фазерс, і ніхто, навіть хлопець,-не знав, коли й куди він заподівся, аж поки раз увечері кілька негрів, полюючи в долині струмка, побачили, як шугнув омах полум'я, і пішли в тому напрямку. Горіла Джобейкерова халупа, але не встигли вони підійти близько, як хтось вистрелив до них з пітьми поза хатою. Стріляв, виявилося, Сем Фазерс, але де могила Джобейкера — ніхто ніколи так і не довідався.

Наступного ранку, сидячи з Маккасліном за сніданком, хлопець побачив, як Сем Фазерс промайнув повз вікно їдальні,— він тоді ж таки пригадав, що зроду ще не бачив Сема ближче до дому, як у кузні. Хлопець навіть їсти перестав — вони з Маккасліном почули голоси за дверима їдальні, потім двері відхилилися й увійшов Сем з капелюхом у руці, але не постукавши, як зробив би кожен інший на його місці, крім хатньої челяді; він ступив у кімнату лиш настільки, щоб двері за ним змогли зачинитись,— і зупинився. З цим своїм індіанським обличчям і негритянською одежею він не дивився на них, а втупив погляд кудись понад їхніми головами, може, навіть на щось таке, що було зовсім і не в кімнаті.

— Я хочу піти звідси,— сказав він.— Піти у Велику Улоговину.

— Хочеш там пожити? — перепитав Маккаслін.

— У вашому з майором Де Спейном таборі, куди ви їздите на полювання,— сказав Сем.— Поки вас там нема, я б доглядав за табором. Коли не можна в тій великій хаті, то я поставлю собі хатчину в лісі.

— А як же Айзек? — запитав Маккаслін.— І як ти без нього? Чи й його з собою забереш,?

, Сем усе не дивився на них, стоячи так побіля дверей,— ніякого виразу не було на його обличчі, і що він старий, видно було тільки тоді, коли він усміхався.

— Я хочу піти звідси,— повторив він.— Відпусти мене.

— Гаразд,— спокійно сказав Маккаслін.— Звичайно. Я домовлюся з майором Де Спейном. І ти скоро думаєш перебиратися?

— Зразу,— відповів Сем.

Він вийшов. І це було все.

Хлопець мав тоді дев'ять років, і для нього було цілком природним, що ніхто, навіть Маккаслін, не спробував затримати Сема якимись там аргументами. Бувши вже дев'ятирічним хлопцем, він чудово розумів, що Сем може тепер без ніякого жалю покинути і його, і їхні спільні дні й ночі у лісі. Адже вони обидва добре знали, що ця розлука не тільки тимчасова, але й доконечна, що цього потребує його змужніння, щоб він доріс до того, чому колись має присвятити своє життя, як із самого малку вчив його Сем. Вони залагодили це ще торік улітку одного вечора, коли прислухалися, як гончаки заганяють лиса назад у струмкову

долину, хоч хлопець тільки зараз уловив у тій розмові під високими, гострими зорями серпня натяк, призвістку цієї от сьогоднішньої події.

— Я вже навчив тебе всього про лови в цих освоєних місцях,— казав він.— Полюєш ти незгірше від мене. Ти вже можеш їхати до Великої Улоговини по ведмедя й оленя. По мисливське м'ясо,— додав він.— Через рік тобі мине десять. Ти вже писатимеш свій вік двома знаками, а там і не зоглядишся, як станеш дорослим. Твій тато — (Сем завжди Маккасліна називав хлопцевим батьком, ще до сирітства малого встановивши зв'язок поміж ними двома не як між опікованим і опікуном, кревияком, старшим чи головою роду, а як буває між дитям і чоловіком, який започаткував його буття тілесне й духовне),—твій тато обіцяв, що тоді візьме тебе з собою.

Отож хлопець розумів, чому Сем відходить. Тільки ж —■ чому саме у березні, за півроку до мисливського сезону?

— Якщо Джобейкер і справді помер,— дивувався хлопець,— і у Сема нікого близького не лишилось, крім нас,

то чого він хоче вибратись у Велику Улоговину неодмінно тепер, за шість місяців до того, як ми туди приїдемо?

— А може, йому якраз цього й треба,— відказував Маккаслін.— Може, йому треба трохи відпочити від тебе.

Але ці слова — то нічого. Маккаслін та інші дорослі часто говорили, аби тільки щось сказати, як от і Сем, коли заявив про свій намір перебратися до Великої Улоговини. Семові, мабуть, доведеться пробути там з півроку, бо інакше,— щоб тільки заглянути туди й зразу вернутись, — не варто б і заходу. А він — Сем же сам сказав йому — про полювання в цих освоєних місцях знав уже все, що Сем чи й хто-будь інший міг його навчити. Тож із цим усе буде гаразд. Невдовзі літо, потім погожі дні після перших приморозків, потім холода, і він уже їхатиме у фургоні

поруч з Маккасліном, а тоді настане мить, і він уполює ту дичину, що зробить його справжнім мисливцем, дорослим, і повернеться додому разом з Семом, і вже остаточно відійдуть у минуле дитинні лови на кроликів та опосумів. А він як рівний сяде у мисливському гурті перед зимовим каміном і поведе мову про полювання давні та прийдешні, як то серед мисливців водиться.

Отак Сем відійшов. Подався пішки, з усіма своїми пожитками на плечах. Він не схотів ні возом їхати, ані верхи на мулі, як пропонував Маккаслін. Ніхто й не бачив, коли він вибрався. Просто одного ранку його не стало, і хатина, в якій ніколи не було аж надто речей, лишилася порожня й гола, а кузня, в якій і раніше не робилося багато роботи, стала зовсім безчинною. Потім нарешті почався листопад, і тепер хлопець уже був одним з них — разом з Маккасліном та Джімом тітки Тенні вони вирушили до Джефферсона, де на них чекали майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер Юел, Бун і старий дядько Еш, куховар, з другим возом і бричкою, призначеною для хлопця, Маккасліна, генерала Компсона та майора Де Спейна.

Сем зустрів їх у таборі. Якщо він і зрадів їхній появі, то цього не показав. І якщо журився з їхнього від'їзду через півмісяця, то й цього не показав. Бо сам він з ними не вернувся назад. Повертався у ті обжиті, освоєні місця тільки хлопець, повертався самотній і одинокий, знову маючи перед собою одинадцять місяців дитинних забав з кроликами та всякою іншою дрібною звіриною, поки надійде нова нагода побувати тут, уже з цієї першої своєї короткої гостини виносячи незабутнє враження від пущі — не відчуття небезпеки чи якоїсь особливої ворожості, а чогось глибинного, велетенського, одухотвореного і нахму*

реного, серед чого йому дозволено було вільно блукати, не зазнавши (невідь-чому) жодної кривди, хоч усе-таки він почував себе тут якимось малорослим 1 — допоки йому випаде вполювати достойну дичину, варту вполюван-ня,— чужим.

Потім знову наставав листопад, і вони знову сюди приїжджали. Щоранку Сем брав хлопця до приділеної йому засідки. Звичайно, та засідка була нікудишня, бо ж він мав тільки десять, тоді одинадцять, а тоді дванадцять років і ще ні разу не бачив, як біжить олень. А проте вони таки ставали там, Сем трохи позаду хлопця і без зброї, як і того дня, коли хлопець у восьмирічному віці підстрелив кролика на бігу. Вони стояли там у листопадовому передсвіті, і через якийсь час до них доносилося валування собак. Іноді той гін наближався, пролітав зовсім поруч, лункий і невидимий... Раз вони почули, як двічі важко гухнув старий дробовик Буна Хогенбека, з якого він тільки й забив, що білку, та й то сидячу, і ще двічі — рівні глухі постріли рушниці Волтера Юела, після чого можна було й не чекати його ріжка.

— А я ніколи не підстрелю дичини,— бідкався хлопець.— Ніколи не заб'ю.

— Заб'єш, не бійся,— відказував Сем.— Почекай лиш. Ти станеш мисливцем. Справдешнім.

Сем, однак, не вертався з ними, а залишався в лісі. Він проводив їх тільки до шляху, де чекала бричка, там забирав назад коней, і це все. Чоловіки їхали верхи на конях, а дядько Еш, Джім тітки Тенні й хлопець разом з Семом услід за ними на возі з табірним причандаллям та мисливськими здобутками — м'ясом, головами, оленячими рогами, котрі гіллястіші,— віз петляв, огинаючи величезні камедні дерева, кипариси й дуби, де одвіку не чулось ніякої сокири, крім мисливської, сунув поміж суцільних стін очерету й ожини,— а поза цими двома рухливими й водночас незмінними стінами дика пуща, на безвік закарбована у свідомості хлопця вже після перших проведених тут двох тижнів, начебто ледь нахилялась і вклонялася, пильнуючи за ними й прислухаючись, не дуже й ворожа до них,— вони ж бо такі були мізерні проти неї, навіть Волтер, і майор Де Спейн, і генерал Компсон, що забили стількох оленів та ведмедів, та й їхній побут був тут надто коротким і нешкідливим, щоб збудити в пущі ворожнечу,— а просто нахмурена, незглибна, велетенська, майже байдужна.

Потім вони виринали з неї, були вже зокола пущі, яка

уривалася раптом 1 лишалась позаду, наче прямовисний мур з дверним отвором. Нараз обабіч уже пливли вдалину ділянки бавовнику та кукурудзи, вкриті кощавим бадиллям, подовгасті й нерушні під сірявим дощем; з'являлися хати, повітки й тини там, де людська рука на хвильку відвоювала від пущі окраєць землі, а той мур позад них, велетенський, нерухомий і немов неприступний у сірому при" мерхлому світлі, вже поглинув безслідно манісінький отвір, яким вони виринули з пущі. Там чекала бричка, і Мак-каслін, майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер та Буй спішувалися коло неї, а Сем злазив з воза, сідав на одного з коней, решту їх брав за поводи і повертав назад. Хлопець якусь часину дивився вслід йому, як він, ні разу не оглядаючись, дедалі меншав і меншав на тлі того високого й таємничого муру. А потім і зовсім зникав у ньому, повертався, як вважав хлопець, певний, що й Макка-слін такої ж думки, до своєї самотини і відлюдності.

II

І ось прийшла та мить. Хлопець натис на курок, і Сем Фазерс помастив йому лице гарячою кров'ю забитого ним оленя, і він з дитини став мисливцем і мужем. То був останній табірний ранок. Пополудні вони згорнули табір і рушили додому — Маккаслін, майор Де Спейн, генерал Компсон та Бун верхи на конях, а Волтер Юел з неграми у фургоні разом з хлопцем, шкурою та рогами хлопцевого оленя. У фургоні могли бути (вони таки були) і інші мисливські здобутйи. Але для хлопця їх не існувало — власне, вони з Семом Фазерсом і досі були тільки вдвох, як і в засідці зранку. Віз хилитався й погойдувавсь поміж звільна мінливих і все-таки незмінних стін, з-над і з-поза яких дивилась на їхнє пересування пуща, уже не ворожа, віднині повік не ворожа, бо ж олень той тепер уже назавжди буде в стрибку, рушничні цівки назавжди громохко застигли в пострілах, рогач на порозі безсмертя у своєму стрибку, навіки безсмертний,— віз гойдався і поколихувався, тривала навік хвилина оленя, і пострілу, і Сема Фазерса, і його самого, і тієї крові, що нею Сем помастив його, тепер уже назавжди поєднаного з

пущею, яка прийняла його, адже він не сплохував, так Сем сказав,— коли це раптом Сем стягнув віжки й зупинив воза, і всі почули виразний і незабутній відголос оленя, сполоханого з лігвища.

Потім з-за повороту долинув Бунів голос, і, поки вони завмерли на мить на непорушному возі,— Волтер і хлопець уже сягнули по рушниці, — показався Бун з безтямно здивованим обличчям: він учвал гнав назад свого коня, лупив його капелюхом і щось кричав до них. А потім з'явилися з-за повороту й інші верхівці, стримуючи коней острогами.

— Спускайте собак! — верещав Бун.— Спускайте собак! Тут такий оленище, аж ну! Заліг осьде над дорогою, в хащі! Якби знаття, що він так близько, я б і ножем його ширнув!

— Може, тим він і втік,— озвався Волтер.— Бо побачив, яка в тебе зброя.

Волтер з рушницею в руці уже скочив з воза. Потім скочив і хлопець, також зі зброєю, і над'їхала ближче решта верхівців. Бун тим часом спромігся з коня перебратись на воза — шарпав там і смикав пазурами клунки й кричав:

— Спускайте собак! Спускайте собак!

Хлопцеві теж здавалося, що вони бозна-як довго дляють-ся,— старші люди, в яких кров застигла й сповільнила біг, в яких за всі ті роки, що пролягли між ним і ними, кров стала інакшою, холоднішою, ніж у нього, чи й навіть у Буиа або Волтера.

— То як, Семе? — спитав майор Де Спейн.— Заженуть собаки його назад?

— А собак і не треба,— відказав Сем'.— Якщо він не почує їх за собою, то обійде круг і проти ночі сам повернеться до лігвища.

— Гаразд,— сказав майор Де Спейн.— Ви, хлопці, беріть мулів. А ми фургоном доїдемо до шляху на узліссі й там зачекаємо.

Вій, генерал Компсон і Маккаслін сіли у фургон, а Бун, Волтер, Сем і хлопець верхи завернули назад і зникли в глибині лісу. З годину Сем вів їх у сірому й млистому передвечір'ї, яке майже не різнилося від сіряви світанку і мало без різкого переходу змінитися на нічний морок, Потім Сем зупинився.

— Уже далеченько,— сказав Сем.— Не треба, щоб він почув мулів, йому ж іти проти вітру.

Мулів припнули у гущавині. Далі Сем повів їх пішки навпростець імлистим передвечір'ям, хлопець ішов зразу ж за Семом, решта двоє — трохи віддалік, ззаду, хоч хлопцеві здавалося, що вони мало не на п'яти йому насту*

пають. Двічі Сем ледь повертав голову й казав через плече до хлопця:

— Часу ще доста. Ми дійдемо раніш за нього.

Отож він пробував іти не так хапливо. Свідомо пробував сповільнити приголомшливий біг часу, в якому рухався той невидимий ще для нього олень, котрий наче гнав усе далі й далі, зникав усе більш і більш безповоротно, дарма що, за словами Сема, він досі вже довершив свій круг і, не переслідуваний собаками, тепер повертався назад до них. Вони все йшли; минула година, може, дві, а може, менш як півгодини — хлопець не міг би сказати. Нарешті опинились на якомусь кряжі. Хлопець ніколи тут не бував, тож і не знав, що це кряж. Він тільки бачив, що земля пішла вгору, бо підлісок трохи порідшав, а далі починався ледве помітний схил аж до суцільної стіни оче-реття. Сем зупинився.

— Ось тут,— промовив він. Потім обернувся до Волтера і Буна: — Пройдіть ще трошки кряжем і вийдете на розтоку. Там побачите сліди. Якщо він петлятиме, то пройде біля одної з трьох наших засідок.

Волтер розглядався якусь хвильку.

— Я знаю це місце,— сказав він.— Я був тут минулого понеділка. І навіть бачив того вашого оленя. Він звичайний собі річняк, не більш.

— Річняк? — обурився Бун. Він ще відхекувався від швидкої ходи. З обличчя його і досі не зійшла безтямність.— Коли той, що я бачив, річняк, то я й зовсім дошкільнятко!

— Тоді я, певне, бачив кролика,— сказав Волтер.— А ти, я чув, скінчив освіту ще за два роки до першого класу.

Бун блиснув очима на Волтера.

— Коли не хочеш стріляти, не стій на заваді,— заявив він.— Посидь собі десь. Бо я, їй-богу...

— Стоячи тут, ніхто його не підстрелить,— тихо мовив Сем.

— Правду Сем каже,— погодився Волтер. Нахиливши рушницю обшмульганою сріблястою цівкою вниз, він уже рухнувся йти.— Трохи більше діла й трохи менш патякання. Хогенбека он за п'ять миль чути на всі боки, чи за вітром, чи й проти.

Вони обидва рушили далі. Хлопець якийсь час ще чув Бунову балачку. Та незабаром і це стихло. І ось існову він і Сем уже стояли непорушно в чагарях під розкішним дубом, і знову не було нічого. Тільки щораз відчутніша самотина примерхлого світла, тільки пронизливий шемріт

холодного цілоденного дощу. А потім, наче діждавшись, коли всі стануть по місцях і замруть, пуща ожила. Велетенська, безстороння, пильна й всемудра, вона мовби схилилася над ними — над хлопцем, і Семом, і Волтером, і Буном, кожним у своїй засідці,— і десь там у глибині пущі йшов олень, зовсім не втікаючи, бо ж ніхто за ним не гнався, зовсім не сполоханий та й взагалі не лякливий, а просто чуйний, як от і вони чуйні,— може, він уже був на зворотній дорозі, і вже зовсім близько, і, може, так само відчував на собі погляд правічного безсмертного арбітра. Бо хлопцеві ж тільки-но минуло дванадцять років, і саме цього ранку він перемінився — за якусь частку секунди раз і назавжди перестав бути дитиною, якою був ще вчора. А можливо, річ зовсім і не в цьому,— можливо, тому, хто росте у місті, не тільки дитині, а й дорослому, цього не зрозуміти? — можливо, тільки вирісши на природі ти годен збагнути, яке дороге те життя, що ти власноручно відбираєш? Хлопець знову почав тремтіти.

— Добре, що ці дрижаки зараз,— видихнув він самими губами, не обертаючись до Сема.— Коли я піднесу рушницю, це минеться...

Сем теж не ворухнувся.

— Цить,— сказав він.

— Хіба він уже так близько? — прошепотів хлопець.-*^ Ти гадаєш...

— Цить,— повторив Сем.

Отож хлопець змовк. Але тремтіння все не припинялося. Він і не пробував його стримати, бо знав, що воно й само мине, коли настане вирішальна мить,— хіба ж Сем Фазерс уже не причастив його й не звільнив також і від слабості й жалю? — не від любові до всього, що живе й бігає, а тоді водночас у самому розквіті своєї пишноти й руху падає, підкошене пострілом, але від слабості й жалю? Вони обидва стояли непорушно, дихаючи глибоко, спокійно й розмірено. Сонце, якби

його було хоч трохи, досі вже, мабуть, хилилося б до заходу; щось гусло й тужавіло — чи не сіре й незмінне надвечірнє світло? Аж раптом він збагнув, що це ж його власне дихання, його серце, кров, що це у ньому щось наростає, так, наче Сем Фазерс не тільки посвятив його в мисливці, а й наділив чимось таким, що сам успадкував від свого зниклого й позабуто-го племені. Хлопець і дух затамував — чути було тільки його серце й кров, і в цій тиші пуща теж занишкла, клонячись, нахиляючись над ним із причаєним подихом, велетенська, безстороння, сповнена чекання. Тоді й дрижа-

ки припинилися, як він і сподівався, і хлопець одвів два важких курки своєї рушниці.

А потім воно зникло, минуло. Глушина, однак, не заспокоїлась^ а тільки перестала стежити за ним і перевела погляд кудись-інде, навіть спиною обернулася до хлопця, втупившись у щось аж на кряжі, і хлопець немов у живі очі побачив, що олень вийшов на край очерету і чи то уздрів їх, чи нюхом почув, та й знов нірнув у зарості. Але глушина ще не заспокоїлась. Вона б мала перевести дух, а проте, ні — вона все вдивлялася, стежила за чимось, що було зовсім не тут, де стояли вони із Семом. Завмерлий, з затамованим віддихом, він думав, кричав про себе: "Ні! Ні!", вже знаючи, що запізно, думаючи з тим давнім розпачем, знайомим від двох-трьох останніх літ: "Мені повік не випаде щось підстрелити". Потім він почув його — глухий одинокий гук несхибної рушниці Волтера Юела. І долинув розкотистий звук ріжка, напруга спала, і хлопець зрозумів, що й не сподівався на постріл.

— Усе, мабуть,— сказав він.— Волтер його взяв.

Мимовільним рухом він ледь підніс угору рушницю.

Потім знов її схилив, опустив один з курків і вже ворухнувся виходити з гущавини, коли озвався Сем:

— Зажди.

— Заждати?— скрикнув хлопець. Йому на все життя запам'яталась ця мить — як він обернувся до Сема у безмірі хлоп'ячої розпуки через утрачену надію, нагоду.— Чого ждати? Хіба не чуєш ріжка?

Запам'яталось і те, як стояв Сем. Той навіть не рух-нувся. Він був невисокий, радше присадкуватий і широкоплечий,— хлопець цей рік-два ріс швидко і вже майже наздогнав зростом Сема, але зараз Сем дивився понад головою хлопця, кудись у той бік, звідки долинав ріжок,— він явно не бачив хлопця, хоч і знав, що той поруч. А потім хлопець побачив оленя. Рогач спускався кряжем, ніби виходив із самих звуків ріжка, що сповіщав про його загибель. Він не біг, а просто йшов — здоровезний, супокійний, схиливши трохи голову, щоб не зачіпати рогами підліску,— і хлопець стояв там, і Сем обік нього, не ззаду, як звичайно, а поруч, і в руках у хлопця була рушниця, ще не зовсім опущена, і з одним курком ще зведеним.

Аж ось і олень побачив їх. Але зовсім не кинувся бігти. Він тільки пристав на мить, вищий за будь-яку людину, і подивився на них; потім м'язи його заграли й напружилися. Він навіть не звернув убік, щоб бігти, щоб утіка-

ти, а спокійно рушив далі легкою крилатою ходою, як то властиво оленям, і пройшов повз них ступнів за двадцять — голова піднесена. й погляд не гордовитий чи зухвалий, а просто певний себе, вільний і небоязкий,— Сем тоді, стоячи поряд хлопця, підніс, простяг праву руку, долонею вгору і заговорив тією мовою, яку хлопець чув, коли прислухався до їх двох з Джо Бейкером гутірки в кузні (а з пагорба ще лунав ріжок Волтера Юела, скликаючи їх до якогось забитого оленя).

— Вітаю, ватаже,— промовив Сем.— Предку.

Коли вони підійшли на звук ріжка, Волтер нерушно стояв спиною до них, розгублено втупившись собі під ноги.

— Ходи сюди, Семе,— тихо покликав Волтер, не обертаючись. 1

Вони підступили ближче. Волтер, усе не підводячи погляду, вдивлявся у невеличку звірину, яка ще навесні була звичайним оленям.

— Він такий малий, що неохота було й брати,— сказав Волтер.— Але гляньте лишень, які у нього сліди. Здоровенні, як у корови. І більше нічиїх слідів, а то б я запри-сягся, що тут проходив якийсь інший олень, котрого я й не побачив. 1

ли доправили генерала Компсона до його домівки, після чого повернули до майора Де Спейна,— там хлопець з Мак-касліном мали доночувати, бо їм додому було ще цілих сімнадцять миль дороги. Стояла холодінь, небо зовсім прояснилося. Над ранок мав бути добрий приморозок, земля уже й так застигла під копитами коней, під колесами й у людей під ногами, коли вони через Де Спейнове подвір'я проходили в дім, теплий і темний; потім помацки піднімались у темряві сходами, поки майор Де Спейн не знайшов і не запалив свічки, увійшли в чужу кімнату з широким м'яким ліжком і цупко-холодними простирадлами, і аж тоді почали зігріватись їхні тіла і нарешті тремтіння припинилось, і хлопець нараз почав розповідати Маккаслінові, як було з тим оленем, і Маккаслін, не уриваючи, вислухав до самого кінця.

— Але ти не віриш,—* сказав урешті хлопець.— Я знаю, ти не...

— Чого це не вірю? — відказав Маккаслін.— Подумай-но про все, що діється тут, на цій землі. Про всю цю гарячу, напоєну життям і радощами кров, яка вертається назад у землю. Напоєну, звичайно, і болем, і стражданням, хоч усе-таки в житті втіхи більше, ще й здорово більше, бо, зрештою, ніхто ж не примушує терпіти те, що здається тобі стражданням: ти завжди на свій розсуд можеш урвати, поставити

крапку. Проте навіть страждання і біль кращі від нічого: нема гірше, як смерть, хіба що ганьба. Але не можна жити вічно, і життя кінчається задовго до того, як людина вичерпає його можливості. А вся ця плоть мусить же десь лишатися, її не для того винайдено й створено, щоб у непотріб іти. Та й земля ж мілка — неглибоко й копнути, як уже суцільне скелля. І земля не хоче просто тримати все це в собі й громадити — вона хоче знов його оживляти. Ось глянь на насінину, на жолудя, глянь, що навіть з падлом діється, коли його закопаєш: воно теж протестує, теж борсається і нуртує, аж поки виб'ється на світло й повітря, уперто рвучись до сонця. І ніщо...— хлопець побачив, як на мить вималювався обрис Маккасліно-вої руки на тлі вікна, в якому йому, вже призвичаєному до темряви, видно було небо з поблиском миготливих крижаних зірок.— ...ніщо не хоче йти в землю і не потребує. Бо й пощо йому там бути, коли воно ще на землі не нажилося, коли й тут так привільно і досхочу місць незайманих, як і тоді, коли воно, хоча б те саме падло, було ще гарячою кров'ю, ще втішалося життям?

— Але нам усе живе потрібне,— озвався хлопець.—■

Щоб разом з ними. Тут стане місця і для нас, ї для них,

— Авжеж,— сказав Маккаслін.— Нехай навіть без плоті, без тіні...

— Але ж я бачив його! — скрикнув хлопець.— Бачив!

— Заспокойся,— сказав Маккаслін і на мить торкнув рукою хлопця за бік.— Заспокойся. Я знаю, що ти бачив. Бо я теж бачив. Сем воДив мене туди, коли я забив свого першого оленя.

1

Уже смеркло, коли дісталися до шляху на узліссі, де чекала бричка. Холоднішало, дощ перестав, і небо почало прояснятися. Маккаслін, майор Де Спейн і генерал Комп-сон сиділи біля багаття.

— То як, узяли? — поцікавився майор Де Спейн.

— Взяли, тільки болотяного кролика-рогача,— відповів Волтер.

Він опустив упольованого оленя на землю, Маккаслін глянув на здобич.

— А великого так ніхто й не побачив? —я спитав він.

— Мабуть, і сам Бун його не бачив,— заявив Волтер.— То, певне, чиясь корова заблукала у хащі, а він на неї й набрів.

Бун почав клясти — спершу Волтера й £ема, ЩО не спустили відразу собак, а тоді оленя і взагалі все на світі.

— Нічого,— сказав майор Де Спейн.—Він почекає нас до наступної осені. Рушаймо вже.

Минула північ, коли Волтер зійшов перед своєю хвірткою за дві милі від Джефферсона, і ще пізніша година, ко-

ВЕДМІДЬ

I

Тепер уже не тільки чоловік, а й собака був той, що треба. Звірів стало двоє — у тому числі й Старий Бен, ведмідь,— і людей двоє — у тому числі й Бун Хогенбек, який мав у жилах трохи тієї самої індіанської крові, що й Сем Фазерс, тільки Бунова належала до плебейського її різновиду, отож лише Сем, Старий Бен та мішаної породи пес, названий Левом, були бездоганні й справдешні.

Хлопцеві повернуло на сімнадцятий рік. Уже шість років він їздив на полювання разом з дорослими. Уже шість років прислухався до розмов, найцікавіших на світі. До розмов про незайману пущу, про великі ліси, більші й давніші за будь-які писані документи; про білу людину, настільки самовпевнену, щоб повірити, ніби вона спроможна придбати у власність якусь частину пущі, про індіанця, настільки зухвалого, щоб удавати, ніби йому й справді належить якась частина тієї пущі; про ліси, з величчю яких годі змагатися майорові Де Спейну разом з тією ділянкою лісу, що він купив у старого Сатпена, про ліси, з давністю яких не зрівнятись ні старому Томасові Сатпену, ані навіть старому Ікемотубе, ватагові племені чикасо, що у нього придбав ту саму ділянку Сатпен, хоч кожен з них трьох чудово розумів: ліси не підвладні ку-півлі-продажеві. До розмов про чоловіків — не про білих, чорних або червоних шкірою, а просто про чоловіків, мисливців, які мали завзяття й волю, щоб витривати, смиренність і вміння, щоб вижити, і про собак, ведмедів та оленів, що виразно поставали поряд з ними, покликані до життя у глибині пущі і волею пущі, і виступали вони одні проти одних у прадавній нещадній боротьбі, згідно з прадавніми й безжальними правилами, які виключають будь-яке милосердя і не допускають ніякої поблажливості. Найбіль-

ша втіха в житті, найкраще з усього, що будь-коли можна почути,— оті голоси, які спокійно, повагом і задумливо поринають у спогади, щоб* передати і цілу картину, й усі її деталі, поруч містяться реальні докази — рушниці в стояках, трофеї у подобі рогів та шкур,— а розмова відбувається в кабінеті міського будинку, або в плантаційній конторі, або (і це найкраще) в" самому таборі, де висить ще тепла необбілована туша, а чоловіки, що забили звірину, сидять біля розпаленого каміна (це якщо там є будинок і камін) або ж довкола димного жаркого вогнища перед брезентовим наметом (якщо будинку нема). І завжди при тому бувала пляшка: хлопцеві навіть здавалося, що ті розкішні хвилини, коли людина виявляє всю свою силу духу, розум, мужність, спритність і жвавість,— що вони ущільнюються й перетворюються в самий цей рудуватий напій, призначений не для жінок, підлітків та дітей, а лише для мисливців, які причащаються через нього не кров'ю, що вони

пролили, а своєрідною квінтесенцією дикого й безсмертного духу. І пили вони помірковано й навіть смиренно, не маючи поганської ницої і никлої надії розжитись таким чином на хитрощі, силу та жвавість, а навпаки — пили за ці чесноти. Отож хлопцеві здалося цілком природнм, що того грудневого ранку все мало початися з віскі. Інакше ж і бути не моглої

Згодом він зрозумів, що насправді все почалося куди раніше. Власне, ще того дня шість років тому, коли він уперше зміг позначити свій вік двома цифрами і коли його родич Маккаслін уперше привіз його до табору, у великий ліс, щоб хлопець здобув у незайманій пущі ім'я і гідність мисливця,— якщо, звичайно, він виявить достатню міру смирення й витривалості. Вже тоді успадкував він, ще й не бачивши того спадку, великого старого ведмедя з покаліченою в пастці лапою, ведмедя, що на площі мало не сотні квадратових миль прославився і заслужив собі ім'я, так, наче був людиною. З цим ім'ям пов'язані були цілі історії — про порозбивані й спустошені засіки з кукурудзою, про затягнених у ліс і роздертих поросят, свиней і навіть бичків, про потрощені капкани й пастки, про скалічених і загризених собак, про постріли мало не впритул з дробовиків або навіть і гвинтівок, такі марні, наче це дитина горохом стріляла з пукавки,— ця колія нищення й руйнації почалася задовго до того, як хлопець народився, і волохатий здоровезний звір сунув цією колією з безжальною і невідпорною силою локомотива.

Ведмідь увійшов у свідомість хлопця ще до того, як

він побачив його наяву. Цей звір громадиною підносився й нависав над хлопцем у снах ще до того, як він побачив на власні очі не зайнятий сокирою ліс, де ведмідь полишав свій кривулястий слід,— сам волохатий, здоровезний, червоноокий, не злостивий, а просто великий, занадто великий, як на собак, що пробували його зацькувати, як на коней, що пробували його наздогнати, як на людей, що посилали в нього кулі, занадто великий навіть як на сам той край, що ним обмежувався його життєвий простір. Хлопець наче підсвідомо вже бачив те, до чого ще не дійшов ані чуттям, ані розумом: цей приречений

праліс, що його по шматочку безнастанно надгризали своїми плугами та сокирами люди, які боялись його, бо то була дика пуща, люди, незліченні й безіменні навіть одне для одного на тій землі, де заслужив собі ім'я старий ведмідь, де він проносився навіть не як смертний звір, а як неприборканний і нездоланний анахронізм із давно мертвих часів, фантом, символ і апофеоз давнього дикого життя, в яке цілими юрмами врубувалися пройняті шалом відрази й ляку4 дрібненькі й мізерні двоногі створіння, неначе пігмеї, що метушаться біля стіп сонного слона, — старий ведмідь, одинокий, усамітнений і неприборканний, бездітний удівець, непідвладний смерті, старий Пріам, що втратив свою стару дружину й пережив усіх своїх синів.

Ще дитиною, змушений чекати спершу три роки, тоді два, тоді рік до того часу, коли він зможе стати одним із них, мисливців, дивився хлопець, як щолистопада вибиралися фургоном з собаками, постіллю, харчем та зброєю до Великої Улоговини, до великого лісу його родич Мак-каслін, Джім тітки Тенні й Сем Фазерс (поки той не перейшов назовсім жйти в табір), йому здавалося, що бони їдуть не полювати на ведмедів та оленів, а на щорічне побачення з тим ведмедем, якого й не збираються вбивати. Через два тижні вони поверталися — без трофею, без шкури. Він цього й сподівався. І не боявся, що серед інших шкур та голів може котрогось разу бути й та шкура. І не тішив себе думкою, що ось за три роки, за два, за рік він теж поїде з ними і що, може, то саме його рушниця завершить усе. Він вважай, що йому тільки тоді дозволять вистежувати той кривулястий слід, коли він відбуде свій термін учнівства в лісі і доведе, що гідний бути мисливцем; але й тоді протягом двох тижнів у листопаді він ні на що не спроможеться, так само, як і Маккаслін, і майор Де Спейн, і генерал Компсон, і Волтер Юел, і Бун, і собаки, що боялися затримати того ведмедя, і дробовики та

гвинтівки, нездатні його хоч би поранити,— всі ці щорічні шанувальники неймовірної безсмертності старого ведмедя.

Нарешті його день настав. Він сидів у бричці разом з Маккасліном, майором Де Спейном та генералом Комп-соном і крізь мляву

листопадову мжичку, майже подібну до снігу, дивився на незайману пущу — йому здавалося! що він завжди бачив її такою, принаймні назавжди запам'ятав: висока нескінченна стіна густого листопадового лісу в присмерку надвечір'я у прикінцеву пору року, похмура й неприступна (навіть не вірилося, щоб можна було якось в'їхати в цей ліс, хоч він і знав, що десь там чекає на них Сем Фазерс із фургоном); бричка пропливає поміж сухих стебел бавовнику та кукурудзи на останніх оброблених ділянках перед лісом, на цих останніх слідах жалюгідного людського вгризання в правічну лісову пахвину; на тлі пущі бричка стає до кумедного маленькою і наче зовсім перестає рухатись (цей образ тех? довершиться пізніше, через багато років, коли він виросте й побачить море)—так, ніби одинокий човник застиг самотньо й непорушно у безкрайньому просторищі океану, що погойдує його вгору-вниз, тоді як вода, а. потім, здавалося б, зовсім недосяжна земля (що поволі, майже непомітно, ближчає) легенько погойдуються, і, врешті, відкривається й дедалі ширшає рятівна бухточка. В'їхали в ліс. Сем, закутавшись в укривало, чекав на передку фургона, позад терплячих мулів, над якими здіймалася пара. Сем був з ним поруч, коли він вступав тепер послушником у справжній праліс,— так само, як давніше був поруч з ним, коли він у дні свого мисливського учнівства полював на кроликів та іншу дрібну звірину: обидва закутані вогким, теплим укривалом, від якого відгонить негритянським духом; хащі, впустивши хлопця, зразу й замкнулися. І так було й далі: ліс розступався попереду й замикався ззаду — фургон посувався не битим шляхом, а наче каналом, якого не було за десять кроків перед мулами і який зникав за десять кроків позад фургона, посувався, здавалось, не тому, що його тягли мули, а тому, що довколишня непорушна й текуча глушина — дрімотна, глуха, присмеркова — немовби проштовхувала його крізь себе.

Хоч йому було десять років, він ніби аж тепер тільки на світ народжувався. Та це зовсім його не вражало. Він уже познайомився з цим усім раніше, і не тільки в снах. Він побачив табір, нефарбований шестикімнатний будинок, поставлений на палях, щоб не заливала весняна повінь;^

але вже наперед знав, як той будинок має виглядати. Він допомагав навести сякий-такий лад у безладному їхньому влаштуванні в таборі — і навіть власні рухи були йому знайомі, наперед відомі. А потім два тижні він споживав просту, нашвидку зготовлену їжу: безформні кислуваті плескачі, незвичну дичину, якої раніш ніколи не куштував,— оленину, ведмежину, м'ясо дикого індика та єнота, що споживали й дорослі чоловіки,— їжу, яку зготовили ті, для кого мисливство важило більше, ніж куховарство,— і спав без простирадел під шорсткими укривалами, так само, як і мисливці спали.

Перші проблиски світанку він і Сем Фазерс зустрічали в засідці, яку приділили для хлопця. То було найгірше місце, найбезнадійніше. Але цього він і сподівався — навіть у глибині душі хлопець не смів надіятись, щоб цього першого для нього року бодай почути собак на сліду. Однак він почув їх. Сталося це на третій день — шемріт, не знати звідки й ледь чутний, але він розпізнав, що це, хоч ніколи перед тим не чув водночас стількох собак у гонах; шемріт погучнішав, розбився на гавкіт окремих собак, і врешті він розчув поміж іншими собаками тих п'ятьох, що належали Маккаслінові.

— Тепер трохи підніми рушницю й зведи курки,— сказав Сем.— І стій непорушно.

Але це було не для нього, ще ні. Смиренність — цього він уже навчився. Терплячості він теж зуміє навчитись. Йому ж тільки десять років, оце тільки тиждень тому минуло. Та мить пройшла. Йому здалося, що він справді ло-бачив оленя, самця димної масті, видовженого в бігу, — олень зникав у лісі, у сірій самітності, ще й досі дзвінкій, хоч собаче валування вже поглинула відстань. Десь ізда-леку крізь похмурий ліс та сірий дощовий ранок почулися два постріли.

— Тепер спусти курки,— сказав Сем.

Хлопець так і зробив.

— Ти теж знав, що його близько не буде,— озвався він.

— Так,— відповів Сем.— Я хочу, щоб ти навчився, що треба робити, коли не довелося вистрелити. Бо саме тоді, коли пройшов ведмідь чи олень, а курки не спущені, і вбивають людей та собак.

— Але то таки не він,— промовив хлопець.— Та й взагалі то не ведмідь, а просто олень.

— Так,— погодився Сем,— просто олень.

Тоді одного ранку, через тиждень, він знову почув со*

бак. Цим разом не вбтиг ще Сем нічого сказати, а він, як навчав його Сем, уже звів курки на своїй задовгій і заважкій для підлітка рушниці, хоч знав, що зараз собаки з оленем ще далі, ніж першого разу, і їх ледве чути. Та й гавкіт звучав якось інакше, ніж він знав з досвіду. Сем навчав його, що треба найперше наготувати рушницю, стати так, щоб зручно було дивитися на всі боки, і вже не рухатись,— аж раптом хлопець почув, що він сам присунувся до нього.

— Оце вона,— сказав Сем.— Слухай.

Хлопець прислухався: то був не дзвінкий і дужий собачий хор, як буває на свіжому сліду, а натужне повискування на октаву вище звичайного, в якому звучала не лише нерішучість і навіть приниженість, а й щось інше, ще не зрозуміле йому, якийсь примує, через що воно й пересувалося не дуже швидко й завмирало поволі, залишаючи в повітрі відгомін писклявої, мало не людської істерії, тужливої, мало не людської приниженості, так, наче собаки ні за ким не гналися і наче не сунула навально перед ними невидима істота димної масті. Він чув збоку біля себе дихання Сема і бачив, як роздимаються його ніздрі.

— Це Старий Вені — стиха вихопилось у хлопця.

Сем не ворухнувся; він тільки звільна, поступово обертав голову в той бік, де даленів гавкіт, а ніздрі його ходили легко, розмірено й швидко.

— Ач,— сказав він.— Навіть не втікає. Просто йде.

— Але аж тут був! — скрикнув хлопець.— Аж сюди приходиві

— Так він щороку,— промовив Сем.— Один раз на рік. Еш із Буном гадають, що він приходить відганяти малих ведмедів. Щоб забиралися відси під три чорти, поки тут мисливці. Може, й справді.

Малий не чув уже нічого, але Сем і далі повертав голову, звільна й розмірено, поки обернувся потилицею до хлопця. Потім він повернув голову назад і глянув униз на малого — те саме знайоме обличчя, поважне, без ніякого виразу, хіба що як усміхалося, ті самі очі старої людини, в яких — коли хлопець придивився,— зблиснувши, поволі пригасало щось похмуре й грізне,1 пристрасне й горде.

— Але йому до ведмедів байдуже, як і до собак чи людей. Він приходить подивитись, хто тут є, хто новенький у таборі, чи він уміє стріляти, чи надовго його стане. Чи є вже в нас собака, що зуміє насісти на нього й притримати, доки надійде чоловік з рушницею. Бо він тут найголовніший ведмідь. Він тут як ватаг.— Семові очі й зовсім при-

гасли і були тепер такі, якими хлопець бачив їх завжди.— Він попускає їм, щоб бігли за ним до річки. А тоді відсилає їх додому. Тепер і ми вже можемо йти, побачимо, які вони повернуться.

Собаки були вже в таборі, десятеро їх збилося в купку під мостинами кухні. Хлопець із Семом присіли навпочіпки, вдивляючись у морок між палями, де собаки принишкли і тільки поводили та світили очима; звуків не було, тільки чулося звідти щось таке, чого він ще неспро-можен був розпізнати, щось більше, ніж собачий дух, щось дужче, а не просто

тваринне чи й навіть звіряче. Бо перед тим їхнім сповненим болючого приниження повискуванням у недавніх гонах нічого ж не вчувалося, ніякого звіра, а лише безлюдність, незаймана пуща, тож коли пізніше пополудні вернувся одинадцятий гончак і хлопець із Джімом тітки Тенні тримали цю безвольну й ще пройняту тремтінням суку, поки Сем змащував їй скипидаром та коломаззю роздерте вухо й пошарпану лопатку, їм здавалося, наче то не живе якесь створіння, а сам праліс схилився був на мить над собакою і легеньким потиличником покарав за зухвалість.

— Вона як людина,— сказав Сем.— Як от і ми. Знала ввесь час, що рано чи пізно доведеться показати свій дух, щоб мати право називатися собакою, і зволікала скільки могла. Знала ж бо наперед, чим поплатиться.

Хлопець і не помітив, коли Сем відійшов з табору. Віч тільки знав, що його вже нема. Наступні три, ранки він уставав, з'їдав свій сніданок, і Сем не чекав на нього. До своєї засідки він ішов тепер один — легко її знаходив і влаштовувався так, як навчав його Сем.

На третій ранок хлопець знову почув собак, вони знову бігли вільно й жваво свіжим слідом, і він наготував рушницю, як навчився це робити, але погоня промчала задалеко від нього — йому було ще рано, він ще не заслужив більшого за такий короткий час, як два тижні, коли перед ним ціле довге життя, яке він уже присвятив незайманій пущі, сам сповнений терпіння й смирення. Він знову почув постріл, один-єдиний раз бахнула рушниця Волтера Юела. Тепер хлопець уже вмів не тільки без будь-чиєї допомоги знайти свою засідку й повернутись до табору; отож по компасу, що дав йому Маккаслін, він раніше за всіх, крім майора Де Спейна та Джіма, які були на конях, вийшов до Волтера, що стояв біля оленя та собачої зграї, скупченої над оленячими нутрощами,— раніше навіть за дядька Еша на одноокому запряжному мулі, котрому не

вадив запах крові чи навіть, як казали, й ведмедя.

Однак цього разу не дядько Еш їхав на тому мулі, а Сем. І це він, Сем, почекав, поки хлопець доїсть обід, тоді обидва вони посідали верхи на мулів — малий на одноокого, а Сем узяв собі другого із запрягу — і цілих три години їхали лісом, де залягав дедалі похмуріший присмерк, їхали, наче не вибираючи ані стежки, ані сліду, і забралися в таку місцину, де він ще ніколи не бував. Аж тоді він зрозумів, чого Сем сказав йому сісти на одноокого мула, невразливого до запаху крові та диких звірів. Бо невдовзі другий, нормальний мул, раптом зупинився і спробував завернути назад — Сем ледве встиг сплигнути з нього; мул усе шарпався й рвався з повода, а Сем стримував його, умовляв і тяг уперед, не наважуючись припнути десь тут. Хлопець теж сплигнув зі свого мула, і той спокійно собі зупинився. А потім, стоячи поруч із Семом у густій понурості прадавнього лісу, в примерхлому зимовому надвечір'ї, хлопець мовчки дивився на спорохнілу колоду, подерту і пошрамовану пазурами, на відбиток кривулястої двопалої лапи здоровезного звіра тут таки поряд, на вогкій землі. Тепер він зрозумів, що йому чулося в гавкоті гончаків уранці, що за дух вдихав він, зазираючи під мостини кухні, де тислися в купку собаки. Його тепер теж це охопило, тільки в ньому було трохи інакше, бо ж вони тварини, а він ні: якесь завзяття, хоч і зовсім бездіяльне, якась приниженість, відчуття власної тендітності й безсилля перед одвічним пралісом, однак без ляку чи сумніву; в рот раптом набігла слина з мідним присмаком, гостро стисло щось у мозку чи шлунку, не ясно, де саме, та це й байдуже; найголовніше було, що він тепер лиш уперше усвідомив: той ведмідь, про якого він із самого малку чув безліч розповідей, який і вві сні не давав йому спокою, так само, як, певно, не давав спокою і Маккаслінові, і майорові Де Спейну, і навіть старому генералові Компсону, що той ведмідь смертне створіння, і коли, вирушаючи щолистопада до табору, вони й не сподівалися його вбити, то це не тому, що він непідвладний смерті, а тому, що вони перед ним поки що безсилі.

— Отже, завтра,— сказав хлопець.

— Ти хочеш сказати: ми спробуємо завтра,— поправив його Сем — У нас нема ще справжнього собаки.

— У нас одинадцятеро собак. У понеділок вони його вистежили.

— Але ж ти чув їх,— сказав Сем.— І бачив опісля. Спражнього собаки у нас ще нема. На це й одного стане,

Але такого тут ще нема. Може, й ніде нема. А як нема, то шкода й мови — хіба ненароком набіжить він на когось, хто матиме рушницю і знатиме, як її вжити.

— Мені таке не випаде,— зауважив хлопець.— Може, Волтерові, чи майорові, чи...

— Може, й тобі,— сказав Сем.— Завтра добре пильнуй. Бо він спритнюга. Інакше б і не прожив так довго. Коли він побачить, що його оточено, і муситиме прориватись, то кинеться в твій бік.

— А чого? — здивувався хлопець.— Звідки він знатиме?..— І урвав мову.— Ти гадаєш, він уже знає мене, знає, що я вперше у Великій Улоговині і ще не встиг спробувати своєї сили?,.— Він знов замовк, утупившись у Сема. А тоді промовив покірно, навіть без подиву.— Отже, то він на мене дивився! Одного разу йому, напевне, вистачило.

— Пильнуй завтра,— сказав Сем.— А зараз нам пора вертатись. Поки доїдемо до табору, зовсім споночіє.

Наступного ранку знялися на три години раніше ніж звичайно. Вибрався навіть дядько Еш, який називав себе справжнім табірним кухарем і майже нічого іншого й не робив, крім готування їжі для мисливського табірного товариства майора Де Спейна, але який не уник впливу пущі хоча б уже через те, що перебував у ній, і, отже, на роздерте вухо та лопатку гончака й на відбиток кривулястої лапи на вологій землі дядько Еш реагував, як і всі інші — в тім числі й хлопець, що два тижні тому вперше побачив незайманий ліс. їхали, бо йти було б задалеко: хлопець, Сем і дядько Еш^із собаками у фургоні, а Маккас-

лін, майор Де Спейн, генерал Компсон, Бун, Волтер і Джім тітки Тенні по двоє верхи на конях. _І знову перші проблиски світання застали хлопця, як і того першого дня два тижні тому, в засідці, куди привів його Сем і де залишив. Він стояв з рушницею, занадто великою для нього, замковою рушницею, яка належала, власне, не йому, а майорові, і з якої він тільки раз вистрелив — у пень, того першого дня, щоб довідатись, як вона відбиває та як її перезаряджують,— стояв під великим камедним деревом біля неширокого багнистого рукава річки: тиха чорна вода безшелесно вибігала з заростей очерету й по другий бік невеликої галявини знову ховалася в очереті, а десь там, у тій гущавині, стукав дзьобом у стовбур сухого дерева невидимий дятел, що його негри називають господь-божий. Засідка була, як і кожна інша засідка, мало чим відмінна від тієї, де він стояв щоранку цих два тижні, місцина нова для нього, але начебто не менш знайома, ніж та попе-

редня, вже ж трохи таки освоена за два тижні — таке саме безлюддя і глушина, через яку тендітна й полохлива людська істота лише пройшла, не зайнявши її, не зоставивши на ній ані рубця, ані сліду. Місцина виглядала точнісінько так само, як, певно, й тоді, коли прокрався сюди і розглянувся довкола найдавніший пращур індіанців чи-касо, предків Сема Фазерса, тримаючи напоготові дубця, кам'яну сокиру чи кістяну стрілу. Різниця була тільки в тому, що тепер хлопець знав, яким духом відгонило від собак, що тислися й припадали до землі під мостинами, коли він туди заглянув, та ще в тому, що він побачив роздерте вухо й бік тієї суки, про яку Сем казав, що їй доведеться таки раз показати свій дух, щоб мати право називатись собакою, та ще в тому, що вчора він побачив на землі поруч із пошрамованою колодою відбиток тієї живої лапи. Собак він тепер зовсім не почув. Таки зовсім. Почув тільки, як дятел раптом змовк, і зрозумів, що ведмідь дивиться на нього. Сам хлопець не бачив його. Він не знав, чи ведмідь дивиться просто на нього з очерету а чи ззаду, з-за дерев. Він завмер, затиснувши в руках марну рушницю, з якої — йому це стало ясно — ніколи, ані зараз, ані будь-коли, не вистрелить у нього, і відчуваючи в роті слину з мідним присмаком, який уперше він відчув тоді, коли зазирав до скулених собак під кухнею.

А потім ведмедя не стало. Сухий стукіт дятла так само раптово розлігся знову, як і урвався. Трохи згодом хлопцеві здалося, що він чує і собак,— шемріт, ледве схожий на звук, який, мабуть, і перед тим хвилину-другу чувся, поки він його вловив,— відгомін залунав виразніше, тоді слабше й нарешті завмер. Вони пробігли десь далеко. Та й чи справді то собаки? І якщо таки ведмедя вони переслідували, то був інший ведмідь.

З заростей очерету несподівано вийшов Сем,— він перебрів рукав, а слідом за ним, при нозі, бігла та сама сука — бігла, наче звичайна собака, тренована на птахів. Вона підійшла до хлопця і, тремтячи, притислася йому до ноги.

— Я його не побачив,— промовив хлопець.— Не побачив, Семе.

— Я знаю,— відказав Сем.— Це він дивився на тебе. Ти й не чув його, правда?

— Ні,— сказав хлопець.— Я—

— Він спритнюга,— мовив Сем.— Ще й який.

І знову хлопець побачив, як в очах у Сема зблиснуло щось похмуре й грізне, коли він глянув униз на суку, що

дрібно, безперестану тремтіла, притиснувшись до хлопцевої ноги. На роздертій її лопатці виступило кілька свіжих крапель крові, мов яскраві ягоди.

— І занадто здоровий. У нас нема ще на нього собаки. Хіба, може, колись.

Бо буде ж наступний раз, а потім ще і ще. Йому ж тільки десять років! Хлопцеві здавалося, що він уже бачить їх обох, себе й ведмедя, в

мороці майбутнього, з якого народжується і постає час,— старий ведмідь, непідвладний смерті, і він сам, якому припала невелика пайка смертного існування. Бо він уже усвідомив, який дух відчувся йому в скулених собаках, який смак був у його власній слині,— він усвідомив страх. Отак, бува, підліток чи юнак, опинившись раптом у присутності жінки, яка не раз кохала і не без взаємності,— чи принаймні в її спальні,— усвідомлює реальність кохання, жаги, всіх тих відчувань, що становлять його спадок, у володіння яким він ще не вступив. "Отож я ще маю його побачити,— подумав хлопець без ляку чи навіть надії.— Я ще маю подивитись на нього".

І ось настав червень наступного літа. Знов вони були в таборі, відзначали дні народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Як по правді, то один народився у вересні, а другий серед зими і майже на тридцять років раніше, але це не заважало обом їм, а також Маккасліно-ві, Бунові й Волтеру Юелові (а відтепер і хлопцеві) що-червня проводити два тижні в таборі, рибалити, стріляти білок та диких індиків, а по ночах полювати з собаками на єнотів та диких котів. Тобто це Бун і негри (а відтепер і хлопець) рибалили, стріляли білок, полювали на єнотів та диких котів, бо справжні мисливці, не тільки майор Де Спейн і старий генерал Компсон (який ці два тижні просиджував у кріслі-гойдалці перед здоровенним залізним казаном, де тушкувалося м'ясо по-брансвікському,—він то помішував його, то пробував на смак і все сперечався з дядьком Ешем, як краще тушкувати, а Джім знай лише підливав йому віскі в олив'яний черпак), а навіть і Мак-каслін та Волтер Юел, тоді ще досить молоді, воліли хіба що стріляти з пістолета дуїких індиків, під заклад або задля вправи, а все інше вважали нижчим від своєї гідності.

Точніше, це Маккаслін та інші думали, що він полює на білок. До третього вечора він був певен, що й Сем Фазерс так думає. Щоранку, поснідавши, хлопець зразу виходив з табору. У нього вже була власна рушниця, новенька замкова рушниця, різдвяний подарунок; він полю-

ватиме з нею мало не сім десятків років, замінюючи в ній двічі обидві цівки й замки, один раз ложе, поки врешті від первісної рушниці залишиться сама тільки інкрустована сріблом спускова дужка, де вигравіювано імена його та Маккасліна і дату: 1878. Він відшукав багнистий рукав і дерево, під яким стояв того ранку. Звідси по компасу рушив далі— непомітно для самого себе хлопець опановував те, що зробить його неабияким лісовиком. Третього дня він уже відшукав і пошрамовану колоду, біля якої вперше побачив ведмежий слід. Колода відтоді майже зовсім розкришилася — неймовірно швидко, з якоюсь гарячковою, мало не очевидною зреченістю вона поверталась назад у землю, з якої виросла деревом. Хлопця оточував зелений присмерк літнього лісу, може, ще й густіший, ніж сіра листопадова мряка, бо навіть у безвітряний полудень сонце лиш де-не-де прозирало до землі, яка ніколи до кінця не просихала і аж роїлася мокасиновими, водяними та гримучими гадюками, плямистими, як і цей присмерк, через що не дуже їх і запримітиш, коли вони не рухаються. Він повертався в табір що день, то пізніше; третього дня вже сутеніло, коли хлопець минав рублену повіточку, обгороджену жердям. Сем якраз заводив туди на ніч коней та мулів.

— Ти ще не шукав як слід,— сказав Сем.

Хлопець зупинився і хвилину стояв мовчки. Потім відказав спокійно, — так, як у малесенькому струмочку спливає вода, прорвавши іграшкову загату:

— Ні, справді. Але ж як треба? Я дійшов до рукава. Навіть колоду сам знайшов. Я...

— Та все ясно. Певно, він стежив за тобою. Хіба ти не бачив його сліду?

— Я — Ні,-я... Я не подумав...

— Рушниця, ось що,— сказав Сем.

Він непорушно стояв біля загороди — син рабині-не-гритяики й ватага племені чикасо, стариган у пошарпаному, вибляклцму комбінезоні й обстріпаиому брилі за п'ять центів, який колись був символом негритянської неволі, але й тепер не став ознакою їхньої свободи. Табір — вируб, будинок, повітка з невеличкою загородою, увесь цей окрайчик землі, що його на коротку часину вирвав у пущі майор Де Спейн,— розчинявся в смерку, повертався в одвічну темряву пущі. "Рушниця,— подумав хлопець.— Рушниця".

— Доведеться тобі вибирати,— сказав Сем.

Наступного ранку він вийшов ще поночі, без сніданку,

задовго до того, як дядько Еш прокидався на своїх ковдрах у кухні на підлозі і розпалював вогонь. З собою він узяв тільки компас та палицю від гаддя. Майже цілу милю хлопець пройшов без допомоги компаса. Потім сів на колоду, тримаючи в руці невидимий компас, а нічні потаємні шерехи, 'що стихали при його ході, ожили знову, щоб згодом завмерти самим собою, сови теж перестали гукати, даючи місце денним птахам, що пробуджувались разом із днем, вогкий ліс світанково посірів, і врешті хлопець зміг розгледіти стрілку на компасі. Він рушив далі — швидко, але ще спокійно, з кожним кроком почуваючи себе певніше, як справжній лісовик, хоч це й не доходило до його свідомості. Він сполохнув оленицю з оленям, зігнав обох з лігвища — він так близько проходив, що навіть побачив їх: захрускотіло галуззя, мелькнув білий хвостик, і оленя помчало слідом за матір'ю — хлопець і не уявляв, що воно аж так прудко бігає. Він ішов, як велів мисливський звичай, проти вітру — так Сем його навчав,— хоч у цьому зараз і не було потреби. Адже рушниці він не взяв — зі своєї власної волі й охоти він відмовився від будь-яких переваг, від можливості вибору, приставши на умову, що не тільки скасовувала саму невидимість ведмедя, досі нерушиму, а й відкидала всі предковічні правила, які регулювали стосунки мисливця і дичини. А проте він не сполохається навіть у ту мить, коли страх цілком

його пройме,— його кров, шкіру, кишки, кістки, пам'ять, що сягає незапам'ятних для нього самого часів,— геть усе в ньому, крім вузенької смужки незатьмареної ясності думки, яка лише й відрізняє його від цього ведмедя і від усіх інших ведмедів та оленів, що на них випаде йому полювати протягом чи не сімдесяти років. Ось про цю саму ясність казав хлопцеві Сем.

— Бійся. Від цього нікуди не дінешся. Але не ставай страхополохом. Жодне лісове створіння не скривдить тебе, хіба що як боронитиметься або відчує твою полохливість. А боягуза всі мусять стерегтися — ведмідь і олень так само, як і хоробра людина.

До полудня він зайшов уже далеко за багнистий рукав, опинившись у зовсім незнайомому місці, і послуговувався тепер не лише компасом, а й важким старомодним срібним годинником-цибулиною, спадком від батька. З табору він вийшов дев'ять годин тому, до смерку лишалося вісім, на годину менше. Хлопець зупинився — вперше, відколи сидів ото на колоді, чекаючи, поки розрізнить стрілку компаса,— і розглянувся, витерши рукою спітніле обличчя. З

власної волі й охоти, смиренно, супокійно і без жалю він уже зрікся власних переваг, але, видно, цього було не досить, залишити рушницю — це замало. Він постояв хвилинку— дитинча, самотнє й загублене в зеленій небосяжній понуросте безкрайньої пущі. І вирішив остаточно здатись на неї. Тобто відмовитися і від годинника із компа.г сом, щоб уже в усьому бути перед нею ЧИСТИМ. Він ВІДСТеб-г нув від комбінезона ланцюжок годинника, відв'язав ремінець компаса, повісив їх на кущ, поруч прихилив свого дрючка і так рушив далі у хащі.

Коли він зрозумів, що заблудився, то зробив так, як навчав його й напучував Сем: почав обходити по колу, маючи надію перетнути свій власний слід. Останні дві-три години хлопець ішов не дуже швидко, а як залишив на кущі годинник і компас, то ще більше сповільнив ходу. Через це зараз він став іти й зовсім поволі, бо ж те дерево мало бути недалеко; і справді, дерево він помітив навіть раніше, ніж сподівався;

він звернув до нього й підійшов. Але біля дерева не було ніякого куща з годинником і компасом, отож тепер хлопець зробив так, як Сем навчав його і напучував зробити вдруге: почав знов обходити по колу, тільки набагато ширше і в протилежному напрямку, з надією, що як не перше, то друге коло десь же перетне його давніший слід. Однак ніде не натрапляв він на відбиток власної ноги чи й будь-чиєї іншої. Тепер він ішов уже швидше, хоча все-таки без паніки, серце билося частіше, але досить сильно й розмірено, і цим разом дерево виявилося вже й зовсім не те, бо біля нього лежав повалений стовбур, якого раніш не було й близько, а за стовбуром — невелике болітце, земля, просякнута водою, — отож тепер він зробив так, як ,Сем навчав його й напучував зробити втретє і востаннє; тим же часом, сівши на колоду, він побачив відбиток кривулястої лапи, неоковирну заглибину в вологому грунті, яка у нього на очах заповнювалася водою, поки вода залила слід, переповнила його, і обриси поволі почали розмиватися. Ледве-но підвівши голову, він побачив другий слід, а-ступивши крок — і третій. Не хапаючись, не біжучи, він рушив навздогін, саме в міру швидко, щоб не відстати від тих слідів, що виростали перед ним немовби з самого повітря, вчасно встигаючи, щоб не згубити безнадійно слід і не погубити безнадійно себе, невтомний і завзятий, не піддаючись ваганню чи ляку, тільки трохи захеканий, бо молоточок його серця колотився сильно й гарячково,— аж раптом вийшов на галявинку, яку відразу ж і замкнули хащі. І враз безшелесно на-

сунулися на нього й застигли дерева та кущі, а в промені сонця зблиснули компас і годинник. А потім він побачив ведмедя. Той не з'явився звідкись і не вигулькнув: він просто був там, стояв непорушний і завмерлий у зеленій безвітряній полуденній спекоті, поцяткованій сонцем, не такий великий, яким бачив його хлопець у снах, а саме такий, яким він сподівався побачити його наяву, трохи навіть більший, невиразний обрисами на тлі мерехтливого лісового присмерку, стояв і дивився на нього. Потім ведмідь ворухнувся'. Без поспіху перейшов він галявинкою, на мить виступив на ясне осоння, і знов його покрила сутінь; там він зупинився ще раз і оглянувся через плече на хлопця. А потім його не стало. Він не ввійшов у ліс — він просто зник, без руху

розчинився в пущі, як та рибина, здоровезний старий окунь, що колись на очах у хлопця пірнув у глиб ставка, не ворухнувши й плавцем.

II

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Було хлопцеві тоді тринадцять років. Він уже забив свого першого оленя, і Сем Фазерс помастив йому лице гарячою кров'ю, а в наступному листопаді він забив і першого ведмедя. Але ще перед цим посвяченням у лісовики він знав ліс не гірше, ніж чимало дорослих чоловіків з таким самим досвідом. Тепер, однак, уже й не всякий дорослий з більшим досвідом зрівнявся б із ним. Не було такого клаптика в околі двадцяти п'яти миль від табору, якого він би не знав,— усі ручаї, пагорки, примітні дерева чи стежини; будЬ-кого він міг щювести прямісінько до будь-якого місця і звідти назад. Він знав такі звірині стежки, що їх навіть Сем Фазерс ніколи не бачив. На третю осінь він сам знайшов оленяче лігвище, без відома Маккасліиа позичив рушницю у Волтера Юела і перед світом заліг, чатуючи, а коли олень повертався до лігвища, забив його— так, як робили, за словами Сема, давні індіанці чи-касо.

Сліди старого ведмедя він знав тепер краще, ніж свої власні, і не лише той кривулястий. Він міг розпізнати відбитки кожної з трьох здорових лап і зразу відрізнити їх від будь-чийого іншого сліду, хоча в межах тих п'ятдесяти миль водилися й інші ведмеді, сліди яких були майже такі самі завбільшки, отож визначити, де чий слід, можна було, тільки зіставивши їх. Але то ще не все. Якщо Сем

Фазерс був його першим наставником, а кролі й білки край лісу — його дитячим садком, то незаймана пуща, де снував старий ведмідь, була його школою, а той старий самець, так здавна одинокий і бездітний, що здавалося, ніби він сам собі й пращур,— був його університетом.

Тепер він уже міг знаходити той кривулястий відбиток, коли захоче, — за десять миль від табору, часом за п'ять, а то й ближче. Протягом останніх трьох років він двічі чув із засідки, як собаки нападали на слід ведмедя, а раз випадково його сполошили — голоси їхні звучали пискляво й покірливо, мало не по-людському істерично. А то якось, полюючи ще з рушницею Волтера Юела, хлопець побачив, як ведмідь перетинав смугу вітроламу. Він не просто біг поміж повалених бурею стовбурів та гілля, а брався проломом через ту всю мішанину, наче мав силу локомотива, і то швидше, ніж хлопець міг собі уявити, майже так само швидко, як і олень,— тільки олень мчав би стрибками. І тоді він зрозумів: щоб полювати на цього ведмедя, потрібен пес, мало сказати надзвичайно відважний, але так само й великий та прудкий.

Був у нього вдома малий собака, дворняга, з тієї породи, що негри звуть песеням, щуролов, сам ледве більший за щура, але відважний понад усяку міру, просто до'нестями. Якось у червні він привіз його з собою, і в належний час, мовби на побачення з людиною, вибралися вони вдвох із Семом: хлопець ніс те песеня, голову йому закривши торбинкою, а Сем вів на шворці двійко гончаків. Засіли вони під вітром і справді таки вичатували ведмедя. Звір був так близько від собак, що аж обернувся до них мордою, щоб дати відсіч,— а може, він був просто зчудований і ошелешений скаженою дзяв^нею щуролова, як зрозумів потім хлопець. Ставши спиною до стовбура великого кипариса, ведмідь звівся на задні лапи і підводився все вище й вище, здавалося, цьому не буде кінця, і навіть двоє гончаків наче заразилися від щуролова розпачливо нестямним гавкотом. А потім він побачив, що те песеня таки розходилося не на жарт. Хлопець кинув рушницю й побіг. Коли він наздогнав і схопив невгамовно вертке й верескливе собача, то опинився вже мало не під самим ведмедем. У ніздрі йому вдарило ведмежим смородом, важким і гарячим, а просто над собою він побачив Старого Бена, що навис, мов чорна хмара. Це було хлопцеві знайоме, відколи він себе пам'ятав, знайоме зі снів.

А потім ведмідь зник. Хлопець і не бачив, коли. Він

стояв навколішки й обіруч тримав оскаженілого щуролова, чуючи, як поволі даленіє покірливе валування двох гончаків. Надійшов Сем із рушницею; він поклав її поруч з хлопцем і мовчки подивився на нього згори.

— Ти вже двічі з рушницею в руках бачив його,— сказав він.— Цього разу ти не міг би схибити.

Хлопець підвівся, все ще тримаючи песеня. Навіть у нього в руках воно запекло дзявкало і витягувалось, мов пружина, й поривалося до ледь чутного гавкоту гончаків. Хлопець дихав нерівно.

— Ти теж,— відказав він.— У тебе теж була рушниця. Чому ти не вистрелив?

Сем —наче й не до нього мова. Він простяг руку й торкнувся щуролова у хлопця на, руках. Песеня й досі дзявкало та поривалося, хоч гончаків уже зовсім не було чути.

— Він пішов собі,— сказав Сем.— Можеш тепер заспокоїтись і відпочити, до наступного разу.—Він погладив песеня, і за хвильку воно стихло.— Ти майже той, кого нам треба,— додав він.— От лише трохи замалий. Справжнього собаки в нас ще нема. Він мусить бути не тільки жвавий, а й здоровий, і до того ще й відважний.— Сем підняв руку від голови щуролова і мовчки подивився в ліс, туди, де зник ведмідь з гончаками.— Хтось таки це зробить. Колись.

— Я знаю,— відказав хлопець.— Тож і мусить це бути хтось із нас. Щоб насамкінець. Коли навіть йому самому це все набридне.

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Сталося це четвертого літа, коли хлопець, учетверте відзначав у мисливському таборі день народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Напровесні ожеребилася Майорова кобила. І ось одного літнього вечора,

коли Сем привіз коней та мулів на ніч до стайні, лошати між них не знайшлося, і знавісніла з тривоги кобила ніяк не давала загнати себе в загороду. Спершу він подумав, хай би кобила провела його на те місце, де згубилося лоша. Але вона не могла цього зробити. Вона жахалася взагалі ступити в хащі, а не те щоб показати ще напрямок. Вона просто гасала наосліп, ошалівши з жаху. Раз вона навіть крутнулася й налетіла на Сема, мовби в крайньому розпачі забула, що це людина, та ще й давно їй знайома. Кінець кінцем він таки загнав її до загороди. Але на той час було вже затемно іти в ліс розплутувати її звивистий слід.

Сем прийшов до будинку й розповів про все майорові Де Спейну. То мусив бути якийсь хижак — безперечно, великий, а лоша досі вже мертве, де там воно не е. В цьому ніхто не сумнівався.

— Це пума,— відразу заявив генерал Компсон.— Та сама, що забила в березні оленицю з оленям.

(Про цю пригоду Сем переказував майорові через Буна Хогенебека, коли той приїхав був до табору довідатись, як тут перезимували,— що олениці вигризено горло, і потім хижак наздогнав оленя і теж роздер).

— Сем зовсім не казав, що це пума,— заперечив майор Де Спейн.

Сем, непроникний, мовчки стояв позаду майора за столом — там саме вечеряли —і ніби тільки й чекав кінця розмови, щоб піти. Здавалося навіть, що він ні на що й не дивиться.

— Пума могла б скочити на оленицю, та й оленя наздогнати їй невеликий клопіт. Але щоб пума напала на лоша, коли воно з кобилою?! Ні, це Старий Бен,— сказав майор Де Спейн.— Я розчарований у ньому. Він порушив правила. Не думав я, що він таке зробить. Він забивав наших з Маккасл-іном собак, але це нормально. Ми ставили собак проти нього, а він остерігав нас. Але тепер він вдирається в мою садибу і

нищить мою власність, та ще й улітку! Він таки порушив правила. Це Старий Бен, Семе, ніхто інший.

Сем усе стояв мовчки, чекаючи, поки майор скінчить.

— Завтра підемо її слідом і переконаємось,— додав ще майор Де Спейи.

Сем рушив додому. Він не жив у таборі, пе схотів: за чверть милі далі, над багнистим рукавом річки, він поставив собі маленьку хатину, таку, як у Джо Бейкера, тільки міцнішу й щільнішу, поруч засік з колоддя на кукурудзу для поросят, що їх відгодовував щороку.

Другого дня Сем прийшов до табору, коли всі ще спали. Лоша він уже встиг знайти. Було воно недалеко, менше як п'ятсот ярдів від стайні, і всі Іюдались туди, не дожидаючи сніданку. Тримісячний жеребчик лежав на боці, горло в нього було вигризене, нутрощі почасти зжерті, над'їдене й одне стегно. Він лежав не просто так, як оі би зразу повалений на землю, а ніби його спершу вдарено, а тоді мотлошено, і не було на тілі жодної дряпини від пазурів, що вже мусила б лишити на ньому пума, добираючись до горла. Із слідів було видно, як у нестямі кобила кружляла біля того місця, як вона в крайньому роз-

пачі кинулася на хижака (і на Сема вчора ввечері так само), як вона дико гасала, пройнята смертельним жахом, як той хижак навіть і не рвонувся до неї, коли кобила наблизилася, а тільки ступив три-чотири кроки в її бік, і вона втекла,— і врешті у генерала Компсона вихопилося:

— Боже, ну й вовцюраї

Сем і далі мовчав. Хлопець приглядався до нього, поки мисливці, постававши навколішки, міряли сліди. Щось нове з'явилося в Сема на обличчі. То не був тріумф, радість або надія. Згодом, ставши дорослим, хлопець зрозумів той вираз, як зрозумів і те, що Сем увесь час знав, чиї

то сліди і хто навесні вигриз горло олениці й забив оленя. Передчуття неминучого, ось що проступило тоді вранці у Сема на обличчі. "І це його втішило,— думалося хлопцеві.— Він був старий. Не мав ні дітей, ні племені, ані живої душі рідної на всьому білому світі. А хоч би й мав кого, то не знайшов би в ньому ні відгуку, ні відради, бо всі свої сім десятків літ мусив прожити у подобі чорношкірого. Тепер же надходив кінець. І це його втішило".

Мисливці повернулися до табору, поснідали і прийшли назад з рушницями та гончаками. Пізніше хлопець подумав, що вони повинні були вже тоді зрозуміти, що за звір загриз лоша, як зрозумів те Сем. Але то було не вперше й не востаннє, коли він бачив, як дорослі і міркують, і діють,7 виходячи з хибних засновків. Бун, ставши над лошам, поясом відігнав від нього собак, і вони кинулись винюхувати сліди. Один з них, молодий гончак, ще нетямущий, гавкнув раз і пробіг кілька кроків нібито по сліду. Решта зграї підскочила до нього і ні в сих ні в тих зупинилася. Собаки оглянулися на людей, не знеохочені, не збиті з пантелику, а наче просто запитуючи: "А що далі?" Тоді повернули назад до лошати, звідки їх знов ударами пояса відігнав Бун, усе ще стоячи над трупом.

— Я й не чував, що слід може так швидко вивітритись,— сказав генерал Компсон.

— Може, вовк, коли він такий здоровий, що сам-один загризає лоша в матері на очах і запаху по собі не лишає? — озвався майор Де Спейн.

— А може, то просто нечиста сила? — докинув Волтер Юел. Він зиркнув на Джіма тітки Тенні: — Га, Джіме?

Але що гончаки так і не нанюхали сліду, майор наказав Семові самому відшукати слід ярдів за сто далі; на знайдений слід знову пустили собак, і знову той молодий загавкав — тільки ж ніхто з них не здогадався тоді, що

гавкіт цей звучав зовсім не як у собаки на сліду, а як у сільського дворняги, коли на подвір'ї хтось чужий.

Генерал Компсон промовив до хлопця, Буна й Джіма—* до тих, хто полював на білок:

— Ви, хлопці, зранку не відпускайте від себе собак. Він, певно, тиняється десь поблизу й захоче поснідати лошам. То, може, й вистежите його.

Але нікого вони не вистежили. Хлопець запам'ятав, цю картину: вони входили в ліс, тримаючи гончаків на поводку, а Сем стояв і придивлявся до них — індіанське обличчя, на якому ніколи нічого не видно, хіба що тоді, як він усміхається, та ще як ото роздималися Аого ніздрі у той перший ранок, коли собаки знайшли слід Старого Бена. Другого дня вони теж узяли з собою гончаків, але, дійшовши до місця, де сподівалися знайти свіжий слід, ніякого лошачого трупа там уже не побачили.

Третього ранку Сем знову був у таборі зарання — цього разу він почекав, поки скінчать снідати. Тоді сказав: "Ходім". І повів їх до себе, до маленької хатини з засіком для кукурудзи ззаду. Кукурудзу він звідти забрав, а з дверей зробив наче заслінку в пастці, підвісивши зсередини як принаду тулуб лошати. Зазирнувши в шпарини поміж колодами, вони побачили там якогось звіра, мастю подібного до цівки рушниці чи пістолета, наскільки вони встигли розгледіти за коротку хвилинку. Звір не лежав скулившись і не стояв. Він весь час був у русі, в повітрі, летів на них — важке тіло із страшенною силою гупнулося в двері, аж струснулися й затріщали в одвірку товсті бруси, і звір, як він там звався, вже знову гримнувся в двері, ще й не встигши, здавалось, торкнутися землі для наступного стрибка.

— Ходімо звідси,— сказав Сем.— А то він в'язи собі скрутить.

Та хоч вони відійшли, важке й розмірене гупання не вщухало, грубезні двері щоразу стрясалися й тріщали, і тільки сам звір не подавав голосу — не гарчав і не скімлив.

— Що це за чортище? — спитав майор Де Спейн.

— Це собака,— відповів Сем. Ніздрі його злегенька роздимались і спадали, а в очах знову стояла ледь каламутна хижість, як і того першого ранку, коли гончаки напали на слід старого ведмедя.— Той самий собака.

— Який це той самий? — не зрозумів майор.

— Котрий затримає Старого Бена.

— Це диявол, а не собака,— сказав майор.— Я б волів уже мати в зграї Старого Бена, ніж цю тварюку. Пристрель його.

— Ні,— мовив Сем.

— Ти ніколи його не приборкаєш. Як ти примусиш такого звіра, щоб тебе боявся?

— А він і непотрібен мені приборканий,— мовив Сем, і знову хлопець завважив, як роздимаються в нього ніздрі і поблискує каламутно хижість в очах.— Хоча, звісно, краще приборканий, аніж заляканий. Але він ні на те, ні на те не дасться.

— То що ж ти з ним думаєш зробити?

— А побачите,— відказав Сем.

Другого тижня вони щоранку приходили до Семового засіку. Лаштуючи пастку, Сем зірвав був з даху кілька гонтин, опустив у засік прив'язаний на мотузку труп лошати, а коли звір опинився всередині, витяг принаду геть. І ось тепер щоранку вони дивились, як він через отвір опускає в засік відерце з водою, а собака невтомно гупає в двері, відбивається від них і знову стрибає. Пес ні разу не подав голосу, і в тих його стрибках відчувались не якісь лютощі, а тільки холодна й похмура непогамовна впертість. Під кінець тижня він перестав кидатися на двері. Проте не помітно було, щоб він ослаб або змирився з тим, що двері не піддадуться. Здавалось, йому просто перехотілося стрибати. Але він не лежав. Ніхто ні разу не бачив, щоб він лежав. Він стояв, і тепер його можна було роздивитися — почасти мастиф, мав він щось і від ерделя і, можливо, ще від десятка порід, на зріст понад тридцять дюймів у лопатках, вагою, мабуть, з дев'яносто фунтів, холодні жовті очі, дужі груди і понад усе та дивна масть із сизуватим проблиском, як у воронованої рушничої цівки.

Другий тиждень минав, пора було згортати табір. Але хлопець попросився в Маккасліна, і той дозволив йому залишитись. Жити він перебрався до Семової хатини. Щоранку хлопець дивився, як Сем опускає в засік відерце з водою. При кінці другого тижня пес зліг. Він підводився, заточуючись і насилу переставляючи лапи, пив воду і падав знову. Одного ранку він уже й до води не міг дотягтись, не міг звестися навіть на передні лапи. Сем узяв коротку палицю і намірився ввійти до засіку.

— Стривай,— затримав його хлопець.— Дай-но я хоч рушницю...

— Не треба,— відказав Сем.— Він уже не може й рух-нутнсь.

Таки справді. Пес лежав на боці, коли Сем до нього доторкнувся, до голови й схудлого тіла, лежав непорушно, розплющивши жовті очі. Не було в них злості чи безсилої

ненависті, а тільки холодні й майже байдужі до всього лютощі, наче в якоїсь стихійної сили. І не дивився він ні на Сема, ні на хлопця, що зазирнув у шпарину.

Сем почав його годувати. За першим разом довелося підводити йому голову, щоб він зміг вихлебтати м'ясну юшку. На ніч Сем поставив у засіку миску юшки з накришеним м'ясом — у такому місці, де собака міг до неї дотягтись. Уранці миска була порожня і пес лежав уже на животі, підвівши голову, втупивши холодні жовті очі в двері, коли входив Сем,— і ані в тих очах нічого не зблиснуло, ані гарчання ніякого не почулося, коли він враз кинувся на Сема, тільки схибив, заслабий ще був, отож Сем устиг оперіщити його палицею, вискочити з засіку й захряснути двері саме в ту мить, як у них гупнувся пес, ще й не мавши, здавалося, часу підібрати лапи для стрибка, немовби двох тижнів голодування зовсім і не було.

Пополудні того дня почулося, як хтось гейкає в лісі з боку табору. Виявилося,, що то Бун. Він прийшов і хвилину дивився поміж колод на здоровезного собаку, що знову лежав на животі, підвівши голову й дрімотно втупивши жовті очі в нікуди, непогамовний і незламний духом.

— Найкраще було б випустити цього сучого сина,— озвався Бун,— та зловити Старого Бена й нацькувати на нього.— Він обернув до хлопця шкарубке обличчя, засмагле від сонця.— Збирай-но свої пастки. Кас наказав, щоб ти їхав додому. Досить дурня клеїти з цим коножером.

У таборі Бун залишив запряженого мула, а край улоговини чекала й бричка. Ввечері хлопець був уже вдома і розповідав Маккаслінові про собаку.

— Сем знов його моритиме голодом, поки він дасть йому ввійти й доторкнутись. Тоді знов почне годувати. А тоді знов моритиме голодом, якщо доведеться.

— Але задля чого? — здивувався Маккаслін.— Навіщо? Навіть Сем ніколи не приборкає цієї звірюки.

— А він і не потрібен нам приборканий. Нам треба, щоб він такий і був. Ми хочемо, щоб йому врешті стало ясно одне: коли він хоче вийти живий з засіку, то мусить робити те, що наказе Сем або хто інший. Бо він саме той собака, що перейме і затримає Старого Бена. Ми вже й назвали його. Левом.

Нарешті настав листопад. Мисливці повернулися до табору. Разом з генералом Компсоном, майором Де Спейном, Маккасліном, Волтером і Буном хлопець стояв на подвір'ї серед зброї, постелей та скриньок з харчами і дивився, як стежкою від загороди йдуть Сем Фазерс із Ле-

вом — старий індіанець у вибляклому комбінезоні, гумових чоботях, протертому кожушку й капелюсі, якого колись носив хлопців батько, а поряд поважно ступає здоровезний собацюра. Гончаки були кинулись назустріч, та враз і застигли, крім того молодого, ще й досі нетямущого. Він підбіг до Лева, вихляючи хвостом. Лев навіть не вищирився на нього і не зупинився. Однією лапою, по-ведмедячому, він гильнув його, і молодий гончак, заскавулівши, відлетів перевертом на п'ять-шість футів, а сам Лев зайшов собі на подвір'я і став, дрімотно втуплений у нікуди, ні на кого не дивлячись.

— Оце то такі — вихопилося в Буна.— А можна до нього доторкнутись?

—* Можна,— відказав Сем.— Його це не обходить. Його ніщо й ніхто не обходить.

Як і всі інші, хлопець теж дивився на цю сцену. І протягом наступних двох років він часто придивлявся до них обох, починаючи з хвилини, коли Бун доторкнувся до голови Лева, а тоді став навколішки й обмацав йому кістки та м'язи — який він силою. Виглядало це так, наче Лев був

жінкою,— чи то, може, Бун був жінкою. Скоріше вже друге: великий, поважний, на вигляд сонний собака, якого, мовлячи Семовими словами, ніхто й ніщо не обходило, а поруч — гарячкуватий, грубошкі'рий і суворолиций чоловік, що розумом ледве піднявся над дитиною і в жилах мав домішку індіанської крові. Хлопець придивлявся, як замість Сема й дядька Еша годувати Лева став Бун. Він ие раз бачив, як Бун, присівши навпочіпки біля кухні під холодним дощем, годує собаку. Бо Лев не спав і не їв разом з іншими собаками, і ніхто з мисливців так і не знав, де він спить,— тобто всі думали, що він спить у своїй будці коло Семової хатини, аж поки в наступному листопаді Маккаслін випадково завів про це мову із Семом і той йому сказав.

Того ж таки вечора хлопець, майор Де Спейн і Маккаслін з ліхтарем у руці пішли до кімнатинки ззаду, де спав Бун,—маленької, тісної, задушливої комірчини, про-смерділої Буновим немитим тілом і вогкою мисливською одежею. Бун, що хропів, розкинувшись навзнак, раптом пробудився, а збоку біля нього підвів голову Лев і дрімотно глянув на них холодними жовтими очима.

— Буне, хай тобі чорті — скрикнув Маккаслін.— Вижени звідси собаку. Йому ж уранці гнати Старого Бена. А коли він за ніч надихається твого запаху, то вже хіба тільки скунса почуеі

— Мені мій запах анітрохи не вадить,— мовив Бун.,

— Та хоч би й вадив, то що? — втрутився майор.— Не ти ж будеш вистежувати ведмедя. Викинь його звідси. Хай іде під хату, де решта собак.

Бун почав підводитись.

— Він же позагризає їх, хто лише чмихне чи позіхне йому під носом чи ненароком торкнеться.

— Не думаю,— відказав майор.— Жоден із тих собак навіть спросонку не позіхне перед ним і не торкнеться до нього. Викинь його звідси. Завтра мені буде потрібен його нюх. Торік Старий Бен ошукав його. Вдруге це в нього навряд чи вийде.

Бун як був у довгих брудних спідніх, з волоссям, розкуйовдженим зі сну, узув, не зашнуровуючи, черевики і так вийшов разом з Левом. Решта повернулися до фасадної кімнати, де на Маккасліна й Де Спейна вже чекали розкладені на столі, карти. Трохи згодом Маккаслін спитав;

— Піти мені перевірити?

— Не треба,— відповів майор Де Спейн.— Масть,— це до Волтера Юела. Тоді знов до Маккасліна: — А коли й підеш, мені не кажи. Сам бачу, що вже старію: не люблю дізнаватись, як моїх наказів не виконують, хоч деколи наперед ясно, що так і буде.— І тоді до Волтера: — Мала пара.

— Дуже мала? — спитав Волтер.

і — Зовсім мала,— відказав майор.

Хлопець, лежачи під своїми укривалами й ковдрами і чекаючи сну, також розумів, що Лев уже знов на Буно-вій постелі — що він ночує там і решту тієї ночі, і в наступну ніч, і щоночі в листопаді другого року, і третього. Вій думав тоді: "Дивно, чого Сем на це погодився. Він же міг забрати назад Лева, дарма що Бун білий. Міг звернутися до майора чи Маккасліна. Та й не тільки. Адже то Се-мова рука перша доторкнулася Лева, і Лев цього не забув". А потім він виріс і зрозумів і це. Що так було правильно. Що так і повинно було бути. Сем був ватаг, владар; Бун — плебей, його ловчий. Бунові, отже, й належало доглядати собак.

Того ранку, коли Лев уперше вів собачу зграю на Старого Бена, в таборі об'явилося семеро незнайомців, болот-ників, кістлявих і схудлих

від малярії людей, які жили з того, щр ловили єнотів у капкани та обробляли дрібненькі латки землі над улоговиною, засіяні бавовником та кукурудзою. Одягнені вони були трохи краще, ніж Сем Фа-зерс, але набагато гірше, ніж Джім тітки Тенні, мали при

собі старі рушниці й гвинтівки, прийшли ще до світ сонця не знати звідки і, поприсідавши на подвір'ї навпочіпки, ■Терпляче дожидали під осінньою мжичкою. (Згодом Сем Фазерс розповів майорові Де Спейну, як вони ціле літо й осінь приходили до табору поодинці й по двое-троє, щоб якусь хвилину подивитись мовчки на Лева і відійти). Най-говіркіший із них озвався:

— Доб'ранку, майоре. Ми чули, що ви сьо'дні пускаєте цього сірого пса на старого двопалого ведмедя. То ми вирішили — прийдемо подивимось, як ви нічого не маєте проти. Стріляти ми не будемо, хіба він на нас набіжить.

— Ласкаво вітаємо вас,— відказав майор Де Спейн,—> Можете й стріляти, будь ласка. Він більше ваш ведмідь, ніж наш.

— Ай справді. Він таки напасся на моїй кукурудзі, щоб мені припала пайка в ньому. А ще ж і підсвинок три роки тому.

— І мені щось належиться,— зауважив інший.— Тільки не з ведмедя.

Майор Де Спейн глянув на нього. Чолов'яга дожував тютюн і сплюнув.

— Ялівка була. Нівроку собі. Торік. Коли я вперше знайшов її, виглядала достоту, як ваше лоша отоді в червні.

— О,— мовив на те Де Спейн.— Що ж, ласкаво просимо. І можете стріляти, якщо побачите звіра поперед моїх собак.

Проте цього дня ніхто не застрелив Старого Вена. Жоден чоловік його й не бачив. Собаки наскочили на нього за сотню ярдів від галявинки, де його випало побачити хлопцеві на одинадцятому році життя. Тепер хлопець був менш як за чверть милі звідти. До нього долетіло собаче валування, але він не розчув у ньому незнайомого голосу, що мав би належати Левові, тож і подумав, був певен, що Лева там немає. Навіть те, що бігли собаки за Старим Беном куди швидше, ніж звичайно, і що в їхньому гавкоті не чулося істеричної нотки,— навіть те не вивело його з омани. Свою помилку він зрозумів тільки ввечері, коли Сем сказав йому, що Лев на сліду ніколи не подає голосу.

— Як схопить Старого Бена за горло, тоді він загарчить. А щоб гавкнув — цього не діждемось від нього, як не діждались і тоді, коли він стрибав на Двері в засіку. Така голуба його порода. Як ти її назвав?

— Ердель,— відповів хлопець.

Отож Лев таки перейняв Старого Бена, але сталося це занадто близько від річки. Повернувшися з Левом коло

одинадцятої вечора, Бун присягався, що Лев раз насів на Старого Бена, тільки гончаки злякалися, не підійшли, і ведмідь стрибнув у річку й скількись миль проплив за водою, а вони з Левом пройшли берегом десять миль, потім перебралися вбрід на той бік і були б уже знайшли слід ведмедя, де він там виліз із води (якщо тільки Старий Бен не заплив ще далі, за брід), якби не почало смеркати. По цьому Бун вибатькував гончаків, з'їв вечерю, що залишив йому дядько Еш, і пішов спати. Трохи згодом хлопець відчинив двері задушливої кімнатинки, що аж двигтіла від хропіння, і до нього з Бунової подушки повагом підніс голову великий пес, кліпнув очима і знов улігся.

Коли настав ще один листопад, а тоді й останній день, вділюваний, як то повелося, Старому Бенові, в таборі зібралось уже кільканадцятеро сторонніх. Не всі вони цього разу були болотники. Знайшлися тут і

городяни з інших окружних центрів, таких як Джефферсон,— начувшись про Лева й Старого Бена, вони приїхали подивитись, як цей великий сизуватий пес відбуватиме своє щорічне побачення зі старим двопалим ведмедем. Декотрі при собі навіть зброї не мали, а мисливське вбрання на них та чоботи були щойно з крамниці.'

Цього разу Лев наскочив на Старого Бена за добрих п'ять миль від річки, перейняв його й затримав; запалившись якоюсь одчайдушною хоробрістю, до Лева приєдналась і гончаки. Хлопець чув їх, це було досить близько. Він почув Бунове атюкання і потім два постріли, коли генерал Компсон розрядив у ведмедя обидві цівки,— в одній п'ять картечин, у другій куля,— з такої відстані, на яку зміг під'їхати сполоханим конем. І почув собак знову, коли ведмідь від них вирвався.

Хлопець уже мчав щодуху,— захекуючись, насилу переводячи подих, спотикаючись, добіг він туди, де вистрелив генерал Компсон і де на землі лежало двійко гончаків, що їх роздер Старий Бен. Він побачив кров від Компсонових двох пострілів, але далі бігти не зміг. Він прихилився до дерева і довго відсапувався, поки стихало серце, а собаче валування даленіло, даленіло і нарешті зовсім ущухло.

Про кінець гонів хлопець почув увечері ^ таборі (на ніч у них залишилося п'ятеро гостей у новеньких мисливських куртках і чоботях: цілий день проблукавши, загублені, в лісі, поки Сем Фазерс пішов та привів їх, вони й досі ще не очухалися): як Лев знову перейняв і затримав ведмедя, але ж підійти туди ближче міг тільки одноокий мул, котрому не вадив запах крові, а на тому мулі був

Бун, а який стрілець з Буна, то вже звісно. Він п'ять разів вистрелив у ведмедя із своєї магазинної рушниці, жодного разу не поцілив, а Старий Бен забив ще одного гончака, знову вирвався, гайнув до річки і зник. І знову Бун з Левом кинулись навздогін берегом річки, зайшли так далеко, як тільки стало їм духу. Коли перебрались на той бік, починало смеркати, і ще не пройшли вони й милі другим берегом, як їх настигла ніч. Проте цього разу Лев навіть поночі знайшов ведмедів слід, чи не

кров почув там, де Старий Бен виходив з води, тільки добре, що Бун, як на те, тримав Лева на шворці: сплигнувши з мула, він мусив урукопаш зітнутися з собакою, аж поки присилував його повернути до табору. Цього разу Бун навіть і не лаявся. Він стояв у дверях, заболочений, геть знесилений, на широкому гротескному обличчі трагізм і — досі ще — сто-ропіння.

— Я схибив...— озвався він.— Він був за десять кроків від мене, а я п'ять разів схибив...

— Але ми таки пустили йому кров,— сказав на те майор Де Спейн.— Компсон черкнув його. Такого нам ще ні разу не вдавалося.

— Але ж я не поцілив...— повторював Бун.— П'ять разів схибив. У Лева на очах.

— А все-таки гони сьогодні були добрі,—сказав майор.— І ми йому пустили кров. Наступного року на Кейгі посадимо Компсона або Волтера, і ми його впораємо.

Тоді Маккаслін запитав:

— А де Лев, Буне?

— Я залишив у Сема,— відповів Бун. Він уже одвертався відходити.— Не вартий я того, щоб з ним спати.

Отож хлопець повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Але ні. Йому здавалося, що в усьому цьому є якась неминучість. Здавалося — щось починається, вже почалося, хоч він і не знав, що саме. Як перед останньою дією на сцені з уже готовими декораціями. То був початок кінця — а кінця чого, він не знав, знав тільки, що він не тужитиме. Він буде смиренний і гордий, адже йому судилося бути причетним до цього чи бодай бути очевидцем. 1

роз, щоб Лев і Старий Бен могли провести свої щорічні гони. Тоді вони знімуться з табору і повернуться по домівках. Через оці непередбачені додаткові дні, коли люди мусили чекати на погоду й мали собі для розваги лише покер, запаси віскі вичерпалися, і хлопця з Буном, давши їм валізу та записку від майора Де Спейна до містера Сем-са, власника гуральні, вирядили в Мемфіс по віскі. Тобто по віскі Де Спейн і Маккаслін послали Буна, а хлопець мав тільки допильнувати, щоб Бун привіз це віскі, точніше, більшу його частину або принаймні хоч трохи.

Джім тітки Тенні. підняв його о третій годині ночі. Хлопець хутко одягнувся, здригаючись не так від холоду — в каміні вже гуготів яскравий вогонь,— як через те, що в таку глуху нічну пору серце мляво переганяє кров і важко так відразу скинути з себе дрімоту. Він пройшов ^ід будинку до кухні по твердій, мов залізо, землі під миготливо заціпенілим нічним небом, на якому лиш через три години почне світати, зачерпнув ротом до самого дна легенів загуслу темряву і ввійшов у кухню, де світилася лампа й пашіла пічка, затуманюючи вікна, а Бун уже снідав за столом, схилився над мискою, майже в миску, і завзято працював зарослими, аж сизими щелепами; обличчя його було так само не знайоме з водою, як шорсткі конячі кудли на голові — з гребінцем. На чверть індіанець, онук жінки з племені чикасо, він при одній нагоді скажено рвався битися своїми важенними кулаками через саму тільки підозру, що в ньому є краплина небілої крові, а при іншій нагоді — звичайно після чарки — не менш скажено обстоював тими самими кулаками думку, що його батько був чистокровний чикасо, та ще й ватаг, і що навіть його мати лише напівбіла. На зріст він був шість футів і чотири дюйми, розум мав як у дитини, серце — як у коня, а в гудзиках його цупких очиць на обличчі нічого не було — ані підлості, ані великодушності, ані зіпсуття, ані благородства. Бридкішого обличчя хлопець зроду не бачив. Воно мало такий вигляд, наче хтось узяв волоський горіх, трохи більший від футбольного м'яча, пройшовся по ньому молотом, щоб уподібнити його до людського обличчя, і тоді пофарбував, переважно червоним,— тільки червінь та була не бура, а ясніша, яскрава й рудувата, що він, можливо, почасти завдячував віскі,

але більше безжурному вільному життю на лоні природи. Ті зморшки на його обличчі не свідчили про сорок прожитих років (час для Буна був немов чимось таким, як повітря: крізь нього проходиш, і воно не полишає на тобі сліду), то просто бу-

ли складочки від повсякчасного мруження очей на сонці чи в присмерку плавнів, де бігла дичина, а чи біля табірних вогнищ, де він дрімав холодними осінніми ночами, щоб якомога раніше знов податися на лови. Бун був сміливий і вірний, недбалий і ненадійний; він не мав ніякого фаху чи ремесла, єдиною його вадою була горілка, а єдиною чеснотою — цілковита й беззастережна відданість майорові Де Спейну та Маккаслінові.

— Часом мені здається, що й те, й те — чесноти,— зауважив якось Де Спейн.

— Або й те, й те — вади,— докинув Маккаслін.

Хлопець їв свій сніданок і чув, як під кухнею заворушилися собаки, розбуджені запахом смаженого м'яса, а може, човганням ніг над головою. Він почув, як Лев гавкнув, коротко і владно,— отак доброму мисливцеві досить один раз сказати, і всі зрозуміють, крім дурнів, а табірні собаки, хоч, може, не рівня Левові зростом, силою та й хоробрістю' дурнями, проте не були: останнього дурня

з-поміж них Старий Бен забив ще торік.

Коли кінчали їсти, надійшов Джім тітки Тенні. Фургон уже стояв готовий. Еш вирішив — хай Джім миє посуд, а Буна з хлопцем він сам одвезе до вузькоколійки, де вони проголосують і сядуть на лісовоз із глибини пущі. Хлопець знав, чому це: Ешеві не первина була під'їдати Буна.

Припікав мороз. Колеса фургона рипіли й стукотіли по замерзлій землі, чисте небо яскріло зорями. Хлопець уже не дрижав, а весь аж тіпався — повільно, розмірено й сильно і чув, як у нього в шлунку ще тепла їжа, збившись грудкою, існує наче окремо від тіла.

— Вранці не буде ловів,— озвався він.— У такий мороз жоден собака сліду не візьме.

— Ну, про Лева так не кажи,— заперечив дядько Еш.— Лев сліду не потребує. Йому ведмедя треба, ось що.— Ноги його були закутані мішками, а сам він з головою загорнувся в ковдру зі своєї постелі на підлозі кухні, і вигляд у нього був несвітський під ясним зоряним небом. — Пусти його в тисячоакрову льодовню, і то він ведмедя гнатиме. І наздожене. А решта собак — байдуже, куди їм до Лева, коли той має ведмедя перед собою!

— Що ти в біса маєш до тих інших собак? — огризнувся Бун.— Теж мені розумник! Ти ж ото хіба дров нарубати, а більше й носа з кухні не показував.

— Нічого я до них не маю,— відказав Еш,—Так само, як і вони до ловів. Оце тільки коли б мені так дбати за своє здоров'я, як ті гончаки дбають.

Кажи собі що хоч, а таки ловів сьогодні не буде,—і твердо заявив Бун.—Майор сказав, що почекають, поки ми з Айком повернемось.

— Але погода сьогодні зміниться. До відлиги йдеться. А на ніч дощ.— Еш засміявся, пирхнув з-під ковдри, в яку так закутався, що й обличчя не було видно,-—Ану вйо, муленятаї — Він так раптово смикнув віжки, що мули шарпнули рипучий розколиханий фургон вперед на кілька футів, а далі знов побігли звичайним своїм дрібним тюпцем.— Та й чого б це майор мав на тебе чекати? Лев, ось хто йому знадобиться. А про

тебе я зроду не чув, щоб ти приволік до табору ведмедя чи яку іншу звірину.

"Ну вже зараз Бун вилає Еша, а то й ударить",— подумав хлопець. Але ні, пронесло, як проносило раніше і Проноситиме (він був певен) і далі, хоча чотири роки тому на вулиці в Джефферсоні Бун п'ять разів підряд стрельнув з позиченого пістолета в негра — з таким самим успіхом, як торік восени у Старого Бена.

— Кажу тобі, що він не спустить ані Лева, ані іншого собаки, поки я не повернуся ввечері. Він так обіцяв. Ти он краще мулів підхльосни. Хочеш мене заморозити на смерть?

Коли доїхали до вузькоколійки, розпалили багаття. Трохи пізніше з пущі під ледь порожевілим обрієм вигулькнув поїзд, вантажений колодами, і Бун, піднявши руку, зупинив його. В теплому службовому вагончику хлопець заснув знову, а Бун з кондуктором та гальмівником завели розмову про Лева й Старого Бена,— так, як згодом люди розмовляли про Салівена й Кілрейна, а ще пізніше про Демп-сі й Тані2. Погойдуючись у такт шарпанню та стукоту безресорного вагончика, хлопець крізь сон чув їхню балачку — про поросят і телят, роздертих Старим Беном, про засіки, ним спустошені, про капкани й пастки, ним понівечені, про те, скільки свинцю під шкурою в цього двопалого ведмедя, що живе в краю, де ведмедів, скалічених у капканах, буває, з півсотні років так і називають: Двопалий, Трипалий чи Кульгавий, і сам тільки Старий Бен (він старший між ведмедів, казав генерал Компсон) сподобився на таке ім'я, яке й людині мати не сором.

До схід сонця прибули в Гоук. Хлопець і Бун вийшли з теплого вагончика у своїй мисливській одежі — в заболо-

чених чоботях і зашмарованому хакі, а Бун ще із сизим від заросту обличчям. Але тут це було нормально. Гоук — то був усього тільки тартак, склад, дві крамниці та поміст, з якого вантажили ліс на бічній

колії, і тут усі ходили в чоботях та хакі. Незабаром підійшов мемфіський поїзд. Бун купив у вагоні пляшку пива та три пачки підсмаженої кукурудзи в мелясі, і під Бунове жування хлопець знову заснув.

В Мемфісі, однак, це було ненормально. На тлі високих будинків, бруківки, гарних екіпажів, конок, чоловіків у накрохмалених комірцях та краватках їхні чоботи й хакі здавалися ще простацькішими й бруднішими, Бунова борода — ще нечупарнішою й зарослішою, а обличчя й зовсім таким, що не слід би його з лісу на очі людям показувати, тим паче коли не було поруч майора Де Спейна, Маккасліна чи ще когось, хто міг би заспокоїти сторонніх: "Не бійтеся. Він вас не займе".

Напружено переставляючи ноги, немовби він ступав по намасленому склу, а не по гладенькій підлозі, Бун пройшов через вокзал. Щелепи його весь час невтомно ворушились — він саме виколупував язиком решткі кукурудзи з зубів, а сизувата щетина на обличчі нагадувала ошурки із тільки-но висвердленої рушничної цівки. Проминули перший шинок. Навіть крізь зачинені двері хлопцеві почувся звідти запах тирси й застояний спиртний дух. Бун почав кашляти і кашляв так трохи не цілу хвилину.

— Клята холоднеча,— сказав він.— І де це я застудився?

— Там, на станції,— озвався хлопець.

Бун-знову заходився кашляти. Тоді зупинився і глянув на хлопця.

— Де, ти кажеш?

— Не в таборі ж ти застудився і не в поїзді,— знов озвався хлопець.

Бун подивився на нього, кліпаючи очима. Потім перестав кліпати і більше вже не кашляв. Лише сказав неголосно:

— Послухай-но, позич мені долара. У тебе ж є. Якщо він до тебе колись потрапив, то ти його нікуди не дів. Ти не скупий, я не кажу. Просто ти ніколи не думаєш, що от тобі чогось треба. А у мене, як я мав шістнадцять років, долар так швидко танув, що я не встигав і розгледіти, з якого він банку.— І знову неголосно: — Дай мені долара, Айку.

— Ти обіцяв майорові. І Маккаслінові. Ні краплі до табору.

— Гаразд,— погодився Бун, так само неголосно й терп-ляче.— Але що я на цей один долар — уп'юся хіба? Другого ж ти мені не позичиш.

— Ай правда, що ні,— сказав хлопець, теж неголосно — холодна лють його брала, тільки не на Буна, адже пам'ятав він: на стільці в кухні хропе Бун, перед ним годинник, бо Бун має вчасно розбудити хлопця й Маккасліна і одвезти їх за сімнадцять миль до Джефферсона, щоб вони встигли на поїзд у Мемфіс; дикий невиїжджений техаський поні — хлопець випросив у Маккасліна дозволу купити його, і вони з Буном таки й купили цього коня на аукціоні за чотири долари сімдесят п'ять центів, а тоді, ув'язавши його колючим дротом і поставивши поміж двох старих лагідних кобил, таки пригнали додому цього поні, що доти зроду не бачив лущеної кукурудзи і не знав, що то таке,— вона, мабуть, йому здалася купою якихось ку-зок; потім (хлопцеві було тоді десять років, а Бунові то й усе життя було десять) Бун сказав, що поні тепер сумирний, і йому накинули торбу на голову і з допомогою чотирьох негрів підвели задом до старої двоколки, запрягли, хлопець з Буном сіли, Бун сказав: "Гаразд, хлопці. Пускайте"— і один з негрів (то був Джім тітки Тенні) зірвав торбу й хутко відскочив, і одне колесо вони загубили, зачепившись за стовп у розкритих воротях у ту саму мить, коли Бун схопив хлопця за барки й вижбурив у канаву над дорогою, через що решту хлопець бачив лише уривками: як друге колесо крізь бічну хвіртку влетіло в подвір'я і вискочило аж на веранду, а уламки двоколки розлітаються вздовж дороги, як Бун, витягтись на животі, хутко зникає у хмарі збитої куряви, все ще з віжками в руках, тоді й віжки луснули, а поні зловили аж за сім миль, і то через два дні, ще в частині хомута і з

недоуздком на шиї, немов у якоїсь герцогині з двома разками намиста відразу. Хлопець дав Бунові долар.

— То гаразд,— сказав Бун.— Зайдімо, нащо тобі мерзнути?

— Мені не холодно,— відповів хлопець.

— Вип'єш лимонаду.

— Не хочу я ніякого лимонаду.

Двері за Буном зачинилися. Сонце підбилося вже досить високо. День був ясний, хоч Еш і обіцяв на ніч дощ. Та й потеплішало — завтра могли б і на полювання. Хлопець раптом відчув піднесеність на душі, чиста радість

огорнула його, як і першого дня; воно ніколи його не покине, хоч він і постаріє на ловах та гонах, де розкішне, незрівнянне відчуття — смирення й гордощів. Ні, не треба про це думати. А то ноги самі рвуться бігти назад на станцію, просто до колій, до першого поїзда на південь; ні, не треба. На вулиці було людно. Він почав дивитись: здоровезні нормандські коні-биндюги, першерони; чепурні карети, з яких висідають чоловіки у модних пальтах та порожевілі дами в хутрах і входять до вокзалу (адже досі вони відійшли від вокзалу тільки на два будинки). Двадцять років тому хлопців батько, тоді кавалерист, в'їхав до Мемфіса із загоном полковника Сарторіса, що входив до складу війська Форреста3, тоді верхи Головною вулицею і (як розповідали) заїхав просто у вестибюль готелю "Гейозо", де в шкіряних кріслах: сиділи офіцери-янкі, попльовуючи у високі лискучі плювальниці,— і звідти вибрався цілісінький...

Двері позад хлопця розчинилися. Бун рукою витирав рота.

— Тепер гаразд,— заявив він.— Справмо швидше своє діло та заберімся звідси під три чорти!

Вони пішли куди треба, і там їм віскі запакували у валізу. Хлопець так і не помітив, де Бун дістав другу пляшку. Очевидно, у Семса; і коли надвечір доїхали назад до Гоука, вона вже була порожня.

Тим часом поїзд до Гоука мав бути тільки через дві години. Одержавши віскі, вони відразу ж повернули на вокзал, як майор Де Спейн, а потім Маккаслін казали й наказували Бунові і для чого і хлопця приставили до Буна. Першого разу до пляшки Бун приклався в туалеті на вокзалі. Чоловік у форменому кашкеті підійшов до нього сказати, що тут не можна, але глянув на Бунове обличчя і не сказав нічого. Другого разу він наливав собі у склянку під столом у привокзальному ресторані, коли розпорядниця йому нагадала, що це не дозволяється, і він пішов знову до туалету. Бун уже встиг розповісти про Лева й Старого Бена негрові-офіціанту й усім іншим у ресторані, хто ніколи не чув про Лева й чути не хотів. Потім Бунові спав на думку звіринець. Він виявив, що о третій є ще один поїзд до Гоука, а перед тим вони встигнуть побувати у звіринці; з цією думкою він подався в туалет для третього заходу. Повернувшись, Бун оголосив новий плай:

першим же поїздом вони їдуть до табору, забирають Лева і везуть сюди у звіринець, нехай покаже тутешнім ведмедям, розпещеним на ласощах, чого вони варті.

Проте перший поїзд вони пропустили, хоч і збиралися на нього. Але на той, що о третій, хлопцеві таки пощастило затягти Буна, отже, знов усе було гаразд; Бун уже й до туалету не ходив, прикладався до пляшки просто в проході, безугавно просторікуючи про Лева, і люди, до яких він сікався з балачками, так само, як і той чоловік у кашкеті, боялися сказати йому, що пити тут не можна.

Коли надвечір доїхали до Гоука, Бун спав. Хлопець насилу розбуркав його, а тоді виволік разом з валізою із поїзда і навіть переконав підвечеряти в їдальні при тартаку. Отже, з ним було все гаразд, коли вони упхалися в службовий вагончик вузькоколійного поїзда, що порожнем вертав у ліс, а сонце червоно заходило на захмареному вже небі і земля не збиралася вночі замерзати. Тепер заснув уже хлопець, сидячи за рубіновою від жару грубкою, поки безресорний вагончик стукотів і торохтів, а гальмівник і кондуктор розмовляли з Буном про Лева й Старого Беиа, бо вони знали, про що Бун торочить, бо це була їхня околиця.

— Захмарилося, буде відлига,— заявив Бун.— Завтра Лев йому покаже.

Та чи Левові це випадало зробити, чи кому іншому, але ж не Бунові. Він зроду не поцілив нічого більшого від білки, крім хіба негритянки того дня, коли стріляв у негра. Негр був височезний, до нього не було й десяти кроків, але Бун вистрелив аж п'ять разів з пістолета, позиченого у чорного фурмана майора Де Спейна, а той негр мав у руках півторадоларовий пістолет/ виписаний по пошті, і був би поклав Буна на місці, якби його пістолет не затнуло, через що він тільки отак "клац-клац-клац-клац-клац" п'ять разів, та й годі, а Бун тим часом вистріляв свої кулі — розбив вітрину, що потім обійшлася Маккаслінові в сорок п'ять доларів, і поранив у ногу негритянку, якій трапилося саме проходити там, за що заплатив уже майор Де Спейн: він і Маккаслін тягли карту, хто має платити ва вітрину, а хто за ногу. А ось цього року, першого дня в васідці, перший день у таборі, просто на Буна вихопився олень; хлопець почув стару Бунову магазинну рушницю: "бах-бах-бах-бах-бах", а тоді Бунів голос: "А, чорт, утікаеі Переймай його! Переймай!" — і коли дійшов туди, побачив, що від слідів оленя до п'яти порожніх гільз нема і двадцяти кроків відстані.

Цього вечора в табір прибуло п'ятеро гостей із Джефферсона: Баярд Сарторіс із сином, Компсонів син та ще двоє. А наступного ранку хлопець виглянув у вікно, у світанкову сіру мжичку, що її навіщував Еш, і

вони вже були там,— хто стояв, хто сидів навпочіпки під дрібним дощем, з двадцятеро їх, тих, що років десять постачали Старому Бенові кукурудзу, поросят, а то й телят,— у заношених капелюхах, мисливських куртках і комбінезонах, що їх у місті навіть послідущий негр погидував би носити, і тільки гумові чоботи були цілі й міцні; рушниці вони мали старі, обшмугляні, а дехто прийшов і зовсім голіруч. Поки снідали, ще прибуло їх з добрий десяток, верхи й пішки — лісоруби з ділянки за тринадцять миль нижче від табору і робітники з тартака в Гоуку — і єдиною рушницею в них була та, що приніс кондуктор поїзда. Тож коли вирушали того ранку в ліс, майор Де Спейн провадив мало не такий самий великий загін (тільки що не повністю озброєний), як і в останні присмеркові дні шістдесят четвертого та шістдесят п'ятого років. На маленькому подвір'ї всі не вміщалися, дехто зупинився на лісовій дорозі за воротями, де майор уже сидів верхи на своїй кобилі, поки Еш у брудному фартуху зарядить масними набоями та подасть йому карабін, а біля його стремена поважно застиг сизуватий собацюра, стояв так, як кінь, не як собака, втупивши дрімливі топазові очі в нікуди, глухий навіть до гамору гончаків, що їх тримали на поводках Бун та Джім тітки Тенні.

— Сьогодні на Кейті посадовимо Компсона,— заявив майор Де Спейн.— Це він торік пустив йому кров, і якби мул під ним не сполохавші...

— Ні,— сказав генерал Компсон.— Я вже застарий гасати лісом на мулах та конях, чи хоч би й на чому. Та й свою,нагоду я торік прогавив. Нехай цей хлопець сідає на Кейті.

— Ні, стривайте,— озвався Маккаслін.— Перед Айком ще ціле життя, ще наполюється на ведмедів. Хай хтось інший...

— Ні,— не погодився Компсон.— Я хочу, щоб Айк. Він уже зараз кращий лісовик, ніж ми обидва, а ще років десять — і буде не гірший за Волтера.

Спершу хлопець навіть не повірив, аж поки не почув про це й з уст майора Де Спейна. А за мить він уже сидів на одноокому мулі, котрому не вадив запах свіжої крові, і дивився на того непорушного пса біля Де Спейнового стремена, що здавався у сірому непевному світлі більшим,

між теля, більшим, ніж він був насправді,— велика голова, груди мало не такі, як у самого хлопця, під сизуватою шерстю м'язи, які не подадуться і не здригнуться ні від чийого дотику, бо серце, що перегонить до них кров, не любить нікого й нічого, і стоїть він так, як кінь, але водночас і якось інакше: адже кінь —це лиш вага й прудкість, а Лев — це не тільки відвага та все інше, що становить волю й жадання зловити й убити, а ще й витривалість, воля й бажання витривати понад усі межі, поставлені перед плоттю, і все задля того, щоб наздогнати й забити. Тоді собака глянув на хлопця. Ворухнув головою поверх мізерного гавкоту гончаків і глянув на нього тими жовтими очима, що не мали глибини, як і в Буна, що нічого не відбивали, як і в Буна,— ані підлоти, ані великодушності, ані благородства, ані зіпсуття. Вони були просто холодні й дрімливі. Собака кліпнув очима, і хлопець зрозумів, що вони на нього не дивляться й не дивилися, то він тільки голову так повернув.

Цього ранку хлопець відразу почув собак на сліду. Сем із Джімом ще тільки сідлали мула й коня, випряжених з фургона, як Лев уже зник, тож він дивився на самих гончаків, що рвонулись услід, принюхуючись і повискуючи, і скоро теж зникли в лісі. Тоді він, майор, Сем і Джім помчали за ними й почули ярдів за двісті попереду, навіть ближче, з вогкої, підталої пущі цей перший крик, високий, з ноткою майже людського упокорення, знайомого хлопцеві; його підхопила решта собак, і лісовий півморок весь задзвенів від собачого валування. Верхівці мчали далі. Хлопцеві здавалося, наче він бачить їх обох: величезний сизуватий пес жене щодуху,''мовчки, а попереду, мов локомотив, пре крізь хащі ведмедище, як ото чотири роки тому крізь смугу вітроламу,— біжить швидше, ніж можна собі уявити, далеко випередивши мулів з їхнім чвалом. Він почув постріл, один. Ліс порідшав, верхівці мчали галопом, ледь чутний гавкіт завмирав удалині перед ними, проминули

стрільця — болотник, витягнена вперед рука, худе лице, роздертий від крику маленький чорний рот з гнилими зубами.

В собачому валуванні забриніло щось нове, і ще ярдів за двісті він їх побачив. Ведмідь обернувся до собак. Лев з розгону наскочив на ведмедя, і той — хлопець бачив — відкинув пса набік, вдерся між собачий вереск, на місці поклав одного гончака, крутнувся й побіг знову. Потім па мисливців ринула злива гончаків. Хлопець чув, як кричали майор і Джім, як ляскав, наче пістолет, Джімів ре-

мінь, що ним він пробував повернути собак уперед. А потім хлопець і Сем Фазерс їхали вж$ самі. Один з гончаків, проте, лишився з Левом. Він упізнав голос. Той самий молодий нетяма, що й торік був такий, і тепер не змінився. "А може, це і е відвага?" — подумав хлопець.

— По праву руку,— мовив Сем позад нього.— По праву. Треба б завернути його від річки.

Тепер вони опинилися серед заростей в очеретах. Дорогу там він знав не гірш від Сема. З чагарника вони вибралися майже прямо на стежку, що вела через гущавину до голого урвища над річкою. Він почув, як глухо бахнула Волтерова рушниця,— раз, а тоді ще двічі.

— Ні,— сказав Сем.— Чути гончака. Гайда.

Все ще галопуючи, вихопилися вони з вузького безверхого тунелю очеретяних заростей, їхнього шелесту й тріску на голе урвище, під яким видніла жовта річка, тьмава в сіруватому світлі й наче застигла. Тепер і хлопець розчув гончака. Собака спинився. Гавкіт його був писклявий і безтямний, а понад крутим берегом біг Бун, стара рушниця на мотузці з посторонка метлялася й била його в плечі. Він крутнувся, з нестямно перекошеним обличчям підскочив до них і вихопився ззаду на хлопцевого мула.

— Клятий човен! — кричав він.— На тім боці! Він переплив! Лев був надто близько! І малий гончак! Лев так близько, що я не міг стріляти! Давай! — кричав він, стусаючи мула в боки підборами.— Давай уперед!

Вони посунули вниз, послизаючись на підталому крутосхилі, навпростець через верболіз і у воду. Хлопець не відчув ні струсу, ні холоду, опинившись у річці поруч із мулом; він ухопився однією рукою за луку сідла, а другою підніс над водою рушницю. Бун плив по другий бік мула. Сем лишився десь позаду, а потім раптом у воді, в річці, аж закишіло собак. Вони пливли швидше від мулів і вже видиралися на берег, коли мули ще не торкнулися копитами дна. З того берега долетіло гейкання Де Спейна, і, оглянувшись, хлопець побачив, як у воду входить Джім з конем.

Ліс попереду і обважніле від мряки повітря перетворились ураз на суцільне ревище. Воно розкочувалось і лящало, відбивалося від берега ззаду і лящало з новою силою, поки врешті хлопцеві почало здаватися, ніби це в один голос завалували на нього всі гончаки, що їх будь-коли знав цей край. Коли мул виходив з води, Айк перекинув ногу через сідло. Але Бун і не пробував сісти верхи. Він тільки схопився за стремено, як вибиралися на крутий бе-

per, і далі вони майнули через чагарник, і раптом побачили ведмедя на задніх лапах — він сперся спиною до дерева, а круг нього клубочаться з гавкотом гончаки, і Лев уже знову в стрибку.

Цим разом ведмідь не відкинув його додолу. Він обхопив собаку обома лапами, наче в любовному стиску, і вони обидва гупнули на землю. Хлопець сплигнув з мула, одвів курки на рушниці, але нічого не міг розрізнити в мішанині плямистих собачих тіл, аж поки вихопився на видноту ведмідь. Бун щось горлав — хтозна-що; хлопець побачив, як Лев повиснув у ведмедя біля горла, а сам ведмідь, ще не зовсім випроставшись, лапою відкинув гончака футів на п'ять-шість, тоді почав далі випростуватись, випростуватись, наче й кінця тому не буде, нарешті став знову рівно й передніми пазурами вчепився Левові в живіт.

Бун шарпнувся вперед. Хлопець помітив, як зблиснуло лезо у нього в руці, і побачив, як він підбіг до гончаків, через одних перемахнув, інших розіпхав ногами і плигнув просто на ведмедя, верхи, наче на мула, ноги зімкнув у нього на череві, ліва рука у ведмедя під горлом, де вчепився Лев, ніж сполохнув у розмаху й урізався в тіло.

Ніж урізався тільки раз. Якусь мить вони скидалися на скульптурну композицію: ведмідь, Лев, повислий у нього на череві, ліва рука у ведмедя під горлом, де вчепився втопленому ножі. А потім вони звалилися під вагою Букового тіла, і Бун опинився насподі. Ведмедева спина почала зводитись першою. Бун як стій був уже знову на ведмеді. Ножа він так і не пустив, і хлопець завважив ледь помітний порух його плеча й руки, що крутнула лезом. Тоді ведмідь випростався, піднісший на собі і людину з собакою, обернувся, ступив кілька кроків по-людському, на задніх лапах, до лісу, все ще з людиною та собакою, і гупнувся додолу. Він не зігнувся і не осів. Він упав рівно як був, як падає дерево, і всіх їх трьох — людину, собаку й ведмедя — неначе аж підкинуло пружно з землі.

Хлопець із Джімом кинулися вперед. Бун стояв навколішки біля ведмедя. Ліве Бунове вухо було роздерте, лівий рукав куртки зовсім відірваний, права халява розпорота від коліна до кісточки, ясно-червона кров змішувалася з дрібним дощем і спливала по нозі, по плечі й руці, по щоці, і лице його було вже не запекле, а спокійне й умиротворене. Гуртом вони розціпили Левові щелепи у ведмедя на горлі.

— Легше, хай вам чорті — скрикнув Бун.— Не бачите, в нього всі тельбухи вилізли?

Бун почав скидати куртку. Коли він заговорив до Джі-ма, голос його звучав спокійно:

— Прижени сюди човна. Він ярдів сто за водою. Я бачив.

Джім підвівся й пішов. Тоді — хлопець не пригадував пізніше, чи то Джім щось вигукнув, а чи він сам собою обернувся,— тоді він побачив, як Джім .стоїть, нахилившись, а на витолоченому багниську ницьма лежить Сем Фазерс.

Мул не скидав Сема, хлопець пам'ятав, що Сем сам сплигнув на землю ще до того, як Бун рвонувся бігти. Ніякого сліду від удару абощо на ньому не було, а коли хлопець із Буном повернули його навзнак, очі Семові були розплющені і він щось сказав тією мовою, якою колись розмовлявше Джо Бейкером. Але підвестися Сем не зміг. Джім уже підігнав човна, і чути було, як він перегукувався через річку з Де Спейном. Бун загорнув Лева у свою мисливську куртку й переніс у човен, потім перенесли Сема, повернулися, Джімовою мотузкою прив'язали ведмедя до сідла одноокому мулові, стягли тушу вниз на берег і в човен, а Джіма пустили плисти ззаду з конем та двома мулами. Тільки-но встиг Де Спейн дотягтися рукою до борту, як Бун, ще човен і дна не черкнув, уже вискочив на берег.

Майор Де Спейн глянув на Старого Бена й тихо промовив:

— Здорово.

Він увійшов у воду, нахилився до Сема й торкнув його, Сем глянув на нього і знов сказав щось тією давньою мовою, якою вони розмовляли з Джо Бейкером.

— Ти не знаєш, що з1 ним?..— запитав майор Де Спейн.

— Не знаю, сер,— відповів хлопець.— Це не мул. І взагалі хто його зна. Коли Бун біг до ведмедя, він уже сплигнув з мула. А потім оглянулись—аж він лежить на землі.

Бун кричав до Джіма, який був ще посеред річки.

— Швидше, хай тобі! Давай сюди мулаї

— Навіщо тобі мул? — запитав майор Де Спейн.

Бун навіть не озирнувся до нього.

— Поїду до Гоука по лікаря,— спокійно відповів він, а ясно-червона кров і досі розпливалася під дощем на його спокійному вже обличчі.

— Тобі самому лікаря треба,— сказав Де Спейн.— Краще Джім...

— Достолиха! — Бун обернувся до майора. Обличчя його було ще спокійне, тільки голос звучав на тон вище.—<

Не бачите, чи що? У нього ж всі тельбухи к бісу вилізли!

— БунеІ — промовив майор Де Спейн. Вони втупились один в одного. Бун був на голову вищий від майора; хло-пець, і то вже його переріс.

— Мені треба по лікаря,— сказав Бун.— Онде в . нього тельбухи...

— Гаразд,—догодився майор Де Спейн.

Джім саме виходив з води. Кінь і той нормальний мул почули запах Старого Бена і почали огинатись та вириватись, тягнучи з собою й Джіма; нарешті він якось таки прив'язав їх угорі на крутому березі й повернувся вниз. Де Спейн відстебнув ремінець компаса від петлиці й дав Джімові.

— їдь прямо в Гоук,— наказав він.— Привезеш лікаря Крофорда. Скажеш, треба оглянути двох чоловік. Бери мою кобилу. Знайдеш звідси дорогу?

— Знайду, сер,— відповів Джім.

— То гаразд. їдь.— Де Спейн обернувся до хлопця.— Забереш мулів і коня і поїдеш по фургон. Ми спустимось річкою під Єнотячий міст. Там і зустрінемось. Сам туди доберешся?

— Доберуся, сер,— відповів хлопець.

— То гаразд. Рушай.

Хлопець подався назад по фургон. Аж тепер тільки вій збагнув, як далеко вони забралися в погоні. Було вже за полудень, коли він запріг мулів, а коня прив'язав до задка у фургоні. До Єнотячого моста дістався смерком. Човен уже був там. Але ще не встиг він його й побачити, і навіть води ще не побачив, як мусив вискочити з нахиленого набік фургона, з віжками в руках підбігти й схопити сполоханого нормального мула за вуздечку, а тоді за вухо, впертися ногами в землю і так його тримати, поки від берега піднявся Бун. Кінь за цю хвилину встиг перервати мотузку і втекти дорогою до табору. Хлопець із Буном розвернули фургон, випрягли мулів, і того нормального він одвів дорогою ярдів за сто і там прив'язав. Бун тим часом переніс Лева з човна, де Сем Фазерс тепер уже сидів; коли його підвели на ноги, він спромігся насилу вибратись нагору й навіть хотів сам залізти у фургон, тільки Бун не чекав — підхопив його й посадовив на передок. Тоді знову прив'язали Старого Бена до сідла одноокого мула, виволокли на берег, відкинули задок у фургоні, приставили похило дві деревини, затягли по них ведмежу тушу всередину, і хлопець пішов по нормального мула, а Бун силоміць став його запрягати, б'ючи в тверду морду так, що

вона аж стугоніла від ударів, поки мул став як треба, все ще тремтячи. І тоді линув дощ, наче це через них він стримувався цілий день.

Повертались до табору крізь цю хвищу, крізь струменисту сліпу темінь, і ще задовго до того, як побачили перші вогники, вже чули звуки ріжка та час від часу постріли, що вказували їм, куди їхати.

Коли минали Семову темну хатину, старий спробував підвестись. Він знову заговорив мовою своїх предків, а тоді виразно сказав:

— Випустіть мене. Випустіть.

— У нього ж там холоднеча,— мовив майор Де Спейн.-т Поганяй далі! — гостро кинув він.

Але Сем почав борсатися, силкуючись устати на ноги.

— Випустіть мене, пане,— сказав він.— Пустіть додому.

Отож хлопець зупинив фургон, Бун зліз і зняв Сема на землю. Однак і цього разу Бун не став чекати, щоб Сем ішов сам,—заніс його в хатину, де майор Де Спейн у попелі вогнища знайшов жарину, скрученим папірцем запалив лампу і, коли Бун поклав Сема на ліжко й стяг з нього чоботи, укрив його. Хлопець до хатини не заходив, він стримував мулів, а власне, того нормального, що знову сполохався, бо коли зупинилися, запах Старого Бена приплинув до нього крізь струменисту чорноту повітря,— але він знав, що Семові очі знову, напевне, розплющені і втуплені в далечінь, далі поза цю хатину й поза мисливців, далі поза смерть ведмедя й конання собаки.

Потім фургон знов рушив на протяглі поклики ріжка й постріли, кожен з яких наче зависав у густому струменистому повітрі, аж поки розлягався і прилучався до нього наступний, і до освітленого будинку, яскравих вікон та притихлих облич, що дивились, як увійшов Бун, закривавлений і зовсім спокійний, несучи щось загорнене в свою куртку. Він поклав Лева в закривавленій куртці на свою просмерділу постіль,

яка зроду не бачила простирадла і яку навіть Еш, справний у домі, мов жінка, ніколи не міг довести до ладу.

Лікар з тартака в Гоуку вже приїхав. Бун не дав себе оглянути, доки лікар не запорав Лева. Приспати пса хлороформом лікар не наважився— він просто так уклав йому кишки на місце і зашив живота, поки майор Де Спейн тримав собаку за голову, а Бун за ноги. Пес і не пробував ворухнутись. Він лежав, розплющені жовті очі були втуплені в нікуди, а люди в новому й старому мисливсько-

му вбранні входили в задушливу комірчину, просяклу запахом Бунового тіла й одежі, і мовчки дивились.

Потім лікар промив і продезинфікував Бунові обличчя, руку й ногу, перев'язав рани, і всі рушили до Семової хатини; хлопець із ліхтарем попереду, за ним лікар, Мак-каслін, майор Де Спейн і генерал Компсон. Джім тітки Тен-ні уже розпалив вогонь і присів перед ним навпочіпки, куняючи. Сем, як поклав його Бун, а майор Де Спейн закутав укривалами, так і лежав непорушно, проте коли вони всі ввійшли, розплющив очі і став переводити погляд з обличчя на обличчя, аж поки Маккаслін торкнув його за плече і сказав:

— Семе, лікар хоче тебе оглянути.

Тоді він навіть витяг руки з-під укривала й почав шпортатись пальцями біля гудзиків сорочки, але Маккаслін його стримав:

— Лежи. Ми самі.

Його роздягли. Він лежав нерухомо — майже безволосе, темно-мідяного кольору тіло старої людини, діда, який навіть на одне покоління не відійшов від своїх предків-лісовиків, який не мав дітей, не мав роду чи племені,— лежав, розплющивши очі, але вже не дивлячись ні на кого, а лікар тим часом оглянув його, закутав укривалами, поклав

стетоскоп у свою сумку, клацнув замком, і тільки хлопець зрозумів, що Сем теж має померти.

— Перенапруження,— заявив лікар.— Може, шок. У такому віці перепливати взимку річку! Нічого йому не буде. Хай тільки полежить день-два в ліжку. Є тут кому його доглянути?

— Хтось знайдеться,— відказав майор Де Спейн.

Потім повернулися до будинку, туди, де в задушливій

комірчині Бун усе ще сидів на сіннику, поклавши руку на лоб Левові, а чоловіки—і ті, хто полював разом з Левом, і ті, хто сьогодні вперше побачив пса,— мовчки заходили, дивились на нього й відходили. Ще згодом настав світанок, і всі вийшли надвір подивитись на Старого Вена: він теж лежав з розплющеними очима, стерті зуби стирчали у вишкіреній пащі, задня лапа скалічена пасткою, під шкурою твердими гудзами випиналися старі кулі (всього п'ятдесят дві — картечини, гвинтівкові кулі й круглі) і під лівою лопаткою ледь— помітний поріз від Бунового ножа, що нарешті вкоротив віку ведмедеві. А тоді Еш забемкав важкою ложкою в дно великої миски, скликаючи на сніданок, і вперше, відколи хлопець пам'ятав, собаки їли під

кухнею без гавкоту й вовтузні. Чи не тому, що старий ведмідь, навіть мертвий лежачи на подвір'ї, проймав їх таким жахом, перед яким вони самі, без Лева, були безпорадні.

Дощ перестав ще вночі. Пізнього ранку показалося блідувате сонце, швидко випалило туман і хмари, обігріло повітря й землю. Заходилося на ясний безвітряний день, які бувають у Міссісіпі в грудні, щось наче запізнілий відгомін бабиного літа. Лева винесли на веранду перед будинком, на осоння. Така була Бунова воля.

— Хай йому чорт,— заявив Бун,— він же ніколи не любив сидіти в хаті, це я його примусив. Ви знаєте.

Він ломом відірвав мостини під своїм лігвом, щоб Лева перенести разом з усією постіллю, не порушивши його спокою, і собаку поклали на веранді мордою до лісу.

Потім хлопець, лікар, Маккаслін і Де Спейн пішли провідати Сема. Цього разу Сем очей не розплющив і дихав так тихо й спокійно, що майже непомітно було, чи він узагалі дихає. Лікар навіть не діставав стетоскопа і не оглядав Сема.

— З ним усе гаразд,— заявив лікар.— Він навіть не застудився. Просто йому не стало снаги.

— Не стало снаги? — не зрозумів Маккаслін.

— А так. Із старими таке буває. А потім виспиться або хильне добру чарчину й передумає помирати.

Повернулися до будинку в таборі. І тоді почали прибувати люди — заморені жителі болотяних околиць, що ставили капкани на звіра й живилися хініном, єнотами та річковою водою, фермери, що обробляли маленькі латки кукурудзи й бавовника над краєм улоговини і що їхні поля, засіки та хліви спустошував старий ведмідь, лісоруби з недалекої ділянки й робітники з гоукського тартака, городяни з дальших містечок, що їхніх гончаків старий ведмідь пороздирав, їхні капкани та пастки потрощив, а їхній свинець носив під шкурою. Прибували верхи й пішки, приїздили на возах, входили на подвір'я, дивилися на ведмедя, а тоді йшли до веранди перед будинком, де лежав Лев, наповнювали маленьке подвір'я і аж вихлюпувалися з нього, бо врешті зібралася трохи не сотня чоловік — вони стояли й сиділи навпочіпки під теплим дрімотним сонцем і тихо розмовляли про лови, про дичину й про мисливських собак, про гончаків, ведмедів, оленів та людей, які вже

відійшли зі світу, а великий сизуватий пес час від часу розплющував очі — не прислухатись до них, а щоб глянути на ліс перед тим як за мить знову їх заплющить, щоб

запам'ятати той ліс чи, може, переконатись, що він ще іс; нує... Сконав він, коли сонце стояло на вечірньому прузі.

Того вечора майор Де Спейн наказав згортати табір. Лева віднесли до лісу, тобто Бун відніс сам, закутавши в своє укривало, не дозволивши нікому й торкнутись собаки, так само, як і вчора, поки прийшов лікар. Бун ніс Лева, а за ним ішли хлопець, генерал Компсон, Волтер та інші, мало не півсотні всього, з ліхтарями й запаленими смолоскипами — люди з Гоука і з дальших місць, яким ще треба було поночі вибиратися з улоговини, одним верхи, а іншим, болотникам і траперам, то й пішки до своїх розкиданих у глушині хатин. І щоб яму хтось інший копав, Бун теж не дозволив,— сам же таки поклав Лева в неї і присипав землею, а генерал Компсон став в узголів'ї могили і при смоляному димному світлі серед зимового віття виголосив прощальне слово, як над людиною.

Потім повернулися в табір. Майор Де Спейн, Маккас-лін і Еш тим часом згорнули й позв'язували постелі. Запряжені мули стояли передом до дороги, фургон уже був налаштований і кухонна грубка вихолола. Коли хлопець вбіг у кухню, Де Спейн і Маккаслін саме попрїли, на столі лежали хліб та рештки холодної їжі, і тільки кава була гаряча.

— Це що? — закричав хлопець.— Уже? Я не їду.

— Уже,— відповів Маккаслін.— Сьогодні вирушаємо. Майор хоче повертатись.

— Ні! Я лишуся.

— В понеділок тобі до школи. Ти й так пропустив аж три тижні. До понеділка будеш надолужувати, в чому відстав. З Семом усе гаразд, ти ж чув лікаря. Я залишу з ним Буна й Джіма, поки він оклигає.

Хлопцеві перехопило дух. До кухні входили вже й інші. Він рвучко, майже несамовито оббіг поглядом обличчя. Бун тримав у руці повну ще пляшку. Він нахилив її, вдарив у денце долонею, витяг зубами корок, виплюнув і ковтнув трохи.

— Вертаєш до школи? Гляди ж но! — заявив Бун.— Бо як ні, то так тобі всиплю, що аж держись, чи тобі шістнадцять, а чи й шістдесят. Я не вмовлятиму, як Кас. Бо ким ти в чорта станеш без освіти? Ким би став Кас? Ким би я був, якби ніколи не ходив до школи?

Хлопець знову глянув на Маккасліна. Він дихав усе коротше й частіше, наче в кухні не вистачало на всіх повітря.

— Сьогодні тільки четвер. Я повернуся додому в не-

ділю ввечері, візьму одного з цих коней. Навіть удень. За вечір і за ніч я піджену, в чому відстав.— У прохальному тоні хлопця не чулося вже й розпачу.

— Я сказав тобі: ні,— відповів Маккаслін.— Сідай вечеряй. Зараз виїжджа...

— Стривай, Касе,— втрутився генерал Компсон. Хлопець не помітив, коли генерал підійшов,— тільки відчув, як той поклав руку йому на плече.— В чому річ, голубе? — спитав він.

— Мені треба лишитись,— заявив хлопець.— Треба.

— Гаразд,— відказав Компсон.— Можеш лишитись. Якщо через один зайвий тиждень тобі доведеться потім тяжко впрівати, щоб уторопати,

що там хтось за гроші натоптав у книжку, то краще й зовсім кинути таку науку. А ти помовч, Касе,—обернувся він до Маккасліна, хоч той і не озивався.— Ти, одною ногою застрявши у фермі, а другою в банку, і на макове зерня не розумієш тієї давньої мудрості, що розкрилася перед Айком, що існувала ще перед тим, як ви, чортові Сарторіси й Едмондси, понапри-думували різних ферм та банків, аби тільки оминути те, про що цей хлопець знав зроду і, може, теж його боявся, але не став боягузом, коли за десять миль пішов по компасу, бо хотів побачити ведмедя, якого ніхто з нас не зміг побачити так зблизька, щоб його вцілити, і побачив його, і прийшов поночі назад десять миль, маючи самий лише компас... Може, це знання важливіше за всі ті ваші ферми та банки!.. То ти, Айку, певно, так і не скажеш, у чому річ?

Але він таки не міг сказати, тільки й видушив із себе:

— Мені треба.

— Ну то гаразд,—мовив Компсон.— Харчів тут вистачить. І ти повернешся додому в неділю, як і обіцяв Мак-каслінові? Не ввечері, а вдень?

— Так, сер,— відповів хлопець.

— Гаразд,—мовив Компсон.— Сідайте вечеряти, хлопці,— додав він. — Бо вже пора й рушати. Поки доїдемо, буде мороз.

Повечеряли. Фургон уже був налаштований і готовий до від'їзду, залишалося тільки сісти. Бун мав довезти їх до путівця, до стайні фермера, в якого зоставили бричку. Він стояв біля фургона, на тлі неба проступала височезна постать з пляшкою, прикладеною до уст, з чалмою на голові, як у мусульманина. Потім він пошпурив порожню пляшку просто від рота — вона полетіла перекидьма, зблискуючи в блідому світлі зір.

— Хто їде — залазь у фургон! — скомандував Бун.— А хто ні — паняй з дороги.

Посідали, хто мав їхати. Бун вибрався на передок поруч з генералом Компсоном, і фургон рушив у темряву, поволі розпливаючись у ній, аж поки, врешті, й саму рухливу пляму поглинула ніч. Але хлопець ще довго чув, як розмірено поскрипує дерев'яна снасть воза, що перевалювався з колії на колію. А Буна він чув і тоді, коли фургона вже зовсім не стало чути. Бун співав — хрипко, без усякої мелодії, зате на все горло.

Це було в четвер. А в суботу вранці Джім тітки Тенні виїхав з табору верхи на Маккасліновому мисливському коні, який уже шість років не покидав пущі, і надвечір змилений кінь домчав його до воріт і до комори на плантації, де Маккаслін саме видавав харчі орендарям та робітникам на наступний тиждень, і цього разу Маккаслін, щоб не гайнувати часу на чекання, поки запряжуть бричку Де Спейна, взяв свою власну й погнав до Джефферсона, а Джім заснув собі на задньому сидінні. В місті довелося почекати лише, поки майор перевзує чоботи і надягне верхню куртку, тоді за ніч вони покрили. в темряві тридцять миль і вдосвіта у неділю були вже в таборі, де пересіли на свіжих кобилу й мула, а коли сонце сходило, виїхали з густих хащів до невисокого пагорка, на якому був похований Лев. На розворушеній землі ще видніли сліди Бунового заступа, а за нею підносився на. чотирьох палях поміст із недавно зрубаного молодняка, і на помості лежало щось довгасте, загорнене в уркивало. Бун із хлопцем сиділи навпочіпки між помостом та могилою собаки; аж раптом Бун — перев'язки вже нема, здерта, і в сонячному промінні довгі струпи від пазурів Старого Бена нагадують застиглу чорну смолу — схопився на ноги й кинувся до прибулих, держачи напереваги свою стару рушницю, з якої він зроду нікого не поцілив,— але Маккаслін встиг уже сплигнути з мула, обидві ноги вирвав із стремен, етап на землю, ще до того, як мул зупинився, і рушив до Буна.

— Стій на місці! — закричав Бун.— Не підпущу до нього! Стій, Маккасліне!

Маккаслін не сповільнював ходи — він ступав швидко, однак не гарячково.

— Касе! — гукнув майор Де Спейн. А тоді: — Буне! Чуєш, Буне! — і вже він теж сплигнув на землю, хлопець хутко звівся на ноги, а Маккаслін підходив ближче, ішов не швидко, але твердо, підійшов до могили, простяг руку — твердо й хутко, проте не хапливо,— узяв Бунову руш-

ницю за середину цівки, і обидва втупились один в одного через Левову могилу, кожен рукою тримаючи ту саму рушницю, Бун майже на голову вищий від Маккасліна, Бунове лице втомлене й непогамовне, приголомшене й відчайдушне під чорними струпами від звірових пазурів; і врешті Бун став дихати важко й натужно, мовби в цьому лісі, в усій цій пущі не стало повітря для них усіх, для них двох і навіть для нього одного.

— Пусти, Буне,— сказав Маккаслін.'

— Ти, клятий недоростку!..— прохрипів Бун.— Ти не знаєш, що я можу вирвати її в тебе? І, мов ту чортову краватку, зав'язати тобі на шиї?

— Знаю,— відказав Маккаслін.— Пусти, Буне.

— Він так хотів. Він сказав нам. Сказав, як це зробити. І щоб я так живий був, коли дозволю його зайняти! Як він сказав, так ми й зробили, і відтоді я сиджу тут, стережу від диких кішок та всякої погані, і щоб я так живий був...

І вже тільки у Маккасліна'чв руці була рушниця, нахилена навкіс,— він викинув набої з магазина так швидко, що не встиг ще перший упасти на землю, як за ним полетів навздогінці останній, п'ятий. Усе не відводячи очей від Буна, Маккаслін пошпурив рушницю позад себе.

— Ти вбив його, Буне?

Тоді Бун ворухнувся. Він обернувсь і ступнув так, наче досі був п'яний, а тепер став ще й сліпий,— одну руку простяг уперед і рушив навпомацки до великого дерева поблизу, але не встиг дійти, як ноги йому наче відмовили, і він хитнувся, мало не падаючи, до дерева, обхопив руками стовбур, обернувся, вперся в прикорень спиною і так застиг, безтямне й зморене обличчя його в струпах, груди дихають важко й надсадно, а Маккаслін підступає ближче й ближче, усе не спускаючи з нього очей.

— Ти вбив його, Буне? — повторив він.

— Ні! — закричав Бун.— Ні!

— Скажи правду,— напосідав Маккаслін.— Я б сам так зробив, якби він мене попрохав.

Тоді хлопець ворухнувся. Він підбіг до них, став між ними, лицем до Маккасліна, і відчув, як сльози наче пб-том бризнули й висипали йому з усього обличчя, і не з самих тільки очей.

•— Облиш його! — закричав він.— К бісу! Облиш його!

тоді йому минув двадцять один рік. Тож він міг уже це сказати, коли вони вдвох з його родичем Маккасліном стали один перед одним не супроти пущі, а супроти освоєної землі, яку старий Керазерс Маккаслін, його дід, купив за гроші білих людей у дикунів, чиї предки полювали на ній без рушниць, освоїв її і довів до ладу, чи то, може, йому здалося, що він освоїв її й довів до ладу, оскільки людські істоти, яких він тримав у рабстві і над життям та смертю яких панував, вирубали ліс на ній і в поті чола розпушили поверхню її на глибину десь так з чотирнадцять дюймів, щоб виростити щось таке, чого раніше там не росло і що можна було б перетворити знову на гроші, які він мусив викласти за ту землю,

сподіваючись таким чином придбати її собі у власність, а потім і утримати, до того ж і з певним зиском; саме в такому дусі старий Керазерс Маккаслін намагався виховувати своїх дітей, нащадків і спадкоємців, прищеплюючи їм думку про те, що він на законних підставах володіє і заповідає цю землю,— той дужий і безжальний чоловік не соромився свого власного марнолюбства, й пихи, й сили, і зневаги до всіх своїх потомних; такі самі ілюзії мав і майор Де Спейн, коли гадав, що володіє своїм окрайцем пущі, більшої і давнішої за будь-який писаний документ; такі самі ілюзії мав і старий Сатпен, від якого майор Де Спейн набув свій окраєць землі за гроші; таким самим ілюзіям піддався у свою чергу й Ікемотубе, ватаг племені чикасо, що продав Томасові Сатпену за гроші, ром чи щось там інше частину пущі, хоч кожен з них трьох добре знав, що ані бодай клаптик пущі не належить нікому, отож його й не можна ні зректися, ні продати

вони стояли один перед одним не супроти пущі, а супроти землі, і не тому, що він, хлопець, жадав її, прагнув, а тому, що він її зрікався, і діялося це, як і слід було сподіватись, у плантаційній коморі, що становила якщо й не серце, то, в усякому разі, сонячне сплетіння тієї землі, яку він відкидав і якої зрікався, в прямокутній дерев'яній будівлі з кружганком, що приплескуватою осторогою стриміла над полями, і досі не випускаючи робочий люд цих полів з неволі, байдуже, що вже минув рік 1865-ий, і вся була обліплена рекламами тютюну, різних ліків, та бальзамів, та мікстур, які виробляли й продавали білі задля того, щоб просвітлити шкіру й випрямити волосся неграм

1 зробити їх більш подібними до тієї раси, яка два сторіччя тримала їх у рабстві і від якої ще й через ціле сторіччя, незважаючи на криваву Громадянську війну, вони не зможуть остаточно визволитись

вони вдвох з Маккасліном були серед неубутніх запахів сиру, і солонини, і гасу, й збруї, в оточенні поличок, закладених коробками тютюну, комбінезонами, ліками в пляшках, нитками, цвяхами, шурупами, більшими й меншими барильцями з питльованки і разовим борошном, з мелясою, у приміщенні, де на стінах висіли на гачках

посторонки до плугів, хомути, різне мотуззя, де над столом була полиця з гросбухами, що в них Маккаслін занотовував повільний витік харчів, краму й реманенту, які щоосені поверталися у вигляді бавовни, зібраної, очищеної і проданої (дві ниточки такі ж тендітні, як правда, і невловні, як екватори, хоч водночас міцні, як линва, бо спроможні були довічно припинати до землі тих людей, які в поті чола вирощували бавовник), і з іще давнішими гросбухами, недоладними й старосвітськими розміром та формою, на пожовклих сторінках яких вибляклим уже письмом хлопців батько Тіофілес та його дядько Емодіес протягом двох десятиріч перед Громадянською війною занотонували відпускні — бодай тільки формальні — рабам Керазерса Маккасліна.

— Зрікаєшся,— сказав Маккаслін.— Зрікаєшся. Ти, прямий нащадок того, кому трапилась нагода, і він скористався нею, купив цю землю, взяв її, дістав, байдуже як саме, утримав її, щоб передати у спадок, байдуже як саме, одержав на підставі давнього надання, першого документу із тих часів, коли вона була пущею, з дикими звірами й ще дикішими людьми, і розчистив її, перетворив на щось таке, що можна було заповісти своїм дітям, на щось варте заповідання нащадкам задля полегкості їм, і забезпечення, і гордощів, і щоб увічнилось його ім'я й здобутки. Ти, не тільки прямий нащадок його, але й єдиний по чоловічій лінії, єдиний його онук, бо ж я тільки правнук старого Керазерса, та й то по жіночій лінії, адже навіть це моє ім'я, Маккаслін, дано мені лише з чемності й мовчазної згоди, лише тому, що моя бабця страшенно пишалася здобутками тієї людини, спадку й пам'ятки по якій, як тобі здається, ти можеш зректися!

1

Стояв грудень. Найхолодніший грудень за хлопцевої пам'яті. Мисливці лишалися в таборі вже чотири дні понад звичайних два тижні, чекаючи, поки пересядеться мо-

С а л і в е н 1 Кілрейн (кінець XIX століття)', Демпс 1 й Тані (20-ті роки XX століття) — відомі американські боксери-супер-. ники.

З

Форрест Н. Б. (1821—1877)—американский генерал, оборонець Конфедерації.

і він на те:

—' Я не можу зректися цієї землі. Вона ніколи не була моєю, щоб я міг її зрікатись. Вона ніколи не належала батькові й дядькові Кумпану, щоб вони заповіли її мені

й дали змогу зректися, і так само не належала дідові, щоб через успадкування дійшла до мене задля зрікання, і не належала старому Ікемотубе, щоб він продав її дідові і щоб у кінці випала мені змога її зрікатись. Вона ніколи не належала предкам Ікемотубе, і він не міг дістати її в спадок, щоб продати дідові чи й будь-кому, бо в ту мить, коли Ікемотубе відкрив, збагнув, що він може продати її за гроші, в ту ж мить вона навік-віків перестала йому на^ лежати, і йому, і його предкам, і нащадкам, отож тойі хто купив її, не купив нічого.

— Не купив нічого?

і він тоді:

— Не купив нічого. Бо Господь повів у святому письмі, як Він сотворив землю, як зробив її, і подивився на неї, і сказав, що непогано вийшло, і тоді Він сотворив людину. Спершу сотворив землю і заселив її німими створіннями, і вже потім сотворив людину, щоб була Його надзор-цем на землі, і від Його імені правила землею і всім живим на ній, але не так, щоб забрати її для себе самої та для своїх нащадків з покоління в покоління, не так, щоб пошматувати землю на довгасті та

квадратові ділянки й присвоїти собі непорушне право повік володіти ними, а щоб зберегти землю неподільною і незайманою, як спільне володіння сукупної людської громади. А натомість Він жадав від людей тільки милосердя, і покори, і терпіння, і витривалості, і поту на чолі, коли людина в праці добуває свій хліб насущний. І я знаю, що ти зараз скажеш,— додав хлопець.— Що дід усе-таки...

і Маккаслін тоді:

— ...Усе-таки володів нею. І він не перший. Не єдиний і не перший відколи, як твердить твій авторитет, людину було вигнано з раю. І навіть не другий і далеко не єдиний, коли глянути гей назад на марудну й неприваблиу історію богообраного народу від коліна Авраамового, і синів тих, які позбавили маетностей Авраама, і на ті п'ятсот років, протягом яких половина всього відомого світу з усім, що на ньому, становила майно одного міста — так само, як ця плантація з усім живим на ній за часів твого діда становила майно, зафіксоване у цих от гросбухах, незаперечну належність цієї плантаційної комори і на подальших тисячу років, коли люди билися за рештки того зруйнованого міста, аж урешті й руїн від нього не зосталося, і люди у безплідному присмерку старого світу чубилися за обгризені кістки, аж доки якесь випадкове яйце не відкрило перед ними існування нової півкулі. Тож коли

хочеш знати, незважаючи ні на що і всупереч всьому старий Керазерс таки володів нею. Купив її, дістав — то вже байдуже як, утримав її, зберіг, байдуже як, і лишив у спадок, бо інакше як би ти міг оце зрікатись її й відкидати? Зберігав її й утримував цілих п'ятдесят років, щоб ти тепер мав змогу її зректись, і Він — цей найвищий суддя, цей будівничий, цей арбітр — поблажливо простив йому... чи, може, ні? Він же дивився згори й бачив — чи, може, й не дивився? А може, Він взагалі знехтував його — бачив, але не міг нічого зробити, чи, може, й не бачив; чи то бачив, але не хотів нічого зробити, не хотів бачити... Кри-водумний, безсилий чи сліпий. То який же саме?

і хлопець тоді:

— Ні, Він карав.

і Маккаслін:

— Як так?

і хлопець:

— Він карав. Він не безсилий. І не поблажливий, і не сліпий. Він усе бачив. Коли хочеш знати, то Він же вигнав з раю. Вигнав з землі обіцяної і позбавив власності тих, які позбавляли власності своїх попередників, а панів з римських лазень, що п'ятсот років вела розгульне життя, позбавили власності дикуни з північних лісів, які потім тисячу років пожирали ті награбовані колись давніше у них самих маєтності, щоб далі, у безплідному присмерку, як ти сказав, чубитися над обгризеними кістками старого світу і блюзнити його ім'ям, аж поки Він за допомогою звичайного яйця відкрив для них новий світ, де міг би постати новий народ, сповнений покори, милосердя й терпіння, де люди були б горді одні одними. І якщо дід, незважаючи ні на що і всупереч усьому таки володів цією землею, то Він дозволив це, не безсилий, і не поблажливий, і не сліпий — ні, Він так урядив і стежив, що з цього вийде. Він бачив, що ця земля ще тоді була проклята, коли володіли нею Ікемотубе, і старий Ісетібега, батько Ікемотубе, і предки старого Ісетібеги, і що ця земля іцс до того, як перший білий заволодів нею, була вже заражена тим, що дід і подібні до нього предки дідові привезли з собою в цей новий край, до якого Він пустив їх з жалю та доброти, сподіваючись, що вони засвідчать своє милосердя1, покору, терпіння й витривалість, була загиджена зіпсутістю старого світу з безплідним його присмерком так, наче вітрила їхніх суден надимав заразним духом вітер зі старого світу...

і тоді Маккаслін:

— Так...

— ...і не було надії для цієї землі, допоки тримали її в своїй непорушній обладі від батька до сина Ікемотубе та його нащадки. Може, Він бачив, що тільки усунувши на якийсь час плем'я Ікемотубе й замінивши його іншим племенем спроможеться Він досягти своєї мети. Може, Він уже тоді знав, яким покаже себе те інше плем'я, може, тй було більше ніж справедливість, що тільки плем'я білих мав Він напохваті і що саме білі мали накликати на себе це прокляття білої людини, і, може, то було щось більше ніж помста, коли...

і тоді Маккаслін:

— Так...

— ...коли Він, щоб знищити зло, вдався до саме того племені, яке те зло принесло, як от лікарі гарячкою поборюють гарячку, отрутою забивають отруту. Може, Він з усіх, що мав перед собою, вибрав саме діда. Може, Він знав, що сам дід ще не стане в пригоді для його мети, оскільки народився надто рано, але що він матиме нащадків, тобто законних нащадків; може, Він передбачив, якими будуть ті нащадки, і, може, уже бачив у дідові зародок трьох майбутніх поколінь, потрібних для того, щоб бодай декотрі з упосліджених дістали волю...

і тоді Маккаслін:

— Сини Хама. Ти, що посилаєшся на святе письмо: сини Хама.

і хлопець:

— У письмі є слова, які Він сказав, і є слова, які тільки приписують йому. І я знаю, що ти зараз скажеш: якщо для мене щось одне є правдою, а для тебе щось інше, то як же ми виберемо з них двох справжню правду? А воно й не треба вибирати. Серце знає одразу. Він

казав так писати святе письмо, щоб, читаючи його, не треба було вибирати й перебирати, а щоб читалося його серцем, і не для мудреців сього світу, бо вони, може, й не потребують його читати або, може, й серця вже не мають, а для приречених і упосліджених, які читають лише серцем, бо інакше й не вміють. Адже ті люди, що п,чсали його волею святе рисьмо, свідчили правду, а правда тільки одна, і вона обіймає все, що стосується серця.

і тоді Маккаслін:

— Отож ті, котрі переписували з його волі святе письмо, часом були брехунами.

і хлопець:

— Були. Бо вони люди. Вони намагалися списати правду серця з тієї складності, що врядує серцем, і то так, щоб це дійшло до всіх складних і заклопотаних сердець, які житимуть і після них. Що вони намагалися сказати, що Він хотів, щоб було сказано,— те було занадто просте. Ті, для кого вони переписували Його слова, не пойняли б їм віри. Все це треба було викласти повсякденними виразами, знайомими для них і зрозумілими,— зрозумілими не тільки для тих, хто слухав, а й для тих, що мали це переказувати, бо якщо навіть ті, які були так близько Нього, що з усіх живих мовців саме вони були вибрані, щоб переписати й нести далі Його слова, якщо навіть вони могли збагнути правду тільки вираженою через складність пристрасті, й хтивості, й ненависті, й страху, владущими над серцем, то яку довгу зворотню відстань до правди мусять подолати ті, до кого правда доходить лише у переказі?

і тоді Маккаслін:

— Я міг би відповісти, коли вже ти, спираючись на той самий текст, узявся доводити свій погляд і заперечувати мій, що я не знаю. Але я не скажу цього, бо ти вже й сам відповів собі: тут взагалі ніякої відстані

немає, коли, як ти кажеш, серце саме знає правду, це несхибне й неомильне серце. І, мабуть, ти таки маєш рацію, хоч ти й налічив три покоління від старого Керазерса до себе, коли насправді їх не було трьох. Навіть повних двох не було. Дядько Ферт і дядько Кумпан. І вони не перші і не єдині. Протягом неповних двох поколінь, а то й менше, ніж одного покоління, знайшлося з тисячу й інших Фертів і Кумпанів, які чинили так само у цьому краю, що, як ти кажеш, Бог сотворив його, а людина прокляла й споганила. Я вже й не згадую, про рік 1865-й.

і хлопець:

— Справді. Не тільки батько й дядько Кумпан, а й багато інших таких, як вони.

і навіть не глянув у той бік, де полиця над столом, так само, як і Маккаслін туди не глянув. Та вони й не потребували цього. Для хлопця то було так, наче ті гросбухи в пошрамованих і порепаних шкіряних палітурках самі собою одна за одною спускаються і розгортаються на столі чи на якійсь апокрифічній лаві, чи навіть на олтарі, чи то, може, перед самим троном господнім, щоб уседержитель востаннє перечитав їх, зважив і продумав, перше ніж пожовклі сторінки з поруділим вицвілим чорнилом, на яких зафіксовано велику кривду й сяку-таку окрушиу добра,

спробу залагодити ту кривду, обернуться у правічний загальний тлін

пожовклі сторінки, набазграні побляклим чорнилом спершу рукою його діда, потім його батька й дядька, які жили неодружені до п'ятдесяти, а далі й до шістдесяти років,— один, що вів плантацію і все господарство, і другий, що порав хатню роботу, й готував їсти, і не облишив цьог го й тоді, коли брат-близнюк одружився й коли сам хлОг пець прийшов на світ ,,

тих двоє братів, які зразу ж після похорону батька перебралися з величезної в задумі, схожої на клуню споруди, що її він так і не встиг докінчити, до однокімнатної хатини з колод, яку вдвох самі для себе збудували, й доліпили до неї ще кілька кімнатинок, вже коли жили там, не дозволяючи нікому з рабів хоча б торкнутися якої деревини, хіба що треба було перенести затяжку для них двох колоду, а всіх рабів оселили в тому особняку, де ще деякі віконні отвори були або забиті дошками, або затулені ведмежими й оленячими шкурами, і щовечора той брат, що доглядав за плантацією, збирав у гурт свою негритянську команду, немов старший сержант роту, а потім усіх їх, чоловіків, жінок і дітей, без ніяких запитань, протестів чи ухилянь безоглядно заводив до здоровенної недоладної споруди, полишеної в майже ембріональній стадії, так, наче навіть сам старий Керазерс Маккаслін застиг вражено, коли побачив, якого реального втілення набула його безмежна пиха,— він перевіряв їх по пам'яті, запускав усередину і довгим, як ніж розчиняти рибу, вручну викутим цвяхом, спеціально задля цієї мети причепленим на ремінці при одвірку, замикав парадні двері, хоч половина вікон будинку зяяла отвором, а з чорного ходу двері були навіть і не навішені, через що незабаром на всю округу поширилась така собі бувальщина, знана ще й ага п'ятдесят літ, коли хлопець уже достатньо виріс, щоб її почути й запам'ятати,— про те, як цілими ночами Маккаслінові раби, уникаючи освітлених місяцем доріг та кінної поліції, снували по гостинах на сусідніх плантаціях, та про мовчазну джентльменську угоду між двома білими і двома-трьома десятками чорних, що після того, як увечері білий перерахує їх та встромить за ними саморобного цвяха у парадні двері, ні він, ні його брат не підуть перевіряти, що там діється біля чорного ходу,— при умові, що всі негри будуть наявні за парадними дверима, коли вранці той самий білий знову витягне цвяха

ті близнюки, що навіть їхні почерки неможливо було

розрізнити,— хіба порівнявши, та й то, коли обидва зразки на тій самій сторінці (що таки часто траплялося, оскільки їм начебто не вистачало самого усного спілкування, а ще треба було й на день у день

списуваних далі сторінках залагоджувати між собою ті неминучі справи, які в 1830-ті й 40-ві роки обговорювалися в усій величезній пущі північного Міссісіпі і яких і вони двоє не могли уникнути),— почерк у близнюків був такий, як у цілком нормального досятирічного хлопчака, навіть з погляду правопису, з тією тільки різницею, що у них він не поліпшувався з бігом часу, коли поступово одне за одним з'являлися на сторінках імена все нових і нових рабів, яких Керазерс Маккаслін успадкував або придбав,— Роскес, і Феба, і Тукідес, і Юніс, і їхні нащадки, і Сем Фазерс із матір'ю, що на них Керазерс Маккаслін обміняв нечистопородного мерина у старого Ікемотубе, ватага чикасо, в якого він раніше придбав також землю, а далі йшли Тенні Бічем, що її один з близнюків, Емодіес, виграв у сусіди в покер, і дивоглядія на ім'я Персівал Браунлі, що його другий близнюк, Тіофілес, купив — навіщо, ані йому самому, ані його братові не було звісно — у Бедфорда Форреста ще коли той був работоргівцем, а не генералом (усе це містилося на одній сторінці, невеликій, яка охоплювала менше року, а вірніше навіть неповних сім місяців, і розпочиналося записом хлопцевого батька, що хлопець уже міг розрізнити:

Персівал Бравнлі 26 р. писар і рахівник куплений у Н. Б. Фореста у Колд-Вота 3 бер 1856 за 265 долярів

і нижче тією самою рукою:

5 бер 1856 ніякий рахівник зовсім не вміє читать. Може писати своє ім'я але я й так вже це записав Каже вміє орати але щось воно не схоже, посланий на поле сьодні 5 бер 1856

і тією самою рукою:

6 бер 1856 і орати не вміє Каже збирається стати проповідником то може вміє худобу поганять до водопою

а далі іншою рукою — хлопець тепер уже розпізнавав, що це дядькове письмо, коли бачив обидва почерки поряд на одній сто ,нці:

23-го бер 1856 Не вміє і цього робити Тільки одну худобину за раз Здихайся його

тоді знов першою рукою:

24 бер 1856 Та хто в чорта його купить і другою:

19-го квіт 1856 Ніхто Ти пошився в дурня на ринку в Колд-Вота два місяці тому Я не казав продати Відпусти його на волю

і першою:

22 квіт 1856 Я стягну з нього і другою:

13-го черв 1856 Як По 1 дол. за рік це 265 дол. на 265 років Хто підпише йому відпускну

і знову першою:

1 жовт 1856 Мулиця жозефіна зламала ногу і застрелена Кбісу стійло кбісу чорнюка кбісу все 100 долярів

і далі тією самою рукою:

2 жовт 1856 Відпущений на волю винен Маккаслінові і Маккаслінові 265 долярів

потім знову другою:

3-го жовт Винен Тіофілесові Маккасліну чорнюк 265 дол. За мулицю 100 дол. Разом 365 Він ще не забрався Батька б сюди

і першою:

3 жовт 1856 Сучий син не хоче йти Щоб тут батько зробив

і другою:

29-го жовт 1856 Перейменував його і першою:

31 жовт 1856 Як перейменував і другою:

Різдво 1856 Язикобрех

),— всі ті імена набирали реальності, ба навіть якогось примарного життя зі своїми пристрастями й складнощами в міру того, як заповнювалися сторінка за сторінкою і збігали рік за роком; все тут було, не тільки звичайна й

прощенна кривда і забарне II відшкодування, але й ті людські трагедії, які ніяк не можна простити й нічим не можна відшкодувати,— записані на іншій сторінці і в іншому гросбуху рукою, що її хлопець уже з першого погляду розпізнав як батькову:

Батько помер Лусьес Квінтес Керазерс Маккаслін, народився Кароліна 1772 помер Міссісіпі 1837 Помер і похован 27 червня 1837

Роскес вихований дідом у Кароліні не знаю скільки років. Відпущений 27 черв 1837 Не схотів відійти. Помер і похован 12 січ 1841

Фібі Роскесова жінка. Куплена дідом у Кароліні Каже що їй пятдесят Відпущена 27 черв 1837 Не схотіла відійти. Померла і похована 1 серп

1849 Тукідес син Роскеса і Фібі народився в Кароліні 1779. Відмовився 10 акрів землі за батьковим заповітом 28 черв 1837 Відмовився 200 доларів готівки від Е. і Т. Маккаслінів 28 черв 1837 Хоче залишитись і відробити

і нижче й на подальших п'ятьох сторінках, що охоплювали майже стільки ж років, день у денне повільне наростання цифр — платні, визначеної Тукідесові, і вартості їжі й одягу — тієї меляси, й м'яса, й борошна, і дешевих міцних сорочок, і штанів, і черевиків і коли-не-коли плаща проти дощу чи холоду — відлічуваних від зароблені ним суми, яка поволі, але неухильно більшала (аж здавалося хлопцеві, що він навіч бачить, як цей негр,— раб, що його власник тим самим актом, який дав йому волю, і уярмив повік,— як цей негр входить у плантаційну комору і питає, може, вже сина колишнього свого власника, чи не можна побачити ту його сторінку в гросбуху, якої він навіть і не вчитає, і навіть не просить, щоб білий прочитав йому,— ці слова він усе одно мусив би сприйняти на віру, бо ж ніяким богом не зміг би їх перевірити,— як стоїть його рахунок, скільки ще часу має минути, коли він уже зможе відійти безповоротно, хоч би це було тільки за сімнадцять миль до Джефферсона), і, як підсумок усього, двочастинний запис:

3 лист 1841 готівкою Тукідесові Маккасліну 200 доларів Заснував кузню в Дж. Груд 1841 Помер і похован у Дж. 17 лют 1854.

Юніс куплена батьком у Новому Орлеані 1807 за 650 доларів. Віддана за жінку Тукідесові 1809 Потонула в річці на різдво 1832

і поряд іншою рукою, це хлопець уперше чітко розрізнив запис дядька, цього куховара й доморядника, що навіть на пам'яті Маккасліна, котрий бачив його й хлопцевого батька ще за шістнадцять років до народження хлопця, день крізь день висиджував у кріслі-гойдалці перед вогнем, на якому готував їсти:

21-го червня 1833 Вона сама втопилася і знову першою рукою:

23 черв 1833 Та хто в чорта коли чув щоб чорнюк

сам топився

і знову другою рукою без поспіху, але рішуче — запис абсолютно такий самий, як і попередній, аж хтось би подумав, що відштемпельований, якби не інша дата:

13-го серп 1833 Вона сама втопилася і хлопець подумав: "Але чому? Чому?" Тоді йому було шістнадцять років. Він уже не вперше сидів сам-один у плантаційній коморі і не вперше знімав з полиці над столом старі гросбухи, що стояли там весь час, скільки він пам'ятав. Ще малям і навіть потім, мавши вже дев'ять, і десять, і одинадцять років і вже навчившись читати, він не раз підводив погляд до пошрамованих і порепаних корінців і палітурок, але не відчував особливої охоти розгорнути ті гросбухи, і хоч він мав намір колись проглянути їх, оскільки розумів, що там може знайти якісь хронологічні дані, якісь записи, нехай і нудні, певно, а все-таки зрозуміліші, ніж в інших джерелах, не тільки про найближчих своїх кревних, а й про дальших родичів, і білих, і чорних, бо ж чорні так само належали до його роду, як і білі предки, і про землю, яку всі вони мали для спільного вжитку, з якої вони годувалися, і на якій жили, і яку й надалі матимуть для спільного вжитку безвідносно до кольору шкіри і юридичних прав власності, але відкладав те на якийсь вільний день, коли вже буде старий і, може, навіть трохи охолоне, а вміст старих гросбухів за всі ці роки застигне в непорушності, стане докінченим, незмінним і нешкідливим. Потім йому сповнилося шістнадцять років. І він знав, що знайде там, ще до того, як знайшов. Після півночі, коли Маккаслін уже спав, він узяв з його кімнати ключ від комори, пішов туди, замкнувся зсередини і при світлі забутого ліхтаря, що знов зачадів серед затхлої мертвотності крижаної холоднечі, схилився над пожовклою сторінкою і подумав не: "Чому вона втопилася?", а те, що, як йому здавалося, подумав і його батько, коли побачив

перше братове зауваження: "Чому дядько Кумпан вважав, що вона сама втопилася?", і вже ту^г-таки, на наступній сторінці, знаходив, почав знаходити відповідь, яко! він і сподівався, тільки це ще була не відповідь, бо цей запис він уже знав:

Томасіна яку звали Томі Дочка Тукідеса і Юніс

Народилась 1810 померла від пологів у червні

1833 і похована. Рік зорепаду

як не був відповіддю і подальший запис:

Терл син Томі дочки Тукідеса і Юніс народився

1833 рік зорепаду Батьків заповіт

і більше вже нічого на цій сторінці, ніяких марудних нотаток про щоденні заробітки та стягувану з тих заробітків вартість харчів і одежі, ніяких згадок про смерть і поховання, бо він, цей Террел, пережив своїх єдинокровних білих братів, а Маккаслін, ведучи далі гросбухи, уже не вписував до них некрологів — просто "Батьків заповіт", і хлопець уже бачив той заповіт мовби на власні очі: самовпев-нена базгранина покорчених пальців старого Керазерса, ще менш розбірлива, ніж у його синів і ненабагато грамотніша, бо в ній майже кожен іменник і дієслово починалися з великої літери і не було ані розділових знаків, ані поділу на речення, так само як і найменшої спроби прояснити або хоча б затемнити мотиви, що спонукали його заповісти синові незаміжньої дівчини-рабині тисячу доларів, які мали бути сплачені спадкоємцеві після повноліття,— замір, що ним старий Керазерс, замість того, щоб самому відповісти за свій вчинок,— якого він, зрештою, явно так і не визнав,— поклав відповідальність за нього на своїх синів, немов покаравши їх грошовим штрафом за пригоду в житті їхнього батька; і це не було навіть ха-барем за мовчанку в ім'я його честі, оскільки воно

вийшло б на яву тільки по його смерті, коли він не зможе в її обороні кинути мало не зневажливо, як от кидають подертого капелюха або старі черевики, тисячу доларів, за таких умов для старого Керазерса не більш реальних, ніж для того негра, раба, який навіть не побачить їх, поки не доживе до повноліття, коли вже буде на двадцять один рік запізно дізнаватися, що таке гроші.

"Тож, видно, це було дешевше, ніж сказати чорнюкові "мій сину",— подумав хлопець.— Навіть коли "мій сину" — це всього лиш два слова. Але ж мусила там бути любов,—

подумав він.— Хоч якась любов. Принаймні щось таке, що він назвав би любов'ю, а не просто сплювачка на годину чи на ніч..."

Був собі старий чоловік, старий, якому лишалося жити менше п'яти років, давно вдівець і самотній у домі, оскільки його сини були не тільки нежонаті, а й уже в літах, і, безперечно, знудьгований, бо ж плантація була впорядкована і функціонувала справно і грошей уже давала достатньо, либонь, навіть забагато як на людину, вади якої не перевершували її матеріальних можливостей; і була собі дівчина, молода й незаміжня,— вона мала двадцять три роки, коли народилася дитина,— можливо, він послав по неї спершу просто через свою самотність, просто йому хотілося чути в домі молодий голос і жвавий рух, він покликав її, сказав матері, щоб присилала її щоранку підмітати, прибирати постіль, і мати, хоч і не дуже радо, погодилася, адже це мовби саме собою розумілося, мовби на роду їй було написане, цій одиначці подружжя негрів, які ніколи не працювали в полі і вважали себе чимось ліпшим від інших рабів,— не тільки з цієї причини, але й тому, що він, цей негр, і його батьки дісталися у спадок білому панові від батька, а щоб купити жінку для нього, яка стала матір'ю дівчині, білий пан сам їздив аж за триста з гаком миль до Нового Орлеана і то в ту добу, коли люди подорожували верхи на коні або пароплавом

і це вже все. Хлопець думав: "Його рідна дочка Рідна дочка. Ні Ні Навіть він", а старі пожухлі аркуші, здавалося, самі собою

перегортаються назад, до тієї сторінки, на якій записано, як той білий пан (ще й не вдівець тоді), що виїжджав з плантації так само рідко, як і його сини згодом, і зовсім не потребував нових рабів, вибрався в далеку дорогу до Нового Орлеана і придбав собі нову рабиню. І Террел, син Томі, був ще живий, коли хлопцеві сповнилося десять років, і хлопець знав з того, що сам бачив і що запам'ятав, що в жилах Террела, сина Томі, тече давніша біла кров, ніж та, що рештки її передав хлопцеві батько; і, дивлячись на півсторічної давності пожовклу сторінку, розгорнуту при жовтавому світлі курного й смердючого ліхтаря у затхлій охолоді нічної комори, хлопець ніби в живі очі бачив, як Юніс входить у крижану річку в той різдвяний день, за півроку після чого в її дочки від її ж таки коханця ("Першого чоловіка, якого вона спізнала,— подумав хлопець.— Першого в її житті") народиться дитя,— сама одинока й непоступлива, непід-датна жалощам і врочиста, цим формальним коротким ак-

том відкинувши жаль і розпач, як уже раніше відкинула вона віру й надію

і це було все. Тепер у нього більш ніколи не постане потреби заглядати до тих гросбухів, і він таки й не заглядав уже до них — пожовклі сторінки у своїй зникомій і невблаганній послідовності стали немов часткою його свідомості і залишаться нею до кінця віку, так само як і факт його власного походження:

Тенні Бічем 21 рік її виграв Емодіес Маккаслін від вельможного Гюберта Бічема Бо мав одну масть проти явних трьох трійок 1859 Видана за Терла сина Томі 1859

і без дати звільнення, бо свобода для Тенні, як і для її першої дитини, якій судилося вижити, прийшла не від Фер-та й Кумпана Маккаслінів у плантаційній коморі, а від чужинця з Вашінгтона, і без дати смерті й поховання, не тільки тому, що Маккаслін не записував некрологів до своїх книг, а й тому, що в цьому 1883 році вона ще була

жива і мала дожити до того часу, коли з'явиться у неї онук, син останньої з живих її дітей:

Емодіес Маккаслін Бічем син Томіного Терла і Тенні Бічем 1859 пом 1859

а далі вже рукою хлопцевого дядька, бо батько його на той час пішов служити в кавалерійському загоні під командуванням чоловіка, що навіть його імені, коли той ще торгував рабами, він не міг правильно занотувати,— запис навіть не на окремій сторінці і навіть не на повний рядок:

Дочка Томіного Терла і Тенні 1862

і наступний запис теж не на в'есь рядок і без зазначення статі й причини смерті, хоч про це хлопець уже й сам міг здогадатись, бо Маккаслінові було тоді тринадцять років 1 він пам'ятав, що тоді люди голодували не тільки у Вікс-бурзі:

Немовля Томіного Терла і Тенні 1863

і далі тією самою рукою вже про іншу дитину, яка таки вижила, немовби витривалість Тенні і зникомий розріджений дух безоглядності старого Керазерса кінець кінцем здолали навіть голод, та й записано цього разу виразніше, повніше, і щодо правопису дбайливіше, ніж попереду, так, наче той старий хлопців дядько — який, коли вже на те пішло, мав би народитися жінкою і який у вільні про-

міжки між доглядянням дому та готуванням їжі для себе й для чотирнадцятирічного сироти Маккасліна силкувався на період братової відсутності ще й давати раду решткам плантації,— тепер побачив проблиск нової надії у тому факті, що нарешті один безіменний спадкоємець рабів прожив бодай так довго, щоб одержати хоч якесь ім'я:

Джеймс Тукідес Вічем син Томіного Терла і Тенні Вічем Народився 29-го грудня 1864 і обоє дуже хотіли назвати його Тіофілес але вже пробували Емодіес Маккаслін і Кароліна Маккаслін і обоє вмерли і це їх відохотило Народився о другій годині ночі обоє здорові

оце й усе, більш нічого про нього; мине ще два роки після того, як хлопець прочитав цей запис, і він, уже майже дорослий, повернеться з невдалої своєї поїздки до штату Теннессі, так і не вручивши кому належало третини спадку, що старий Керазерс заповів своєму синові-негру і його нащадкам, з яких троє таки вижили, одне по одному засвідчивши свій виразний намір жити й далі,— спадок цей їхні білі єдинокровні дядьки збільшили до тисячі доларів на душу і мали намір сплатити кожному з них у свій час відповідну частку,— і сам допише на цій сторінці, довершить запис, до якого нічого буде додати навіть у далекому майбутньому, коли вже ніхто з тих, хто народився у році 1864-му (або й 1867-му, коли сам хлопець прийшов на світ), не зможе сподіватись, надіятись чи бодай хотіти лишитися серед живих; причому його почерк, хоч і грамотніший, нагадуватиме, як то не дивно, не батьків почерк, не дядьків, не Маккаслінів навіть, а саме дідів:

Зник бозна-куди вночі напередодні свого двадцять першого дня народження 29 груд. 1885. Айзек Маккаслін поїхав на розшуки до Джексона штат Теннессі і там слід загубився. Належна йому частка спадщини 1000 дол. повернута на збереження Маккаслінові Ед-мондсу сьогодні 12 січ. 1886

але поки що цього запису ще не було, він мав з'явитися тільки через два роки, а тим часом на сусідній сторінці хлопець знову бачив батькову руку — старий командир батька на той час уже облишив своє воювання, як раніше був облишив торгівлю рабами,— цей новий батьків запис у гросбуху був уже останній і ще нерозбірливіший, ніж коли, такий, що ледве чи й піддавався розшифруванню, бо через ревматизм батько вже майже не владав ру-

кою і тепер мало не цілковито звільнився від будь-яких вимог і граматики, і правопису, так, ніби ті чотири роки, протягом яких він підлягав команді єдиного на світі чоловіка, що продав йому негра, та ще й незле на цьому заробив, переконали батька в марності не тільки віри й надії, а й орфографії:

Міс софонсіба ур дчк тмн трл і тн 1869

хоч не позбавили його переконань і сили волі, бо це таки було написано — нехай і лівою рукою, як сказав хлопцеві Маккаслін, але все ж написано— і це був останній батьків запис у гросбуху, найостанніший, бо сам хлопець мав тоді один рік, а коли через шість років народився Лукес, хлопцеві батько й дядько були небіжчиками вже понад п'ять років, померши один за кілька місяців після одного, отож і цей запис довелося доповнити хлопцеві, що був там і бачив це у році 1886-му,— їй, Софонсібі, щойно минуло сімнадцять, вона була на два роки молодша від хлопця; він саме сидів у плантаційній коморі, коли, тільки почало смеркати, ввійшов Маккаслін і каже:

— Він хоче женитися з Фонсібою,—

щось таке приблизно, і хлопець глянув поза Маккаслі-на й побачив того молодика, незнайомця, вищого за Мак-касліна і вдягненого краще, ніж звичайно вдягалися Маккаслін і більшість інших білих, що їх знав хлопець,— він увійшов у приміщення як білий і стояв там як білий, так, наче він пропустив Маккасліна поперед себе не тому, що той мав білу шкіру, а просто тому, що той тутешній і, отже, знає дорогу, і говорив він як білий, і на хлопця тільки кинув з-поза плеча Маккасліна швидкий і пильний погляд і більше вже не звертав на нього уваги, теж так, як зробив би це дорослий і стриманий білий,— не тому, що його долала нетерплячка, а тільки тому, що в нього брак часу.

— Женитися з Фонсібою? — скрикнув хлопець.— З Фонсібою?

і потім уже не озивався, а мовчки дивився й слухав, поки розмовляли Маккаслін і негр:

— Ти збираєшся забрати її до Арканзасу, ти так, здається, сказав.

— Так. Там у мене маєток. Ферма.

— Маєток? Ферма? Твоя власна?

— Так.

— 1 ти не кажеш "сер", ні?

— Старшим від мене кажу.

— Ясно. То ти з півночі.

— Так. Живу там з дитинства.

— Значить, твій батько був рабом.

— Так. Колись.

— Тоді як же ти дістав ферму в Арканзасі?

— Це законна власність. Від батька. Дарована урядом Сполучених Штатів. За військову службу.

— Ясно,— сказав Маккаслін.— В армії янкі.

— В армії Сполучених Штатів,— поправив незнайомець.

І ще раз хлопець не витримав, закричав у спину Мак-

каслінові:

— Поклич тітку Тенні! Я піду її приведу! Я...

Але Маккаслін навіть до такої співучасті не допустив хлопця, та й незнайомець навіть не обернувся на хлопців голос ■— вони обидва вели далі розмову, наче його й не було поруч.

— Якщо все це, як я бачу, у тебе залагоджено,— промовив Маккаслін,— то навіщо ти завдаєш собі клопоту, питаючи моєї думки?

— А я й не питаю,— сказав незнайомець.— Я визнаю вашу думку тільки в тих межах, в яких ви, як голова роду, відчуваєте себе відповідальним за цю дівчину, оскільки вона теж до цього роду належить. Я не прошу вашого дозволу. Я...

— Досить! — кинув Маккаслін.

Але незнайомець зовсім не затнувся. І це не виглядало так, ніби він нехтує Маккасліна або не чує. Просто він, не вважаючи за потрібне вибачатись чи виправдовуватись, складав заяву, яку за даних обставин конче треба було скласти, і саме у присутності Маккасліна — байдуже, слухає той чи ні. Він говорив мовби сам до себе, щоб самому почути ці вголос вимовлені слова. Вони стояли лицем до лиця на відстані трохи меншій, як у змаганні на рапірах,— обидва випростані, вони говорили не підносячи тону, не сперечаючись, кожен висловлював свою думку:

— ...Я інформую вас, заздалегідь доводжу до відома, як голову роду. Я роблю, як личить порядній людині. Окрім того, ви на свій лад, у згоді зі своїм вихованням і поглядами...

— Я сказав: досить,— повторив Маккаслін.— Щоб до ночі тебе тут не було. Забирайся.

Але ще якусь хвильку незнайомець стояв непорушно, не відриваючи від Маккасліна відстороненого й холодного погляду, наче розглядав у його зіницях малесеньке відбиття своєї власної постаті.

— Справді,— озвався він.— Зрештою, це ваш дім. І ви

по-своєму... Та нехай. Ви маєте рацію. Таки досить.— Він обернувся до дверей і знов затримався, але тільки на секунду і, вже рушаючи, додав: — Не хвилюйтеся. Я буду добрий з нею.

І аж тоді вийшов.

— Але як вона запізналася з ним? — скрикнув хлопець.— Я про нього й не чув ніколи. І це Фонсіба, що зроду нікуди далі не ходила, як тільки до церкви...

— Ха,— промовив Маккаслін.— Навіть батьки дізнаються тільки опісля, як їхні сімнадцятирічні доньки зустрічаються з хлопцями, а потім і виходять за них заміж, якщо поталанить.

Отож наступного ранку їх обох уже не було, Фонсіби теж. Маккаслін більш ніколи її вже й не бачив, та й він, хлопець, також, бо та жійка, яку він знайшов кінець кінцем через п'ять місяців, була зовсім не нею. Він мав тоді з собою в шкіряному чересі третину тих трьох тисяч доларів у золоті — як і рік тому, коли марно пробував знайти в Теннессі сліди Джіма, сина тітки Тенні. Вони двоє — чоловік, власне,— залишили у Тенні приблизну адресу, а через три місяці прийшов і лист, писаний його рукою, хоч Еліс, Маккаслінова дружина, навчила Фонсібу трохи читати й писати. Але штемпель на листі різнився від адреси, залишеної у тітки Тенні, і хлопцеві довелося їхати спершу, скільки можна було, залізницею, далі поштовою каретою, далі найманою бричкою, далі знову шмат дороги поїздом — він на той час уже став досвідченим подорожнім, та й нишпоркою теж досвідченим, і цього разу вже мусив досягти мети — повільно й нескінченно сунули одні за одними безлюдні

багнисті грудневі милі і минали ніч за ніччю в готеликах, придорожних харчівнях з неотесаного колоддя, в яких тільки й було, що шинквас, у хатинах незнайомих людей, на сіні у котрійсь самотній клуні серед поля, в усіх тих місцях, де він і роздягтись не наважувався, боячись за свій потайний золотий черес, сам схожий на одного з трьох волхвів, що простували анонімно, спонукані надією,— тільки у нього й надії не було, а лише рішучість і нерозважність, і він раз у раз повторював подумки: "Я знайду її. Таки знайду. Одного з них ми вже загубили. Але її я таки знайду".

І він знайшов. Пригнувшися під безугавним крижаним дощем, сам верхи на знеможеному найнятому коні, забрьоханому по груди й вище, він побачив її — самотню рублену хатину з глиняним бовдуром, що під дощем наче розповзалась на якесь плескувате купище розпаду, безіменне й

безвартісне серед цієї пустки диких чагарів і неогороджe-них піль, де ні шляхів, ні стежин, де не було ні повітки, ні стайні, ні бодай мізерного курника, тільки дерев'яна хатина, поставлена своїми руками, й до того не дуже вмілими, невеликий стосик абияк нарубаних дров, запас десь так на день, і ані навіть тобі схудлого пса, що вискочив би, захлинаючись гавкотом, із-під хати, коли він під'їхав,—-ферма тільки в зародку, може, добра ферма, може, навіть плантація, але не тепер, а колись у майбутньому, через багато років, сповнених тяжкого тарування, виснажливої і безнастанної праці й самопожертви; хлопець штовхнув хиткі двері в кривій проймі і вступив у крижану понурість кухні, де навіть і не топилося, і за хвильку побачив втулене в кут за столом з неотесаних дощок те кавового кольору обличчя, знане йому з самого дитинства, але тепер уже незнайоме, ту дівчину, що народилася за сто ярдів від кімнати, в якій він народився, і що в жилах її текла частка тієї самої крові, яку й він мав,— тепер, однак, та дівчина була спадкоємиця лише тих поколінь, що для них кожен самозваний білий прибулець верхи на коні був присланий білими поліцай, часом з пістолетом і завжди з натаєм; хлопець вступив у другу кімнату, єдину тут, окрім кухні, і застав самого господаря в кріслі-гойдалці перед

коминком — він сидів у цьому єдиному на весь дім кріслі перед нужденним вогнем, для якого не було запасу дров навіть на добу, вдягнений у те саме проповідницьке вбрання, в якому він з'явився у плантаційній коморі п'ять місяців тому, на носі маючи окуляри в золотій оправі, але без скелець, що хлопець зауважив, коли він підвів погляд, а потім звівся на ноги,— він сидів собі й читав книжку посеред цього розору, цієї багнистої пустки, де ні огорожі, ні стежки, де не було навіть повітки для худобини, а над усім, просякши навіть його одежу, випріваючи з самої його шкіри, стелився той всепроникливий задушний дух порожньої і маячної химери, незмірної захланності й глупо-ти, притаманний рвучким до скорої поживи загрібачам, які йшли вслід за переможною північанською армією.

— Хіба ти не бачиш? — скрикнув хлопець.— Хіба ти не бачиш? Уся ця земля, увесь південь проклятий, і на всіх нас, породжених і вигодуваних цією землею, як на білих, так і на чорних, лежить це прокляття. Я згоден, що це моє плем'я принесло прокляття на цю землю; то можливо, тому саме нащадки білих можуть не опиратись цьому прокляттю, не збороти його, а може, бодай тільки витримати й вижити, поки воно буде знято. Тоді надійде черга твого

племені, бо ми свою нагоду прогавили. Але не тепер. Ще ні. Хіба ти не бачиш?

Той, другий, уже підвівся, все в тому самому проповідницькому вбранні, не дуже потертому, хоч, може, й не такому пристойному, як тоді, пальцем заклав те місце у згорнутій книжці, де читав, другу ненатруджену руку з окулярами без скелець підніс угору, немов диригент паличку, і почав товкти свою розмірену пишномовну маячню, породжену незмірною глупотою і порожнім сподіванням.

— Ви помиляєтесь. Те прокляття, що ви, білі, принесли на цю землю, вже знято. Його усунуто і скасовано. Ми вступаємо в нову еру, коли запанують, як і намірялися творці нашої незалежності, свобода, воля й

рівність усіх, для кого ця країна стайе новим Ханааном, землею обіцяною...

— Свобода від чого? Від праці? Землею обіцяною?

Хлопець широко, мало не рвучко вимахнув рукою, і

враз у цій відданій протягам, вогкій, холодній жалюгідній кімнаті, просяклій негритянською затхлістю й негритянський смородом, вони мовби наяву побачили весь цей край в усій його повноті й незайманості — голі поля без плуга й без зернини, щоб обробити їх і засіяти, і без огорожі, щоб уберегти їх від худоби, якої теж тут не водилося ні в оборах, ні поза ними, бо й обор самих не було.

— І що це за закуток землі обіцяної?

— Ви побачили її невідповідної пори. Тепер зима. О цін порі року ніхто не працює на полі.

— Ясно. І що Фонсібі треба їсти й у щось одягатися— це теж має зачекати, поки земля лежить облогом.

— Я одержую державну пенсію,— пояснив господар. Він сказав це таким тоном, як хтось міг би сказати: "Я маю благодать" або "Я маю золоту жилу". І додав: — Крім того, я одержую пенсію по батькові. Першого числа кожного місяця. Сьогодні яке число?

— Одинадцяте,— відповів хлопець.— Ще двадцять днів чекати. А до того часу?

— У мене е ще в домі трохи запасів з тих харчів, що я беру в кредит від крамаря в Міднайті,— він обмінює на готівку мої надходження. Я виписав доручення на його ім'я щоб він залагоджував для мене цю справу на засаді взаємовигідного...

— Ясно. А якщо цих харчів не вистачить на двадцять днів?

— У мене, крім того, є кабан.

— Де?

— Десь там,— пояснив господар.— У цих місцях так заведено, щоб узимку живність сама собі добувала їжу. Він показується вряди-годи. А як і не покажеться, теж не біда: я, мабуть, зможу вистежити його по слідах, коли треба...

— Атож! — скрикнув хлопець.— Бо яка ж тут біда, коли ти маєш державну пенсію. І той чоловік у Міднайті отримає її й сам собі заплатить з неї за ті харчі, що ти вже з'їв, і якщо лишиться після того якась дещиця, то вона твоя. А якщо до того часу кабана хтось з'їсть або ти не зможеш його вистежити, що тоді?

— Тоді вже буде майже весна,— відповів той.— А навесні я планую...

— Буде ще січень,— сказав хЛопець.— А потім лютий. А потім ще більша половина березня...

і коли він знову затримався в кухні, Фонсіба сиділа все так само непорушно, вона мовби й не дихала, і взагалі наче не виявляла ніяких ознак життя, лише очі її зорили за ним; коли він підступив на крок ближче, вона все одно не ворухнулася, бо їй і нікуди було вже відступати, і тільки її великі, бездонні чорнильної барви очі на змізернілому, схудлому, занадто схудлому кавовому обличчі зорили за ним, не виказуючи ні тривоги, ні впізнання, ні надії.

— Фонсібо,— промовив хлопець.— Фонсібо. З тобою все гаразд?

— Я вільна.

Міднайт виявився харчівнею, стайнею, де винаймали коней, двома крамницями — більшою (це мала бути та, в якій чек сам собою розмінювався на готівку на засаді взаємовигідного уникання клопоту й роздратування,— подумав хлопець) і малою,— салуном і кузнею. Але знайшовся там і банк. Директор його (а насправді й власник) був родом міссісіпець, який до того ж і воював у війську Форреста, отож хлопець уперше за зісім днів, відколи з дому, скинувши тяжкого череса із золотом, засів з олівцем і клаптем паперу в руках за розрахунки: він помножив три долари на дванадцять місяців і на одержаний добуток поділив тисячу доларів; вийшло майже двадцять вісім років, тобто що Фонсіба принаймні протягом цих двадцяти восьми років не помре з голоду, причому з банкіра він узяв обіцянку, що той п'ятнадцятого числа кожного місяця через довірену особу вручатиме їй особисто по три долари, і після цього повернувся додому

і це було все, бо в році 1874-му його батько й дядько були вже небіжчики і давніх гросбухів ніхто більше не знімав з полиці над столом, куди їх востаннє поклав хлопців батько того дня у 1869 році. Але він, хлопець, міг би доповнити той запис:

Лукес Квінтес Керазерс Маккаслін Бічем.

Останній живий син і дитя Томіного Терреля

і Тенні Бічем. 17 березня 1874

тільки що в цьому й не було потреби: не "Лусьєс Квінтес і т. д., і т. д.", а "Лукес Квінтес", хоч він зовсім не заперечував, коли його називано Лусьєсом,— він просто усунув це слово зі свого імені, не відкинув чи відхилив його, бо три чверті таки залишив, але змінив, переінакшив, з імені білої людини зробив собі власне ім'я, сам його скомпонував, сам свій пращур, і предок, і найменувач, яким був усупереч усім давнім гросбухам і старий Керазерс

і це було вже все: року 1874-го — хлопець; року

1888-го — дорослий, що став вільним, зрікшися й відкинувши; року 1895-го — чоловік, але не батько, не вдівець, хоч без жінки, давно вже свідомий того, що жодна людина ніколи не буває вільною, що вона, мабуть, і не витерпіла б тієї волі, якби її мала; він був жонатий тоді і жив у Джефферсоні, в новому нашвидку збитому будиночку, що дав їм двом із жінкою тесть, і ось одного разу раптом на порозі кімнати, де він читав мемфіську газету, постав Лукес — він глянув на дату й подумав: "Сьогодні ж його день народження. Сьогодні йому двадцять один рік", і Лукес сказав:

— Де решта тих грошей, що заповів старий Керазерс? Мені вони потрібні. Всі до цента.

це вже було все. І далі Маккаслін:

— Не тільки вони самі, Ферт і Кумпан, а й інші були такі, що напомацки добиралися до істини, такої бентеж-' ної для тих, хто її проголошував, і приголомшливої для тих, хто її чув, і все-таки надійшов рік 1865-ий.

і хлопець:

— Але замало було таких. Замало навіть таких, як батько й дядько Кумпан, що намацували ту істину нехай навіть протягом трьох поколінь, хоча б це були нащадки самого тільки діда, хоча б навіть ніде під Божим оком не було нікого, окрім діда, і Бог не мусив навіть когось там вирізняти чи вибирати. Але Бог пробував вирізняти, і я знаю, що ти скажеш. Що сам сотворивши їх, Він не міг покладати на них більшої надії, аніж ті гордощі та жаль,

які вони викликали у Нього. Та Він і не мав надії, Він тільки чекав, бо Він же сотворив їх не просто тим, що дарував їм життя й привів їх у рух,

а тим, що так довго клопотався з ними,— клопотався, бо вже бачив, що вони здатні в окремих випадках на будь-які крайнощі: і піднестися незмірно високо, і впасти неймбвірно низько з неба, де й пекло було створене, отож Він мусив або признати їх такими, як вони є, або признати, що десь там існує хтось рівний йому і що Він, отже, уже не Бог, що Він повинен відповідати за те, що сотворив, щоб лишитися самим собою на своїх самотніх і верхівних небесах. І Він, мабуть, знав марноту цього, але Він же сотворив їх і знав, що вони здатні на будь-що, бо ж виліплені з первісного абсолюту, який охоплює все, і Він спостерігав за ними, за їхніми захватами й падіннями, як вони с^мі не усвідомлюють ані чому, ані як, ані навіть коли, аж урешті Він побачив, що вони всі такі, як наш дід, всі вони, і що навіть ті вирізнені й вибрані з них, найкращі з найкращих, яких тільки міг Він сподіватися (то була не надія, розумієш, не надія), будуть такі, як батько й Кумпан, та й тих буде замало, а в третьому поколінні навіть і таких не стане, і лише...

і Маккаслін:

— Отже, так.

і хлопець:

— Авжеж. Якщо Він міг бачити батька й дядька Кум-пана в дідові, то Він мусив і мене бачити, такого собі Ісаа-ка, що вродився для пізнішого життя, ніж Авраам, і відмовляється стати жертвою: не маючи батька, він може безпечно собі відійти від жертовника, щоб ненароком роздратована рука Господня, не знайшовши жертовного козеняти...

і Маккаслін:

— Отже, втікаєш.

і хлопець:

— Нехай і так. Втікаю. Аж ось одного дня Він сказав те саме, що й ти сказав чоловікові Фонсіби у той день: "Годі. Досить уже" — не зі злості, гніву чи бодай, як от ти у той день, з роздратування, а просто: "Досить уже", і ще раз, відколи сотворив їх, востаннє глянув на цей край, на цей південь, для якого Він зробив так багато,— де ліси багаті на дичину, а річки на рибу, де родюча й щедра земля для всякого зела, і гойна весна, щоб воно проросло, і довге літо, щоб воно достигло, і погідна осінь, щоб зібрати урожай, і коротка лагідна зима для людей і тварин — і ніде не побачив надії, і тоді одвів свій погляд на північ, де

мала бути надія, туди, де незміряними обширами прослався від сходу до заходу обнадійливий континент, призначений стати захистком і пристанищем свободи і волі від того, що ти назвав безплідним присмерком старого світу, і побачив можне потомство работоргівців, бабів обох статей, які зняли крик про негрів, що для них становили просто дивовижу, таку саму екзотику, як бразільський папуга-ара, привезений у клітці подорожнім, і які в своїх затишних і вигідних залах виголошували заяви про жахи та свавілля, і почув громохку канонаду крикунів-політиканів, які стягували з людей голоси, балаганних проповідників, які стягували з них гроші і для яких свавілля й кривда були такою ж абстракцією, як протекційний тариф, біметалізм чи безсмертя душі, а аргументи про рабські пута півдня та жалюгідне стріп'я йогб клейнодів прислужувалися їм не згірше, ніж іншим пиво, стяги, фейерверки з гаслами, всякі жупели, жонглювання й тирликання оркестрів, і побачив, як обертаються колеса верстатів, що виробляють задля зиску невигадливі пута й благенькі одежини на зміну тим, які вже протерлися, і прядуть бавовну, і монтують машини, щоб її очищати, і споруджують вагони й судна, щоб її перевозити, і як люди пускають у рух ті верстати задля зиску, і встановлюють та збирають податки на бавовну, тарифи за її перевезення й комісійні за продаж; і Він міг би зректися їх, бо вони ж були Його витвором тепер і навіки віків в усіх поколіннях, аж поки не тільки той старий світ, від якого Він їх порятував, а й цеій новий, який Він відкрив перед ними й куди привів їх, як до пристанища й захистку, не перетвориться на суцільну безплідну мертву скелю, що застигає в останній багрянистий вечір,— міг би

зректися, якби не те, що серед усього цього порожнього крику й безглуздого шалу знайшлося чиєсь мовчання, на тлі всього цього гамору й шарварку знайшовся хтось досить простацький, аби повірити, що жахи та свавілля — це ж тільки жахи та свавілля, і досить неотесаний, щоб у згоді з цим і діяти, і неочитаний, і ненамаханий у балачках або просто заклопотаний і заніколений, один з-посеред них усіх, котрий не підсипався до Бога з улещаннями й закликаннями, а потім з просьбами і грозьбами, котрий навіть не завдав собі клопоту попередити Бога, що він збирається робити,— аж до тої міри, що хтось маліший на місці Бога міг би й прогавити таку дрібницю, що чоловік зняв довгого предківського мушкета з оленячих рогів над дверима, але Бог цього не прогавив і сказав: "Мене теж звуть Браун", а той тоді: "І мене"; тоді Він: "Ми не можемо обидва називатись од-

наково, бо Я проти того, що ти чиниш"; тоді той другий: "Я теж проти"; тоді Він тріумфально: "То куди ж ти

йдеш з цією рушницею?", і той другий пояснив Йому одним реченням, одним словом, і тоді Він — вражено — Він, що не знав ні надії, ні гордощів, ні жалю: "Але ваше товариство, ваш комітет, ваше начальство. Де ваші протоколи, ваші ухвали, ваші резолюції?", і той другий: "Я це проти цього. Це все добре для тих, що мають час. Я тільки проти того, щоб слабих, бо вони чорнюки, тримали у рабстві дужі, бо вони білі". Отож Бог іще раз звернув своє лице до цієї землі, яку Він однаково хоче врятувати, адже Він зробив для неї так багато...

і Маккаслін:

— Аж так?

і хлопець:

— ...для цих людей, щодо яких Він має певні зобов'язання, оскільки вони Його творіння...

і Маккаслін:

— Знову прихилився до нас? Звернув своє лице?

і хлопець:

— для тих, що їхні дружини й дочки принаймні готували юшку та холодець чорним, коли ті слабували, і самі носили її по багнюці й узимку до смердючих халуп, і сиділи в тих смердючих халупах, і підтримували вогонь, поки не минала криза, хоча цього було замало, і коли ті аж дуже тяжко слабували, то переносили їх у свій дім, може, навіть у саму вітальню, і доглядали їх там — що білі робили б і для будь-якої іншої своєї худобини, коли б вона захворіла, але чого не зробив би той, хто тільки найняв коней,— хоч і цього було замало, отож Бог сказав — і не з жалем, бо Він же сотворив їх, а тому й не міг відчувати жалю, так само як і гордощів та надії: "Вони якщо й можуть чогось навчитися, то тільки через страждання, якщо ;й можуть щось запам'ятати, то тільки коли воно підкреслене кров'ю"...

і Маккаслін:

— Ешбі їде якось верхи надвечір у гості до якихось там материних родичок чи, може, просто приятельок і ненароком натрапляє на невеличку перестрілку передових постів. Він спішується і на чолі жменьки вояків, яких перед тим зроду не бачив, сам у плащі з червоною підкладкою, видною за мидю, кидається в атаку на укріплені позиції досвідчених у лісових боях стрільців. План битви генерала Лі, в який, можливо, загорнули кілька сигар і, викуривши останню з них, викинули, знаходить офіцер-роз-

відник янкі на підлозі в якомусь салуні в тилу північан у той час, як Лі вже розділив свої війська перед битвою під Шарпсбергом. Джексона на Пленк-род, коли він згорнув свій фланг усупереч усім сподіванням Гукера і чекав тільки світанку, щоб з новою силою жорстоко й

безоглядно вдарити всім крилом на того самого Гукера, який попивав собі пунш на веранді в Чанселлорсвіллі й телеграфував Лінкольнові про свою перемогу над Лі,— з-посеред усього гурту молодших офіцерів саме Джексона, а не кого іншого, застрелює глупої ночі власний патруль, і команду після нього переймає на правах старшинства Стюарт, цей мужній воїн, що й уродився, здавалося, в сідлі й при шаблі, вже тоді знаючи все, що можна було знаги про війну, окрім того, що війна — це безоглядна й жорстока глупота. І ось цей самий Стюарт плюндрує пенсільванські курники якраз тоді, коли Лі треба було знати про всі заходи Міда, а особливо частин Ганкока на Цвинтарному пагорбі під Геттісбергом. І Лонгстріт, що виявляє таку забарність там-таки. І пізніше цього самого Лонгстріта ненароком, як і Джексона, підстрелюють поночі його ж власні солдати *. І все-таки Бог звернув своє лице до нас? Таки звернув до нас?

— А як ще інакше можна було примусити їх битися? Хто б інший цього домігся, як не Джексони, і Стюарти, і Ешбі, і Моргани, і Форрести? їх, тих фермерів центральних і середньозахідних штатів, які мали земельні ділянки в кілька акрів, а не в десятки й тим більш не в сотні акрів і які самотужки обробляли їх, і не знали й близько, як вирощується бавовник, чи тютюн, чи цукрова тростина, і які не мали рабів, не потребували їх і не хотіли, і які вже закидали оком на тихоокеанське узбережжя,— з них не всі прожили на місці бодай у двох поколіннях, та й то осівши, де їм випало осісти, з чистої випадковості,— що віл здох або вісь поламалася. І тих ремісників з Нової Англії, котрі й зовсім не мали землі]и усі речі визначали тим, 1

скільки треба води та коштів, щоб оберталися колеса, і тих крамарів та судновласників, що вузькою смужкою сиділи над берегом, усе не відводячи поглядів від того боку Атлантики, і що їх тільки зиск тримав на цьому конти-тенті. І тих, котрим треба було гострозору, щоб побачити,— спекулянтів ділянками під забудову майбутніх міст серед дикої пущі; і котрим треба було жвавості, щоб зметикувати,— банкірів, що давали фермерам позички під заставу землі, яку ті тільки й чекали нагоди покинути, і під заставу залізниць та пароплавів, які мали

перевозити тих фермерів ще далі на захід, і під заставу заводів та верстатів, і винаймуваних будинків, де мешкали ті, хто обслуговував заводи й верстати; і котрим треба було мати вільний час і тяму, щоб зрозуміти й пройнятися страхом чи бодай хоч передбачити,— бостонських (навіть коли вони й не родилися в Бостоні) безплідних духом нащадків таких самих походженням і таких самих вихованням тіток та дядьків, руки в яких якщо й мали мозолі, то тільки від кривосудного пера, для яких сама пуща становила джерело наживи і які якщо й відводили погляд від Бікон-Гілу', то тільки до неба; — уже й не кажучи про всю ту галасливу потолоч, що йшла вслід за піонерами,— верескливих політиканів, медоточиві хори самозваних слуг божих, усіх тих...

і Маккаслін:

— Ну, ну. Стривай хвильку.

і хлопець:

— Ні, хай уже я виговорюсь. Я намагаюся пояснити голові моєї родини те, що я мушу зробити і що сам не до кінця розумію — я не виправдатись хочу, а тільки пояснити, якщо зможу. Я міг би сказати, що не знаю, чому мушу це зробити, тільки знаю, що доведеться, бо жити з самим собою мені треба буде до самої смерті, а все, чого я хочу,— це мати спокій душевний. Але ти голова моєї родини. Ще й більше. Я от певний, що ніколи не відчую відсутності батька, тоді як ти вже, може, й зараз відчуваєш, що у тебе нема сина. ...Уже не кажучи про всіх тих здирників і махлярів, учителів і казальників, що самі себе уповноважили повчати й давати провід ближнім, про всі ті орди недоуків у білих сорочках без змінки, які одним оком на себе накидають, а другим одні одних пасуть. Хто ж інший зміг би спонукати їх битися, міг би так вразити їх страхом і ляком, що вони стали плече в плече, й лицем 2

усі обернулися в один бік, і навіть ляпати язиком на час перестали, і навіть через два роки ще були пройняті таким моторошним жахом, що дехто з них серйозно пропонував перенести саму їхню столицю кудись за кордон, щоб її не захопив і не сплюндрував люд, в якого й усіх білих чоловіків було ледве чи більше, ніж у котромусь з їхніх більших міст,— хто ж, як не Джексон у Долині, що його намагалися схопити три окремі армії, ніколи не певні, чи вони відступають, чи тільки розпочинають битву; як Стюарт, що з усім своїм почтом об'їжджав довкола найбільшу збройну силу, яку тільки знав цей континент, а все заради того, щоб побачити, як вона виглядає з тилу; як Морган, що повів кавалерійський загін проти осілого на мілину військового судна? Хто ж інший міг оголосити війну державі, в якої у десять разів більша територія, у сто разів більше людей і в тисячу разів більші ресурси, як не люди, спроможні вірити, що для перемоги у війні потрібні не проникливість, не спритність, не політика, не дипломатія, не гроші і навіть не чесність та проста арифметика, а тільки любов до своєї землі й хоробрість?..

— А також мужні й шляхетні предки та вміння їздити верхи,— докинув Маккаслін.— Цього теж не забувай.— Стояв уже вечір, спокійний жовтневий присмерк, до якого домішувався у безвітряному повітрі дим від спалювання дров. Бавовну давно вже зібрали й очистили, і цілий день між полем та клунями рухались вози, навантажені кукурудзою, снуючи один за одним по цій витривалій землі.— Що ж, можливо, Бог цього й хотів. У всякому разі, це те, що Він дістав.

Але тепер уже не прийшла в рух ніяка низка знико-мих і нешкідливих аркушів у гросбухах. Ці події були занотовані в іншій, суворішій книзі, і Маккаслін, якому минуло чотирнадцять, а потім п'ятнадцять і шістнадцять років, бачив їх на власні очі, і сам хлопець їх успадкував,— так само, як Ноєві онуки успадкували потоп, дарма що не жили ще тоді, як він заливав землю,— ті похмурі, криваві й руїнні часи, коли три окремішніх народи пробували порозумітся не тільки один з одним, але й з цією новою землею, яку вони створили й успадкували і на якій мусили жити, оскільки ті, що втратили цю землю, так само не могли покинути її, як і ті, що нею заволоділи,—

той народ, котрий дістав волю й рівність якось водночас, без попередження, чи підготовки, чи будь-якої поради, як ними скористатися чи бодай хоч витримати їх, і тепер

не знав, що з тими правами робити — не так, як діти не знають, і не тому, що вони довго перебували в неволі й несподівано були звільнені, а так, як взагалі люди не знають, що з волею робити, отож хлопець подумав: "Певне, е ще й якась інша мудрість поза тією, здобутою у стражданні, коли людині треба навчитись розрізняти, де свобода, а де розбещеність";

той другий народ, котрий боровся чотири роки і програв у спробі зберегти такий стан речей, при якому виборі че право становило аномалію і парадокс,— боровся не тому, що він був проти свободи як такої, а з тих прадавніх мотивів, які завжди спонукають людей (не генералів і політиків, а просто людей) іти на війну й гинути: або щоб зберегти статус кво, або щоб домогтися кращого, стерпнішого майбутнього для своїх дітей;

і нарешті, наче й без того не досить було підстав для гіркоти, й ненависті, й стргГху, третє плем'я, ще чужорідніше тому племені, з яким воно мало однаковий колір шкіри і ту саму кров у жилах, ніж тому, з яким воно не мало цих спільних прикмет,— триєдине і порізнене між собою, хіба що йшлося про властиву всім їм запеклу жадобу грабувати й плюндрувати,— плем'я у складі синів пристаркуватих інтендантів, маркітантів і підрядників, що, закутані в армійські укривала й узуті в армійські черевики, на запряжених мулами возах їхали вслід за битвами, в яких вони не брали участі, хоч саме їм у спадок діставались перемоги, що їх вони не допомогали здобувати, самі перебуваючи під санкцією і опікою, якщо вже не благословенням, закону,— вони полишили свої кістки на цій землі, і вже наступне їхнє покоління, ставши власниками невеликих занехаяних ферм, точило запеклу конкурентну боротьбу з чорними, яким вони нібито принесли визволення, та з нащадками тих білих, які взагалі ніколи не мали ніяких рабів, хоч усе-таки рабів у них нібито було відібрано, а третє їхнє покоління знову опинилося в глухих

провінційних закутинах у ролі перукарів, автомеханіків, заступників шерифів, підручних на тартаках та заводах, кочегарів на електростанціях, які спершу в цивільній одежі, а згодом у покривалах з каптурами, і справді визнаних як законні регалії влади, і з гаслами та вогненими християнськими символами ставали на чолі юрб, що лінчували людей з тієї раси, яку їхні предки прийшли сюди визволити; далі, уся та безіменна орда жирунів на людському нещасті, махінаторів грішми, політикою і землею, які завжди з'являються слідом за катастрофою і, мов сарана, самі со-

бі є охороною, і які нічийого благословення не потребують, і не скроплюють власним потом ні плугів, ні топорищ, а тільки жиріють, а потім навіть кісток по них не лишається — вони зникають так само безслідно, як і з'являються, наче не було у них ніяких предків, і не постали вони з плоті й крові, ані хоча б з акту жаги чи бодай хтивості; і насамкінець той вічний жид, теж прибулий без охорони, бо за дві тисячі років відзвичаївся мати її чи потребувати, і відособлений, незнайомий навіть з тією солідарністю, що сарані властива, і тим якраз по-своєму відважний, бо ж він прибув не з думкою про звичайний грабунок, а з думкою про своїх праправнуків, шукаючи їм якийсь пристанок, де б вони могли вижити, хоч і залишившись повік чужими; — він, що не зажив благословення, парія на лиці західної землі, яка й через двадцять сторіч метиться йому за ті чарівні казки, що ними він звоював її.

Маккаслін справді все це бачив, а хлопець, навіть і ставши мало не вісімдесятирічним дідом, не буде спроможний з певністю розрізнити, що він бачив сам, а що йому тільки розказувано — про цю безпросвітню, спустошену й голу землю, де жінки з дітьми замикалися по домах, а чоловіки, озброєні, у покривалах та масках, гасали німотними шляхами, і з однакових гілляк звисали тіла білих і чорних, жертв скорше зневіри й розпачу, ніж ненависті; коли людей розстрілювали у виборчих кабінах з іще непросохлим пером в одній руці й невкинутим бюлетенем у другій; коли один час був у Джефферсоні такий начальник поліції, що на документах підписувався неоковирним хрестиком,— він був екс-раб і звався Платон зовсім не тому, що його екс-власник мав відношення до

філософії, а тому, що, бувши рабом, він крав у свого хазяїна-аптека-ря спирт, розводив водою і продавав пінтовими пляшками у криївці під платановим деревом за аптекою, а високу посаду він завдячував своїй навпівбілій сестрі, наложниці офіцера федеральної жандармерії; отож цього разу Маккаслін навіть не сказав: "Дивись", а тільки підніс руку, зовсім і не показуючи пальцем, і не так у бік полиці з гросбухами, як радше у бік столу, у той куток, де стояв стіл, де на підлозі було місце, зачовгане впродовж двох десятиріч важкими черевиками, коли білий за столом додавав, множив і віднімав. Проте хлопцеві зовсім і не треба було туди дивитись, бо він і сам це бачив, та й тепер ще, через двадцять три роки після капітуляції і через двадцять чотири роки після декларації про скасування рабства, дивився на це — на нові вже гросбухи, які швидко

заповнювались одні за одними і містили стільки імен, скільки старому Керазерсові, ба й хлопцевому батькові та дядькові і не снилося: поставали нові імена й нові обличчя разом з ними, серед яких давні імена й обличчя, навіть її, що їх знали батько й дядько, загубилися і позникали — Террел, син Томі, помер, і навіть бідолашний невдаха Персівал Браунлі, який не вмів ні вести конторських книг, ні обробляти землю, нарешті знайшов своє справжнє покликання — він знов об'явився на плантації під час відсутності хлопцевого батька, у 1862 році, прожив з добрий місяць, поки дядько Кумпан його виявив, улаштовував тут імпровізовані релігійні зібрання негрів, виголошував проповіді й вів перед у хорових співах, беручи високі ноти своїм тонким голосом, чистим сопрано, а потім ушився пішки, і то вельми хутко, не вслід за, а перед загоном федеральної кінноти, щоб об'явитися втретє й востаннє у товарисг-ві якогось військового скарбника — двоє їх проїжджало через Джефферсон у бричці саме в ту хвилину, коли хлопців батько (це вже було року 1866-го) переходив Майдан, бричка з її пасажирами шпарко проминала супокійну буколічну місцевину, справляючи, однак, навіть у цю побіжну мить і не тільки на хлопцевого батька враження якоїсь втечі й підозрілої ескапади, як от коли чоловік, поки жінка у від'їзді, вибереться на погулянку з жінчиною покоївкою, аж це нараз Браунлі підвів очі й побачив свого колишнього співвласника — він кинув на нього

зухвалий жіночний погляд і зразу ж і занишк, скочив з брички і зник, цього разу вже остаточно — тільки через двадцять років Мак-каслін випадком почув про те, що Браунлі, старий уже й досить гладкий, став заможним господарем люксусового борделю в Новому Орлеані; і Джім тітки Тенні зник невідомо куди, а Його сестра Фонсіба сиділа в Арканзасі зі своїми трьома доларами щомісяця і вченим чоловіком у сурдуті й окулярах без скелець, що снував плани на весну, і тільки їхній брат Лукес залишився, найменший з трьох, останній, окрім хлопця, з живих носіїв призначеної і фатальної крові старого Керазерса, яка по чоловічій лінії несла згубу всім, до кого доторкалася, і навіть він, хлопець, її зрікався, принаймні сподівався ухилитися від цієї згуби,— Лукес, тепер чотирнадцятирічний підліток, чиє ім'я ще цілих шість років не з'являтиметься на цих швидко заповнюваних сторінках у новеньких і не покритих пилюкою палітурках, оскільки Маккаслін знімав з полиці нові гросбухи вже день у день, ведучи в них далі ту хроніку, на завершення якої замало було двох сторіч і на

скасування якої замало буде ще одного сторіччя, той літопис, що становив увесь край у мініатюрі, що в сукупності з іншими такими ж літописами становив увесь південь через двадцять три роки після капітуляції і через двадцять чотири роки після емансипації негрів,— той повільний витік меляси, борошна й м'яса, черевиків, брилів і комбінезонів, посторонків, хомутів і шворнів, окуття і скоб, які щоосені поверталися назад у вигляді бавовни,— дві ниточки такі ж тендітні, як правда, і невловні, як екватори, хоч водночас міцні, як линва, бо спроможні були довічно припинати до землі тих людей, які в поті чола вирощували бавовник;

і хлопець:

— Справді. Вони ще припнуті, але тільки на якийсь короткий час. На життя цього покоління й наступного, може, ще на життя синів того покоління, може, навіть на життя синів тих синів. Але не назавжди, бо вони витривають. Вони переживуть нас, бо...— Він не замовк, а лиш затнувся на мить, відчутну хіба тільки для нього самого, наче не міг

сказати цього навіть Маккаслінові, навіть пояснюючи мотиви свого зречення, оскільки йому теж, навіть у самому акті втечі (і може, в цьому й полягала реальна, правдива причина, що йому треба було втекти), ввижалося відступництво, бо, навіть утікаючи, він забирав з собою більше, ніж сподівався, зла й пам'яті про того нерозкаяного старигана, який міг викликати до себе людську істоту, бо вона була його власністю, бо вона дійшла своїх літ і була жінкою, міг викликати її у свій вдовецький дім, зробити їй дитину і відіслати назад, адже вона належала до нижчої раси, а тоді заповісти своїй дитині тисячу доларів, бо на той час він уже буде неживий і не потребуватиме сам платити, якщо саме цього він остерігався.— Справді. Він не хотів цього. Але мусив. Бо вони витривають. Вони кращі, ніж ми. Дужчі за нас. їхні вади — це вади, змавповані у білих або ж породжені рабством у білих: легковажність, і нестриманість, і ухиляння — не лінощі, а саме ухиляння від того, що примушували їх робити білі не для їхнього добра чи бодай полегкості, а для своєї власної...

і Маккаслін:

— Гаразд. Кажи далі. Розбещеність. Запальність. Непостійність і брак самоконтролю. Нездатність розрізнити, де моє, а де твоє...

і хлопець:

— Як розрізнити, коли цілих двісті років для них "моє" просто не існувало?

І Маккаслін:

— Гаразд. Кажи далі. А їхні чесноти...

і хлопець:

— Так. Саме їм притаманні. Витривалість...

і Маккаслін:

— Мули теж витривалі.

і хлопець:

— ...і співчуття, і терпимість, і вибачливість, і вірність, і любов до дітей...

і Маккаслін:

— Собаки теж люблять своїх дітей.

і хлопець:

— ...і до своїх рідних, і до чужих, до чорних і до не-чорних. І щось більше: те, що вони мають не тільки не від білих, а навіть і не всупереч білим, бо вони успадкували це ще раніше від своїх вільних предків, які були вільними довший час, ніж ми, адже ми взагалі ніколи не були вільними...

і цей спогад був уже й у Маккасліна в очах, хлопцеві досить було глянути йому в очі — літній присмерк сім років тому, минув ледве тиждень після їхнього повернення з табору, і ось тоді хлопець відкрив, що Маккаслін уже знає від Сема Фазерса: старий ведмідь, лютий і безоглядний не тільки з жаги до життя, але безоглядний у тих лютих своїх гордощах, розбуялих на свободі й волі, настільки ревнивий і гордий через них, що й загрозу їм він сприймав не зі страхом чи бодай тривогою, а мало не з радістю, здавалося б, зумисне піддаючи їх небезпеці, аби мати від них більшу втіху, аби його старі дужі кістки й плоть не втратили гнучкості і сприту, бо без них як же відстояти й оборонити ту волю; старий чоловік, син негри-тянки-рабині й індіанського владаря, спадкоємець, з одного боку, давньої історії народу, що навчився покори у стражданні, і гордощів у витривалості, а з

другого боку, історії народу, ще давнішого на цій землі, ніж той, перший, народу, який вижив досі лише в самотньому братерстві чужої крові старого бездітного негра з диким і непоборним духом старого ведмедя; і хлопець, який прагнув навчитися покори й гордощів, щоб стати досвідченим лісовиком, гідним лісу, і який нараз побачив, що його досвід так швидко зростав, аж він злякався, чи й узагалі будь-коли стане гідним лісу, бо він же не навчився покори й гордощів, хоч і намагався,— коли це одного дня той самий чоловік, який не зумів би й витлумачити, що це таке,— покора й гордощі, повів його трохи не за руку туди, де ста-

рий ведмідь і мала дворняжка показали йому, що, маючи певну іншу рису, ти матимеш і ті дві риси: безбатченків-ська дворняжка, це безіменне собача, завважки менше за шість фунтів, хоч уже доросле, яке не могло бути небезпечним, бо ж ніде не булр чогось меншого від нього, не люте, бо спроможне тільки на дзявкіт, не покірне, бо воно було й так занадто близько до землі, щоб іще схиляти коліна, і не гордовите, бо не кожен і розрізнив би, що воно відкидає тінь, і несвідоме навіть того, що воно не піде до неба, оскільки вже вирішено, що у нього немає безсмертної душі,— отож усього тільки хоробре, хоча й це, зрештою, можна було б назвати дзявкотом

— І ти не вистрелив,— промовив Маккаслін.— Ти дуже близько стояв?

— Не знаю,— відповів хлопець.— У нього на задній лапі з того боку, що зсередини, був великий кліщ. Я добре бачив. Але я не мав тоді рушниці.

— Проте ти не вистрелив і коли мав її,— сказав Маккаслін.— Чому?

Відповіді Маккаслін, однак, не став чекати — він підвівся й пройшов через кімнату — по шкурі ведмедя, якого забив два роки тому, і потім по шкурі другого, більшого, ведмедя, якого забив ще перед тим, як

хлопець народився,— до книжкової шафи під опудалом голови свого першого оленя. З книжкою в руці він повернувся, знову сів і розгорнув її.

— Ось послухай,— сказав Маккаслін. Він прочитав уголос п'ять строф, згорнув книжку, заклавши сторінку пальцем, і підвів погляд.— Гаразд. Послухай.— Він ще раз прочитав, тільки вже одну строфу, закрив книжку й поклав на столі.— Ти не журись, бо їй цвісти без краю: любов твоя й краса її — довічні/З — повторив він з пам'яті.

— Це про дівчину,— зауважив хлопець.

— Про щось же має бути,— мовив Маккаслін. І додав: — Це говориться про правду. Правда одна. І вона незмінна. Вона охоплює все, що збуджує серце,— честь, і гордощі, і співчуття, і справедливість, і мужність, і любов. Тепер розумієш?

Але хлопець не знав. Йому здавалося, що це все-таки якось простіше, ніж у вірші, простіше, ніж ці книжні слова про зображеного на вазі юнака, якому нема чого тужити через дівчину, що до неї він ніколи ані не підійде

ближче, ані не відійде від неї далі. А він сам спочатку лише чув про старого ведмедя, потім підріс настільки, щоб полювати на нього, і полював цілих чотири роки, поки нарешті побачив його, і мав тоді рушницю в руці й не вистрелив. Бо собача... Але ж він міг вистрелити, поки те песеня пробігало двадцять ярдів відстані туди, де чекав ведмідь, та й Сем Фазерс міг вистрелити, поки тривала та довжелезна хвилина, що Старий Бен стояв над ними на задніх лапах... Він просто не наважився. Маккаслін дивився на нього, все ще говорячи, і той голос, ті слова були тихі, як сам присмерк:

— Мужність, і честь, і гордощі, і співчуття, і любов до справедливості й свободи. Усе це збуджує серце, а все, що проходить крізь серце, стає

правдою, якщо тільки ми взагалі знаємо, що таке правда. Розумієш тепер?

хлопець досі чув ті слова, такі самісінькі в цьому присмерку, як і тоді, сім років тому, і не голосніші, ніж тоді, бо їм і не треба було гучності, коли вони однак мали ви-тривати,— йому досить було глянути Маккаслінові в очі, поза той блідий і гіркий усміх, поза ледь задерту верхню губу, тобто начебто таки усміх; цей його родич, майже батько, який народився занадто пізно, щоб жити в давніх часах, і занадто рано, щоб жити в нових, вони стояли один перед одним, чужі тепер один одному через ту їхню спустошену спадщину, ту похмуру спустошену батьківську землю, яка досі ще лежала ницьма, насилу відходячи після операції без наркозу.

— Тоді нема на це ради. Отож ця земля, виходить, сама від себе й через себе проклята.

і хлопець:

— Проклята.

і знову Маккаслін тільки підніс руку, навіть не озвавшись, і то навіть не у бік гросбухів — як проекційний апарат просвітлює на мить безліч деталей, так от цей легкий меткий жест охопив у присмерку тісної закладеної і замотлошеної комори не тільки гросбухи, а іі усю плантацію в її заплутаній і складній цілості — землю, поля і те, що вони родили, у вигляді очищеної і проданої бавовни, чоловіків та жінок, яких ця земля годувала, одягала й навіть давала на різдво трохи готівки за працю при сівбі, обробітку, збиранні й очищенні бавовни, машини, мули й упряж, з допомогою яких люди обробляли цю землю, кошти, потрібні на утримання й заміну реманенту,— всю ту складну і плутану споруду, засновану на кривді й розбудовану в безоглядній пожадливості,— часами аж до

прямої жорстокості не тільки щодо людей, а й щодо цінних тварин, споруду, яка все-таки виявилася самоокупною і прибутковою, і навіть більше, не тільки збереглася повністю, а й розширилася, зросла: Маккаслін, сам тоді мало не хлопчисько, зберіг її цілою в усій тій добі руїни й хаосу двадцять років тому, коли виживав заледве кожен десятий, і ще й розширив її, збільшив, і так і далі мало бути, щоб вона була самоокупна й прибуткова, і ціла, і постійно зростала, допоки триватиме рід Маккаслінів, хоч їхнє прізвище з часом, можливо, буде навіть і не Ед-мондси.

і хлопець:

— Таки нема ради. Тільки що так: не земля ця проклята, а ми. Не тільки наш рід, а й саме його ім'я, і не тільки колір його шкіри, а й дальші ознаки: Едмондси, білі, нащадки Маккасліна, але по жіночій лінії, через що прізвище у них від свого батька. Вічем — нащадок по старшій лінії, до того ж чоловічій, але він чорний, отож може мати прізвище, яке йому до вподоби, і нікого це не обходить, аби лиш не батькове, бо той же не дав йому ніякого прізвища...

і Маккаслін:

— Ти знаєш, що я тобі на це скажу, але все одно, коли хочеш знати, то ось тобі ще раз. Є й інший, і теж у третьому поколінні по чоловічій лінії, і найстаршій, прямий і єдиний спадкоємець, і білий, і навіть на прізвище Маккаслін, передане від батька до сина й від сина до онука...

і хлопець:

— Я вільний.

цього разу Маккаслін навіть руки не підніс, щоб послатися на зникомі сторінки у тих гросбухах, щоб нагадати про всю багатогранність сущого,— він мав на увазі тендітну й непіддатну ниточку, міцну, як

правда, й незглибиму, як зло, і довшу, ніж саме життя, ниточку, яка сягала геть поза писемні сліди й родові статки, єднаючи хлопця з пристрастями, й хтивостями, й надіями, і мріями, і прикрощами тих людей, що давно стали тліном, що їх імен, коли вони були ще живою плоттю, навіть дід старого Керазерба ніколи не чув.

і хлопець:

— І від них теж вільний.

і Маккаслін:

— Нехай і так (я згоден), що Бог тебе вибрав з-посеред усього твого покоління так само, як, на твою думку,

Він вибрав Ферта й Кумпана з-посеред їхнього покоління. І щоб тебе вибрати, Йому треба було ведмедя, і старого чоловіка, й чотирьох років часу. А тобі, щоб дійти до цього, треба було чотирнадцять років життя, і стільки ж, коли не більше, Старому Бенові, і понад сімдесят років Семові Фазерсу. Але ж ти тільки один. То скільки ж це тягтиметься? Чи довго?

і хлопець:

— Таки довго. Я ніколи й не казав інакше. Але все буде гаразд, бо вони витривають...

і Маккаслін:

— А ти собі станеш вільний. Ніl Ні тепер, ні будь-коли ані ми не звільнимося від них, ані вони від нас. Отож я теж зрікаюся. Я б відмовився навіть тоді, коли б знав, що відступаюся від правди. Я б мусив. Навіть ти можеш зрозуміти, що я не міг би вчинити інакше. Яким я е, таким є, і довік таким буду, яким уродився і яким завжди був. І я не один такий. Є й інші подібні до мене, як були свого часу подібні до

Ферта й Кумпана в тому, що ти назвав першим, невдалим Божим планом...

і хлопець:

— Я теж не один такий.

і Маккаслін:

— Так. Навіть ти не один. Бо от подумай. Ти сказав, що в ту ж мить, коли Ікемотубе збагнув, що може продати землю твоєму дідові, він втратив її навік-віків. Гаразд. Отже далі: потім вона перейшла до Сема Фазерса, сина старого Ікемотубе. А хто успадкував її від Сема Фазерса, як не ти? Хіба не ти,— можливо, спільно з Буном — став спадкоємцем якщо не його життя, то принаймні його відходу від життя?

і хлопець:

— Так. Сем Фазерс звільнив мене.

І Айзек Маккаслін, ще не дядько Айк — задовго до того, як він стане дядьком половини округи, хоч так і залишиться нікому не батьком,— поселився в джефферсон-ському заїзді, куди на період судових сесій з'їжджалися присяжні і де зупинялися мандрівні перекупники коней та мулів,— найняв собі тісну, без каміну кімнатинку, приніс із собою новенький набір теслярського інструменту, дробовик з вигравіюваним на сріблі своїм ім'ям — подарунок Маккасліна, старий компас генерала Компсона (а коли генерал помер, то Айкові дістався ще його оправлений сріблом мисливський ріжок), залізну койку з матра-

сом та укривалами, які щоосені понад шістдесят років він братиме з собою в ліс, і блискучий олов'яний кавник бо він же мав і спадщину по материному братові Гю-бертові Бічему, який доводився йому ще хрещеним батьком,— то був той самий опасистий горлань, по-дитинячи

схильний до всяких витівок, що в нього дядько Кумпан 1859 року виграв у покер Тенні, дружину для Террела, сина Томі — "Бо мав одну масть проти явних трьох трійок" — і то було не якесь там виблякле речення чи рядок, у безсилому страху перед смертю набазграний слабкою й тремтячою рукою, як остання розпачлива спроба відшкодувати заподіяну в минулому кривду, а справжній Спадок, реальна Річ, вагома в руці, видима оком і навіть чутна для вуха: срібна чаша, наповнена золотими монетами, завинута у шматок джутової мішковини й припечатана перснем хрещеного на гарячому воскові, річ, яка (весь час зберігаючись у цілості) ще перед смертю дядька Гюберта й задовго до повноліття хлопця, коли він мав перебрати її у власність, стала не тільки місцевою легендою, а й своєрідною родинною реліквією. Коли хлопців батько й сестра дядька Гюберта одружилися, вони оселились в особняку, в тому величезному гроті, що його так і не скінчив старий Керазерс,— викурили звідти решту негрів і за посаг хлопцевої матері довершили будову, принаймні вставили вікна й двері, і стали там жити, всі, окрім дядька Кумпана, який відмовився покинути хатину, збудовану власноруч з братом-близнюком,— переселення це було примхою нареченої, може, навіть більш ніж примхою, хоч ніхто так ніколи й не довідався, чи вона справді хотіла оселитися в особняку і чи знала наперед, що дядько Кумпан відмовиться переселятись; отож через півмісяця після народження хлопця у 1867 році, коли одного вечора мати вперше зійшла з ним униз, на прибраному столі в їдальні стояла та срібна чаша у світлі яскравої лампи, і на очах у всіх їх — хлопцевої матері, батька, Маккасліна, Тенні (няньки, що тримала його на руках), не було тільки дядька Кумпана — дядько Гюберт одну по одній накидав у чашу блискучих золотих монет, тоді завинув її у шматок мішковини, розтопив віск, припечатав пакунок і забрав назад до свого дому, в якому він жив тепер самотою, вже без сестри, що тримала б його на припоні, як казав Маккаслін, чи то пробувала виховати, як казав дядько Кумпан, і з якого (то були похмурі часи в Міссісіпі) більшість негрів забралася геть, а тієї решткі, як казав дядько Кумпан, навіть він, Гюб Бічем, не потребував; собаки,

однак, зосталися і, як казав дядько Кумпан, поки Нерон полював на лисиць, Бічем ханьки м'яв

вони їздили до нього й бачили той пакунок — кінець кінцем хлопцева мати домагалася свого, вони сідали в бричку й вирушали, знову зібравшись усі разом, окрім дядька Кумпана й Маккасліна, якого залишали для компанії дядькові, аж до тієї зими, коли дядько Кумпан почав підупадати на здоров'ї,— хлопець уже пам'ятав ті часи, як він їхав з матір'ю, і нянькою Тенні, і Террелом, сином Томі, на передку, двадцять дві милі дороги до сусідньої округи, дві ушули на воротях — Маккаслін ще пам'ятав, як, сидячи на одному з тих стовпів, підліток-негр дув у мисливський ріжок перед сніданком, обідом і вечерею, сплигуючи щоразу, щоб відчинити ворота кожному випадковому переїжджому, який почув того ріжка,— тепер уже ніяких воріт не було, а самі лише стовпи при в'їзді в цю занехаяну буйно зарослу садибу, що її хлопцева матір уперто вимагала називати Уоріком,— мовляв, якби вийшло по правді й справедливості, то її брат був би законним графом Уоріком,— і де стояв непокритий фарбою будинок, який зокола не змінювався, але зсередини щоразу здавався просторішим, бо хлопець був ще замалий, щоб зауважити, що там дедалі меншало дорогих меблів з рожевого й червоного дерева, з горіха, які для хлопця взагалі ніколи не існували в дійсності, а тільки в материних плачливих ламентаціях та ще в принагідних достатньо невеликих зразках їх, котрі вдавалося якось прив'язати мотузком ззаду чи на верху брички, повертаючись додому;

(І ще він пам'ятав ось це, бачив-бо на власні очі: ту мить, той зблиск і материне сопрано:

— Та ще й у моїй сукні! У моїй сукні! — голосне й розлючене у порожньому незаметеному холі; і обличчя молоде й жіноче, і навіть світліше, ніж у Террела, сина Томі — воно блиснуло на мить перед тим, як зачинилися двері; і вихор, маєво шовкової сукні, дзеньк і сполох сережок — з'ява несподівана, вичепурена й недозволенна, а проте для дитини, майже немовляти, якась оглушлива, збудлива й ваблива; то було так, наче за посередництвом миттєвого зблиску цієї безіменної й

недозволенної жіночої плоті мішаної раси дійшли до погідної, цілковитої й досконалої сполуки й згоди вони двоє — дитя, яким ще був хлопець, і його дядько, який, доживши майже до шістдесяти років, так і не вийшов зі стадії недоторканної й безсмертної юності,— як от, бува, зливають-

ся два ясних і прозорих струмки; ця сукня, це обличчя, ці сережки зникли в тому приголомшливому зблиску, і чувся тільки дядьків голос:

— Вона моя куховарка! Моя нова куховарка! Треба ж мені куховарки чи ні?

потім показався сам дядько, обличчя занепокоєне і теж страх приголомшене, хоч усе-таки невинне і якесь нездоланно дитиняче, коли вони, хлопець з матір'ю й Тенні, у свою чергу відступали, повертались до веранди перед будинком, і знову почувся дядьків голос, болісний і досі зачудований — у ньому бриніла в якомусь розпачливому воскресінні якщо не мужність, то бодай бажання самоутвердитись:

— Вони тепер вільні! Вони такі самі люди, як і ми!

і хлопцевої матері:

— Так ось чому! Ось чому! Материнський дім! Так опоганити! Опоганити!

і дядьків:

— Та нехай йому чорт, Сіббі, дай їй хоч трохи часу зібратися з речами!

і вже було по всьому, скінчено з цим галасом і з усім, хлопець був з Тенні — він запам'ятав загадковий вираз на обличчі Тенні, коли вони стояли біля розбитого вікна без віконниць у тій порожній кімнаті, що давніше правила за вітальню, і дивилися, як поспішає алеєю, раз у раз

спотикаючись, піддане анафемі вмістище дядькового жонолюб-ства,— ті плечі, те безіменне обличчя, яке хлопець побачив тільки на мить, та колись кринолінова сукня, що роздималась і шлопотіла під чоловічим плащем, пошарпаний важкий саквояж, що хилитався і вдаряв її по коліну,— викрита і змушена піти на вигнання, це правда, така молода і вже самотня й покинута на цій безлюдній алеї, а проте все одно збудлива й ваблива, вбрана в цей свій шовковий прапор, узятий з бою в самій твердині респектабельності, і така незабутня)

та чаша в сповитку припечатаної таємничої мішковини стояла на полиці у замкненому буфеті — дядько Гюберт відмикав дверцята, виймав чашу і передавав її з рук до рук хлопцевій матері й батькові, Маккаслінові й навіть Тенні, вимагаючи від кожного потримати її по черзі, зважити в долонях і струснути, щоб чути було, як бряжчать монети, а сам дядько Гюберт стояв розкарячено перед холодним засміченим каміном, в якому вже й цеглини кришилися, і падали вниз, примішуючись до сажі, пилюки, грудок колишнього розчину й натрусу від пташок, що

гніздилися в димарі, все такий самий горлань, невинний і нездоланний; потім хлопцеві довгий час здавалося, ніби ніхто, крім нього, й не помічає, що тепер дядько тільки йому одному й дає потримати чашу,— відімкне буфет, дістане її, тицьне йому в руки й стоїть над ним, щоб він слухняно труснув чашею і почув брязкіт, і зараз же й забере, і замкне в буфеті, перш ніж хтось ще виявить бажання потримати її; проте навіть і пізніше, вже здатний не тільки запам'ятовувати, а й міркувати, він не міг би сказати, що за тим криється, якщо взагалі щось крилося, бо згорток був усе так само важкий і так само брязкотів— як не міг навіть і тоді, коли не стало дядька Кум-пана і коли хлопців батько, після сімдесяти п'яти років життя уже й з ліжка не підводячись, навіть і вдень, сказав:

— Поїдьте заберіть ту кляту чашу. Та й клятого Гюба Бічема прихопіть, якщо доведеться.

бо воно й досі брязкотіло, дарма що дядько вже й хлопцеві не давав його в руки, а проносив сам перед хлопцевою матір'ю, Маккасліном, Тенні, стріпував перед кожним по черзі, приказуючи: "Чуєш? А чуєш?", усе з тим своїм невинним обличчям, не зовсім спантеличеним, а тільки здивованим, та й то не дуже, усе так само нездоланним;

аж ось одного дня, коли їх обох уже не стало, і дядька Кумпана, і батька, невідь чому той майже зовсім порожній дім, в якому жили, готували собі їсти й спали у тій самій кімнаті хлопців дядько Гюберт і старезний сварливий прадід Тенні (який твердив, ніби бачив Лафайє-та *, на що Маккаслін зауважував, що літ через десять він скаже, ніби бачив самого господа бога), тихо й мирно зайнявся вогнем, і в дивній одностайності стін, підлоги й даху все пішло з димом — ще на світанку дім стояв там, де його й збудував дядьків батько шість десятиріч тому, а надвечір уже стирчали тільки чотири почорнілих бездомних димарі серед легкого білого попелу та кількох обвуглених дощок, не дуже навіть і теплих; і з останнім проблиском вечора, проїхавши вдвох останню з двадцяти двох миль дороги верхи на старій сивій кобилі, останній зі стайні, яку пам'ятав Маккаслін, цих двоє дідів спішилися біля порогу дядькової сестри — один з ріжком для

'Маркіз де Лафайєт (1757—1834)—французький політичний діяч, один з генералів американської армії у війні за незалежність 1775—1783 рр.

полювання на лисиць, що на ремінці з оленячої шкіри висів у нього на шиї, а другий з тим самим джутовим пакунком, загорнутим тепер ще й у сорочку,— рудуватий, припечатаний воском безформний сповиток знайшов нове пристанище на майже такій самій, як і раніш, полиці, тільки що дядько тепер лиш трохи прочиняв дверцята буфету, ще й ногою їх придержуючи, одну руку він так і не відводив від замка, а в другій тримав напоготові ключа, обличчя у нього було затяте й стримане, не спантеличене, а таки стримане і навіть нездоланне, не дуже й зачудоване, тоді як він, хлопець, стояв біля напіводчинених дверцят, спокійно дивлячись на той джутовий згорток, тепер утричі

вищий, ніж напочатку, й на добру половину вужчий, після чого переводив погляд убік,— він запам'ятає цим разом не материн погляд, і не загадковий і досі вираз Тенні, а засмагле, орлине обличчя Маккасліна, поважне, нетерпляче й задумане; потім однієї ночі його розбудили й перенесли напівсонного в ту кімнату, де горіла лампа і де стояв запах ліків, тепер добре знайомий йому, і запах чогось іншого, чого він ще не знав, але вгадав одразу й відтоді не забуде довіку, де на подушці лежало те виснажене й спустошене обличчя, з якого дивився на нього все той самий хлопчисько, невинний і безсмертний, затятий і зачудований, силкуючись щось йому сказати, аж поки підійшов Маккаслін, нахилився над ліжком і витяг з-під нічної сорочки великого залізного ключа на зашмарованій шворочці, і очі тепер сказали:

— Так, так, так.

і Маккаслін перерізав шворочку, відімкнув буфет і підніс до ліжка той самий згорток, а очі все ще силкувалися сказати щось хлопцеві, навіть коли він брав згорток, отож ішлося тут про інше, очі все ще чіплялися за згорток, навіть уже й віддавши його, очі зараз були ще більш, ніж коли, затяті, силкуючись щось сказати, хоч вони не сказали таки нічого; а потім хлопцеві було вже десять років, і його мати теж померла, і тоді сказав Маккаслін:

— Ти вже майже дорослий. Можеш і розгорнути його.

але хлопець відповів:

— Ні. Він сказав, коли я матиму двадцять один рік.

і потім йому сповнився двадцять один рік, і Маккаслін переставив яскраво запалену лампу на середину порожнього стола в їдальні, поклав поруч згорток, біля нього розкритого ножа, і ступив трохи назад з усе тим самим своїм виразом поважним, осудливим і відстороненим, а хлопець узяв у руки згорток, той джутовий пакунок, що

п'ятнадцять років тому в одну ніч цілковито переінакшився виглядом, і при струсі тепер видавав якийсь на диво приглушений, благенький, не важкий і зовсім не музикальний відзвук, провів лискучим лезом ножа поміж вигадливого перев'язу шворок, і на полірована стільницю посипалися гудзуваті нарости воску, припечатані перснем дядька Бі-чема, а з-під складок мішковини показався новісінький, невживаний ще олов'яний кавник зі жменькою мідяків, і аж тепер він зрозумів, від чого був той приглушений звук: від цілої колекції дрібненько складених клаптиків паперу, що їх би щурові й на гніздо вистачило,— доброго ганчір'яного паперу, простого лінованого, яким негри користуються, недбало вирваних аркушів з конторських книг, окрайців газет і навіть однієї етикетки від комбінезону,— папірців з датами й підписами, а перший з них заповнений менш як за півроку після того, як дядько Бічем у всіх на очах завинув і припечатав срібну чашу на цьому самому столі в цій самій кімнаті й навіть при світлі цієї самої лампи мало не двадцять один рік тому:

Я винен моєму небожеві Айзекові Бічему Маккаслі-ну п'ять (5) золотих монет з виплатою зиску в 5 відсотків, що й засвідчую власноручно.

Гюберт Фіц-Гюберт Бічем

в Уоріку 27 лист. 1867 на що хлопець:

— А таки він назвав це Уоріком,—

бодай один раз, якщо не більше. Але це було не все:

Айзекові 24 ер. 1867 винен 2 золоті монети Г. Ф. Б. Айзекові винен 1 золоту монету 1 січ. 1868 Г. Ф. Б.

далі ще п'ять, далі три, далі одна, далі ще одна, потім довший час нічого і — тільки уявити собі, яка незмірно щедра компенсація, і не за

яку-будь шкоду чи ошуканство, а за звичайнісіньку позичку, та й не просто компенсація, а залучення до спілки:

Винен Бічемові Маккасліну або його спадкоємцям двадцять п'ять (25) золотих монет. Це боргове зобов'язання вкупі з усіма попередніми підлягає виплаті з розрахунку двадцять (20) відсотків річних. Дня 19-го січня 1873

Бічем

без вказівки місця, а тільки дата й підпис, самим прізвищем без імені, як міг би підписатися й котрийсь можновладний граф; у сумі це становило сорок три монети, тоді

як, згідно з легендою, чого хлопець зі своєї пам'яті, звісно, не міг знати, їх мало бути п'ятдесят, що й урівноважували подальші боргові зобов'язання — на одну, тоді ще на одну, і ще на одну, і ще, тоді на останні три монети; і нарешті була остання розписка, вже з того часу, коли він перебрався жити до них у дім, написана тремкою рукою, але не розбитої старої людини, бо він ніколи не був настільки розбитий, щоб це до нього дійшло, а лише втомленої старої людини, та й то, можливо, тільки на вигляд, отже, усе так само нездоланної,— простота цієї останньої розписки була простотою не резигнації, а тільки подиву, як от буває простим якесь зауваження, чи репліка, до того ж і малослівне:

Одна срібна чаша. Гюберт Бічем і тоді Маккаслін:

— Ну що ж, бодай на мідяки ти розжився. Тільки вони не такі ще давні, щоб становити раритет або родинну пам'ятку. Тож тобі таки доведеться узяти ті гроші.

однак хлопець і не чув його, мовчки стоячи біля столу й спокійно дивлячись на кавник, і вже другого вечора той кавник опинився на поличці над тим, що зовсім і не було каміном у тісній крижаній

кімнатинці в Джефферсоні, коли Маккаслін кинув жмут складених банкнот на ліжко, ще не сівши (там і не було де сісти, хіба на ліжку) і навіть не скинувши капелюха й плаща; отож хлопець:

— Як позичку. Від тебе. Оці гроші

на що Маккаслін:

— Ніяку не позичку. Я не маю грошей, щоб тобі позичати. І наступного місяця тобі доведеться їхати по них самому в банк, бо я їх не привозитиму

а хлопець і тепер не чув Маккасліна, спокійно дивлячись на нього, свого родича, майже батька, хоч і не кревного, адже кінець кінцем, навіть батьки й сини не кревні; і тоді хлопець:

— Сімнадцять миль, верхи й у таку холоднечу. Ми могли б обидва тут переночувати.

на що Маккаслін:

— Чого б це я ночував тут у моєму домі, коли ти не хочеш ночувати там у своєму?

і пішов, а хлопець дивився на лискучий, новенький і невживаний ще олов'яний кавник і думав, уже не вперше, скільки це чинників треба, щоб сформувалась людина (Айзек Маккаслін, наприклад), і які це вигадливі й кручені, а проте нехибні стежки вибирає серед безлічі інших стежок людська душа (Айзека Маккасліна, наприклад),

щоб нарешті людина стала такою, якою їй суджено бути,— на подив не тільки тим (тим, що сплодили старого Маккасліна, який сплодив хлопцевого батька й дядька Кумпана і їхню сестру, і тим, що сплодили

Бічема, який сплодив дядька Гюберта з сестрою), хто вірив, що саме вони сформували його, а й на подив самого Айзека Маккасліна

отож він узяв ті гроші як позичку й витратив їх, хоч міг би цього й не робити, оскільки майор Де Спейн запропонував йому окрему кімнату у себе в домі, щоб він жив там, скільки схоче, і не став нічого розпитувати, і ніколи б не розпитував, а старий генерал Компсон ще й на більше погодився — взяти його дб себе в кімнату й спати разом з ним на одному ліжку, на більше, ніж майор погодився, бо без усяких манівців заявив:

— Коли ти спатимеш у мене, то й зима ще не мине, як я дізнаюся, в чому річ. Ти сам скажеш. Бо я не вірю, що ти просто так зрікся. Воно на те виглядає, але я досить надивився на тебе в лісі і не вірю, що ти без причини зрікся, як би в чорта воно там не виглядало

узяв ті гроші як позичку, сплатив за місяць за столу-вання й кімнату і придбав собі теслярський інструмент — не просто тому, що був вправний у руках, тому, що таки думав працювати власними руками — хоча б і при конях,— і не тільки через статичне й обнадійливе змагання з назареянином, як от молодий картяр купує собі сорочку в цяточки, бо саме в такій вигравав учора старий картяр, а (без пихи, притаманній удаваному смиренню, і без удаваної покори, притаманної гордощам, бо таки думав сам, нехай і без особливої охоти, заробляти собі на хліб, а то й більше, ніж тільки на хліб) тому, що коли назареянино-ві теслярство добре прислужилося для того життя й тих цілей, які він вибрав і яким замірявся служити, то воно не зле придасться й Айзекові Маккасліну, навіть якщо його цілі, нехай і досить прості у своїх зовнішніх спонуках, були й назавжди залишаться для нього самого незбагненними, а свого життя, потреби якого все-таки неминучі, він, якби це тільки від нього залежало, не бувши назареянином, не вибрав би собі; отож він вернув ту позичку. Він і забув про тридцять доларів, які Маккаслін мав щомісяця класти на його ім'я в банк, тільки один-єдиний раз привізши й кинувши йому на ліжко ті гроші} тепер у нього був компаньйон, чи то пак він сам

став компаньйоном,— один старий пройда, непросипущий пияк і блюзнір, що в 1862-му й 63-му роках будував у Чарлстоці

судна, призначені для прориву блокади ', і відтоді зробився корабельним теслею, а у Джефферсоні об'явився — не знати звідки й пощо — два роки тому і майже вееь свій час, вільний від білої гарячки, проводив у в'язниці; вони вдвох покрили новим дахом стайню у директора місцевого банку, і (старий, відзначивши скінчення цієї роботи, знову сів у в'язницю), коли він пішов до банку отримати платню за неї, директор банку сказав:

— Це я б мав позичати у вас, а не платити вам,— бо вже збігло ж сім місяців, а він тільки зараз згадав

про ті гроші на своєму рахунку, що їх досі набралося цілих двісті десять доларів, а оскільки це була перша більш-менш солідна робота, то, виходячи з банку, він мав на рахунку вже двісті двадцять доларів, не вистачало тільки двадцяти доларів, щоб зрівноважити суму в двісті сорок доларів, а потім сума вже зрівноважилася, хоч на той час загальна цифра досягла триста тридцяти доларів, і тоді він заявив:

— Тепер я перекажу ці гроші на що директор банку відповів:

— Я не можу цього зробити. Маккаслін заборонив. Чи нема у вас якогось іншого ініціалу, щоб відкрити на нього новий рахунок?

але це нічим не завадило, зібрані мідяки, срібні монети й банкноти, зав'язані у хустинку, знайшли собі прихисток у Кавнику (загорнутому в стару сорочку, як і тоді, коли вісімнадцять років тому прадід Тенні привіз її ^ Уоріку), на дні тієї самої обкутої металом валізи, з якою старий Керазерс приїхав ще з Кароліни, аж господиня заїзду здивувалася:

— Навіть без замка! І ви навіть дверей не замикаєте, коли виходите з дому!

а він тільки подивився на неї так умиротворено, як того першого вечора у цій самій кімнаті дивився на Мак-касліна,— на неї, зовсім не родичку йому, а проте більш ніж родичку, як от стають рідними й ті, що служать вам нехай і за гроші, як от стають дорожчими від брата чи жінки й ті, що завдають болю

бо в нього була уже й жінка: він витяг старого з в'язниці, привів до себе в найняту кімнату, на превелику силу протверезив, сам цілих двадцять чотири години навіть не роззуваючись, поставив його на ноги, нагодував, і вдвох 4

вони таки зліпили ту повітку, цим разом усю від низу до верху, а потім одружився з нею — єдина дитина, дівча ще, вона виявилась напродиво дорослішою, ніж здавалося спочатку, здоровенька нівроку, з темними очима й жагучим лицем таких обрисів, як серце,— у неї навіть на батьковій фермі знайшовся час, щоб мало не весь день придивлятися, як він пиляє колоди за вимірами старого;

отож вона:

— Тато розповідав мені про вас. То та ферма справді ваша, так?

і він:

— І Маккаслінова.

і вона:

— Це в заповіті сказано, що половина переходить до нього?

і він:

— Не треба було ніякою заповіту. Його бабця — сестра мого батька. Ми з ним як брати.

і вона:

— Ви просто далекі родичі і ближчими вам і не бути. Та це, мабуть, байдуже.

отож вони одружилися — одружилися і вступили в нову країну, яку й він успадкував, як успадковують її всі люди, ту, з глибин земних посталу, неземну і все-таки земну країну, бо довга історія землі — це ж була і його історія, його теж, бо, щоб стати спадкоємцем цієї минувшини, кожен повинен ділитися нею з іншим, завдяки чому вони стають чимось єдиним, єдиним на часину, бодай на коротку часину, і неподільним — нехай і на часину, але вже невід'ємну й невідворотну, як от вони вдвох жили, нехай і в найманій кімнаті на якийсь там час, і та кімната не мала для нього ні стін, ні стелі, ні підлоги, а була раєм земним, коли він виходив із неї уранці й повертався увечері; її батько вже придбав ділянку в місті, дістав матеріал, і він зі своїм компаньйоном мали той дім збудувати — посаг їй від одного, весільний дарунок від трьох, вона не повинна була про це знати, поки хата не буде скінчена й готова для заселення,— він так і не довідався, від кого вона почула, бо не від батька і не від компаньйона, той навіть сп'яну цього б не виказав, хоч він спершу й підозрював його, а сам він заледве мав часу вмитися й відпочити хвильку перед вечерею, коли повертався з роботи й входив сюди зовсім не як у найману кімнату, адже вона буде для них раєм земним навіть і тоді, як вони зістаріються і вже давно той рай утратять; і ось у таку

хвилину він побачив вираз її обличчя, ще до того, як вона заговорила:

— Сідай,— і вдвох вони сіли край ліжка, ще навіть не торкаючись одне одного, обличчя у неї напружене й страшне, голос жагучий, і в шепоті незмірна обіцянка: — Я кохаю тебе. Ти знаєш, що я кохаю тебе. Коли ми переберемося?

і він:

— Я не... Не знаю... Хто тобі сказав?

гаряча напружена долоня закрила йому рота, притис-ла уста до зубів, пальці напружено вп'ялися у щоку — долоня тільки трохи послабила стиск, щоб він зміг відповісти на її слова:

— На ферму. Нашу ферму. Твою ферму.

на що він:

— Я...— і знов та рука, пальці й долоня, в якій була уся вагота її тіла, хоч вона й досі торкалась його тільки рукою, і голос: — Ні! Ні!

пальці її наче хотіли пробитися крізь щоку до самих витоків слів, завмерлих у нього на устах, а тоді почувся шепіт, той самий подих, що бринів любов'ю і неймовірною обіцянкою, долоня знов послабила стиск, щоб почути відповідь на запитання:

— Коли? на що він:

— Я...

і потім її не стало, і руки теж — вона стояла спиною до нього, голова схилена, голос тепер звучав так спокійно, що на мить йому здалося, наче це зовсім і не її такий знайомий йому голос:

— Встань, одвернися і заплющ очі.

вона ще й повторила ці слова, поки до нього дійшло, і він встав із заплющеними очима, аж це знизу долинув дзвінок на вечерю, і тоді знову її спокійний голос:

— Замкни двері.

він так і зробив і прихилився чолом до холодного одвірку — очі заплющені, у вухах биття власного серця і той шелест, що він почув перед тим, як ступив до дверей, потім шелест скінчився, і знизу знов долинув дзвінок, це вже спеціально для них двох, тоді зарипіло ліжко, він обернувся і — він ніколи досі не бачив її голою, він раз просив її і пояснив чому: він хотів бачити її тіло, бо любив її і хотів, щоб вона дивилась на його тіло, бо він же любив її, але більше він цього не згадував, навіть одвертався вбік, коли вона перед сном стягувала сукню з-під

накинутої вже нічної сорочки, а вранці скидала сорочку, маючи вже поверх неї сукню — вона не дозволяла йому лягатиі поруч з нею в ліжку, поки світила лампа, і навіть у літню духоту вкривала їх обох простирадлом, перше ніж міг він обернутись до неї; а це вже господиня заїзду піднялася нагору і постукала в двері, потім ще й покликала їх, але вона не ворухнулася, лежачи непорушно на ліжку, на укривалах, лице одвернувши на подушці, ні до чого не прислухаючись, ні про що, в усякому разі, про нього, не думаючи, як йому здавалося, а потім, коли господиня пішла собі, вона промовила:

— Роздягнися.

вона й не повернула голови до нього, ні на що не дивлячись, ні про що не думаючи, нічого й нікого, навіть його, не чекаючи, тільки рука її рухнулася наче обдарована власною волею і зором, і схопила його зап'ясток саме ту мить, коли він зупинився коло ліжка, отож він зовсім і

не зупинився, а тільки змінив напрямок руху, тепер націленого вниз, куди тягла його та рука, аж нарешті вона рухнулася, змінила позу — одним єдиним довершеним рухом, вродженим, а не набутим, і вдвічі давнішим, ніж сама людина, тепер уже дивлячись на нього, однією рукою тягнучи його все нижче й нижче,, а він і не побачив і не відчув тієї зміни в її позі, долоня її тепер плазом упиралася йому в груди, тримаючи його на відстані без усякого видимого зусилля, без найменшої потреби вдатися до сили, тепер уже вона знов не дивилася на нього, бо й не потребувала цього, чесна жінка, дружина, що надивилась усіх на світі чоловіків, охоплених палом жадання,— тепер усе її тіло змінилося, стало інакшим, він тільки оце щойно його побачив, і вже воно було зовсім не те, воно стало правічною всежіночою плоттю, що своєю власною волею простерлася горілиць і розкрилася перед ним, і десь із тих глибин без усякого бодай поруху її уст долинув ледь живий і невідступний шепіт:

— Обіцяй.

на що він:

— Що обіцяти?

— Ту ферму.

Він рухнувся вбік. Та коли він це зробив, долоня, що впиралась йому в груди, знов схопила його зап'ясток, долоня була все ще млява, і тільки пальці трохи дужче стис-ли зап'ясток, так, наче рука й долоня були якоюсь дротиною з зашморгом на кінці, що затягувався, коли він смикався вбік.

— Ні,— сказав він.— Ні.

вона все ще не дивилась на нього, але не так, як перед тим, бо ж ця її рука

— Ні, кажу тобі. Я не хочу. І не можу. Ніколи.

але все-таки ця її рука, тож він сказав ще раз, востаннє, він намагався говорити ясно, розуміючи, що голос його звучить ще лагідно, а сам думав: "Вона знає вже куди більше за мене, хоч я стільки наслухався чоловічих розмов у таборах, знає більше, ніж можна вичитати чи почути. Вони вже на світ приходять перенасичені тим, до чого хлопець підступає лише в чотирнадцять чи п'ятнадцять років, і то напомацки, з острахом і трепетом":

— Я не можу. Ніколи. Запам'ятай це.

але рука була все так само тверда й невідступна, тож він сказав:

— Добре.

хоч сам подумав: "Вона пропаща. Зроду пропаща. Ми всі пропащі", а потім перестав думати й навіть говорити "добре", бо то було щось таке, чого йому навіть у мріях не уявлялося, а не те, щоб почути в чоловічих розмовах, аж поки після якогось безчасся він повернувся до тями, лежачи вичерпаний на тому ненаситному правічному березі, і знову вона, з рухом удвічі давнішим, ніж сама людина, •відвернулась і вивільнилася, і як у їхню весільну ніч вона плакала, то він подумав спершу, що й тепер вона плаче у відкинуту зім'яту подушку, коли це десь із сум'яття подушки й сміху почувся її голос:

— І це вже все. Від мене вже все. Якщо це не дасть тобі сина, про якого ти говориш, зі мною ти його не матимеш.

і, лежачи на боці, спиною до порожньої найнятої кімнати, вона все сміялася й сміялася 5

рал, трохи вже здитинілий. Навіть хлопцеві було ясно, що це викрут, спроба, заздалегідь приречена на невдачу, безпідставна й марна надія,

за яку навіть Маккаслін один час був ухопився,— мовляв, якби їм пощастило умовити майора Де Спейна ще раз поїхати до табору, то він би, може, передумав продавати ліс,— хоч навіть хлопець розумів нездійсненність цих сподівань. І так і вийшло. Хлопець ніколи не довідався, як саме майор Де Спейн відхилив цю ідею. Він сам не був при розмові, а Маккаслін ніколи про неї не розповідав.

Отож настав червень, пора відзначати подвійний день народження, і ніхто про це й не згадав; настав листопад, і ніхто й не натякнув про Де Спейнів мисливський табір. Хлопець так і не довідався, чи знав майор Де Спейн про їхнє готування дб ловів, хоч старий Еш, безперечно, мусив би йому сказати; того разу вони — хлопець, Маккаслін, генерал Компсон (для генерала це було останнє полювання), Волтер, Бун, Джім тітки Тенні й старий Еш налаштували два фургони, за два дні проїхали майже сорок миль у незнайому хлопцеві місцину і прожили там у наметах два тижні.

А наступної весни вони почули (не від майора Де Спейна), що він продав ліс на вирубку якійсь мемфісь-кій лісокомпанії. І ось однієї червневої суботи хлопець, приїхавши з Маккасліном у місто, пішов до контори Де Спейна. В просторому кабінеті на другому поверсі стіни були заставлені книжками, вікна кімнати виходили на обшарпані задвірки крамниць, з другого боку були двері на балкон над Майданом, а в завішеному шторою алькові стояло кедрове відерце з водою, цукерниця, ложка, склянка і обплетена сулія з віскі. Коли старий Еш, сидячи на стільці при вході, смикав за мотузку, над столом поколихувалося опахало з бамбуку і паперу.

— Авжеж,— сказав майор Де Спейн.— Еш, певне, залюбки вибереться пожити в лісі, принаймні не муситиме їсти того, що готує Дейзі. Він же весь час бурчить на неї. Хтось іще з тобою?

— Ні, сер,— відповів хлопець.— Я думав, може, Бун...

Бун уже півроку як виконував обов'язки полісмена в

Гоуку — майор залагодив це питання з лісокомпанією чи то, краще сказати, погодився на компроміс, що його запропонувала компанія, яка воліла мати Буна скоріше вже в ролі співробітника поліції, ніж бригадира лісорубів.

— Гаразд,— сказав майор Де Спейн.— Сьогодні ж дам йому телеграму. Зустрінетесь у Гоуку. Еша я пошлю поїз-

дом, вони вдвох візьмуть харчів, а ти собі сідай верхи й гайда.

— Добре, сер,— відказав хлопець.— Дякую.— І враз він знову почув свій голос. Він не думав цього казати, але знав, у глибині душі знав, що скаже: — А може б, і ви...

Голос його урвався. Хлопець не договорив, так і не зрозумівши, чому: адже майор сидів мовчки, а ворухнувсь і повернувся до своїх паперів на столі тільки тоді, як голос замовк,— та, власне, й повертатись йому не було потреби, бо коли хлопець увійшов, він саме сидів за столом з папером у руці, цей сивий огрядний чоловічок у чорному сукняному костюмі й накрохмаленій до блиску сорочці, якого хлопець звик бачити неголеним, у чоботях і заболоченій вельветовій куртці, верхи на кошлатій, сильній, довгоногій кобилі, зі старим вінчестером через сідло і здоровезним сизуватим собакою, що завмер біля стремена, 'непорушний, мов статуя,— того минулого року, принаймні в хлопцевих очах, вони стали чимось схожі один на одного, як то буває з двома людьми, що тривалий час кохалися між собою або спільно працювали.

Майор Де Спейн погляду більше не підводив.

— Ні. Я не маю часу. А тобі нехай щастить. Коли спіймаєш молоду білочку, можеш привезти мені.

— Гаразд, сер,— відказав хлопець.— Привезу.

Він вирушив на своїй кобилі-трилітці, яку сам викохав, виростив і виїздив. З дому він вибрався зразу після півночі і через шість годин, навіть не змиливши кобили, прибув у Гоук, маленьку станцію, від якої відходила вузькоколійка в пущу. Хлопець звик думати про Гоук як про Майорову власність, хоч насправді Де Спейн продав компанії (колись давно) ту землю, на якій прокладено бічні колії, споруджено вантажні платформи та склад, і тепер вражено й тужливо розглянувся, хоч і знав про це й приготував себе. Він побачив напівзбудований деревообробний завод на площі в два чи три акри, цілі, здавалось, милі складених у стоси рейок, укритих свіжою рудизною іржі, штабелі шпал, просочених креозотом, дротяні загороди й жолоби щонайменше на дві сотні мулів, намети для погоничів...— отож хлопець поспішив одвести кобилу до стайні, домовився, щоб її доглянули, і, вже не роздивляючись ні на що, сів зі своєю рушницею в службовий вагончик лісовоза, забрався до верхнього віконечка і втупив погляд вперед, у стіну незайманої пущі попереду, де бодай ще раз зможе сховатися від усього цього.

1

Маккаслін тут згадує деякі епізоди Громадянсько! війни у США. Т. Ешбі, кавалерійський офіцер південців, справді загинув, ведучи в атаку піхотну частину, але на той час він уже був призначений її командиром. Р.Е. Лі — головнокомандувач південської армії. Битва під селом Шарпсберг (штат Меріленд) сталася 17.9.1862. Південського генерала Т. Дж. Джексона, на прізвисько Стоунвол, випадково забили свої ж у битві при Чанселлорсвіллі в ніч на 2.5.1863. Дж. Гукер і Дж. Г. Мід — північанські генерали. Дж. Е. В. Стюарт — генерал-півде-нець. В. С. Банкок — офіцер північан. Дж. Лонгстріт, південський генерал, у боях у травні 1864 р. був випадково тяжко поранений своїми. Битва під Геттісбергом мала місце 1 —3.7.1863 р.

2

Один із районів Бостона.

3

З поезії Дж. Кітса (1795—1821) "До грецької вази".

4

Мається на увазі блокада північанами південських портів під час Громадянської війни у США.

5

Він ще раз побував у таборі, перед тим, як з'явилася лісокомпанія і почала вирубувати ліс. Сам майор Де Спейи більше туди не їздив, але їх гостинно запрошував жити в таборі й уволю полювати. Взимку після того полювання, що скінчилося смертю Сема Фазерса й Лева, генерал Компсон та Волтер Юел висунули думку перетворити давнє їхнє товариство на свого роду клуб і заорендувати табір та мисливські права на цей ліс — ідея, гідна самого Буна Хогенбека, хоч породив її таки гене-

А потім паровичок пронизливо свиснув, зачахкав і

рушив; сонний ляскіт зчеплень добіг до кінця поїзда, хапливе чахкання змінилося глибокими й повільними видихами пари, задній вагончик теж покотився по рейках, і з віконечка вгорі хлопцеві було видно, як голова поїзда завершує перший і єдиний на цій лінії поворот і вже зникає в пущі разом з вервечкою вагонів, тягнучи й хлопця з собою, немов це заповзає в бур'яни безбарвне й нешкідливе змієня;—і вже знову поїзд набрав найбільшої швидкості і, як і в давні дні, мчить, вистукуючи поміж двома стінами не займаного сокирою пралісу.

Колись цей поїзд нікому не вадив. Ще не минуло й п'яти років, як Волтер Юел з цього самого вагона на ходу застрелив оленя з

шестипалими рогами, а ще ж була й історія з тим молодим ведмедем: лісовіз уперше вирушив вузькоколійкою за тридцять миль у пущу, а ведмідь став собі між рейками, підняв зад, мов те щеня, граючись, і длубається під шпалою — які там мурашки чи комашки можуть бути, чи, може, просто хотів довідатись, що то за чудні рівненькі колоди без кори, викладені перед ним нескінченним рядом і посталі наче з нічого,— і так він усе длубався, аж поки машиніст загальмував і дав свистка кроків за двадцять, і тоді ведмідь панічно кинувся навтіки і на перше дерево, що трапилось, ясен, ледве грубішій за людське стегно,— видерся якомога вище й принишк там, голову по-людському (власне, по-жіночому) затуливши лапами, ніби й не відчував, що гальмівник шпурляє у нього камінцями з баласту. Коли поїзд через три години повертався назад з першим вантажем лісу, ведмідь саме почав злазити, але зараз же знову видерся чимвище, принишк, поки проходив поїзд, і Ьидів там і тоді, коли поїзд удруге їхав у пущу вдень, і коли' повертався ввечері. Того дня в обід Бун з фургоном приїхав до Гоука по борошно, почув про пригоду від когось із обслуги поїзда, і цілу ніч Бун з Ешем (обидва молодші тоді на двадцять років) просиділи під ясенем, щоб хто, бува, не підстрелив ведмедя, а на другий день уранці майор Де Спейн затримав поїзд у Гоуку, і аж перед самим заходом сонця,— коли неподалік від дерева зібралися не тільки Бун з Ешем, а й майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер і Маккаслін, якому тоді було дванадцять років,— ведмідь зліз на землю, просидівши на дереві майже тридцять шість годин навіть без води. Маккаслін розповідав згодом хлопцеві: вони подумали, що він не витримає і нап'ється з ковбані в них під ногами, однак ведмідь глянув раз на воду і завагався, глянув на людей і знов на воду, але ні, не став

пити, пішов собі, побіг, по-ведмежому переставляючи лапи, то дві правих, то дві лівих, і лишаючи на землі два окремих паралельних рядки слідів.

Тоді цей поїзд нікому не вадив. Інколи у таборі їм було чути, як проїздить лісовіз,— інколи, бо ніхто не морочив собі голову, щоб прислухатись, їде він чи ні. Вони чули, як він легко й швидко котився у ліс, порожні платформи дзвінко постукували, мініатюрний паровичок по-

чахкував, пронизливо рипучий його свисток одразу ж танув у задумливій і байдужій пущі, навіть не збудивши луни. Чули, як він повертався навантажений, ішов уже не так швидко, а проте створював ілюзію шаленого поспіху, іграшкового в своїй повзучості,— вже не свистів, бо заощаджував пару, і тільки в шалено-безнадійному мар-нолюбстві, порожньому, галасливому й дитинячому, кидав у лице правічній пущі своє уривчасте й натужне чахкання, везучи без мети і без потреби якісь патички, що не залишали по собі ні шрамів, ні пеньків,— так само як ото іграшковий візок завантажують піском, перевозять його і висипають, нікому не потрібний, і вертаються знову вантажитись, безупинно, невтомно й жваво, але рука, що тим візком грається, завжди встигає вчасно перекинути пісок назад, щоб було що вантажити.

Тепер, проте, стало інакше. Поїзд був той самий, ті самі платформи й службовий вагончик, навіть ті самі гальмівник і кондуктор, перед якими Бун того дня два роки тому — протягом чотирнадцяти годин то п'яний, то тверезий, то знов п'яний, то знов більш-менш тверезий — вихвалявся, що вони збираються зробити завтра Старому Бенові; їхав поїзд усе з т;им самим ілюзорно-шаленим поспіхом, поміж тих самих стін-близнюків непроникного й непрохідного лісу, проминав давні знайомі околиці, давні звірині стежки, на яких він переслідував оленів, поранених і не поранених, де не раз у нього на очах олень вихоплювався з лісу, зовсім не поранений, і перебігав через насип зі шпалами й рейками, і вниз, і знову до лісу, як воно й годиться істотам, які живуть на землі, але водночас він ніби стрілою перетинав простір, відірвавшись від неї, видовжений, у леті втричі довший, ніж насправді, і навіть мастю якийсь інакший, блідіший, немовби між непорушністю і абсолютним рухом десь є такий момент, коли й сама маса хімічно перероджується, без болю та мук змінюється не лише обсягом і формою, а й барвою, наближаючись до барви вітру,— тільки що тепер здавалося, наче поїзд ніс із собою в пущу, приречену на вируб, при-

звістку неминучого в подобі нового заводу, хай і не закінченого ще, в подобі рейок та шпал, хай ще й не укладених,— та й він сам, хлопець, теж ніс цю призвістку: і його погляд, що те бачив, і пам'ять, що те

закарбувала, і навіть його одежа — так само, як, виходячи на свіже повітря від недужого чи небіжчика, виносиш із собою на одязі той прикрий дух. І тепер він зрозумів те, що відчув ще вранці в Гоуку, але не встиг викласти словами: чому майор Де Спейн сюди не поїхав і чому він сам після цього разу теж більше ніколи сюди не поїде.

Під'їжджали. Хлопець знав це ще до того, як машиніст попередив його свистком. Тоді він побачив Еша й фургон, віжки неодмінно прив'язані до ручки гальма, хоч на самій тільки хлопцевій пам'яті майор Де Спейн уже вісім років забороняв йому так робити; поїзд сповільнював швидкість, брязкіт і клацання зчеплень прокотилося до хвоста поїзда, службовий вагончик повільно проминав фургон, коли хлопець зіскочив з рушницею в руці, кондуктор нахилився над ним і подав сигнал машиністові, хвіст поїзда ще повз, а чахкання паровичка все швидше й швидше врізалося в безлунну німотність пущі, дзвякіт буферів знову передався вздовж поїзда, і нарешті й хвостовий вагончик набрав швидкості. А потім поїзда не стало, його зовсім і не було. Хлопець його й не чув. Незаймана пуща виросла й замкнулася вгорі, задумлива, байдужа, тисячолика, правічна, зелена, старша, ніж будь-який тартак, довша ніж будь-яка вузькоколійка.

— Містер Бун уже тут? — спитав хлопець.

— Він раніш за мене сюди забрався,— відповів Еш.— Коли я приїхав учора до ГоукЦ, фургон стояв уже налаштований, а ввечері Бун зустрів мене на ганку в таборі. А сьогодні ще зарання подався в ліс. Казав, що йде до камедного дерева і що там його можна буде знайти.

Хлопець знав, де це: одиноке велике камедне дерево на узліссі, посеред давньої вирубки; коли скрастись туди нишком о цій порі року і зненацька вискочити на галявину, на дереві можна застукати з кільканадцять білок — вони там як у пастці, діватись їм нікуди, дерев навколо більш немає. Отож він і у фургон не сідав.

— Я піду туди,— сказав він.

— Так я й думав,— відповів Еш.— На те я й привіз коробку з набоями.

Він віддав хлопцеві коробку й почав розмотувати віжки з ручки гальма.

— Скільки разів майор тобі казав, що так не можна? — зауважив хлопець.

— Як не можна? — перепитав Еш. А тоді докинув: — І перекажи Бунові Хогенбеку, що обід буде на столі за годину, тож гав не ловіть, коли хочете обідати.

— За годину? — здивувався хлопець.— Та ще ж нема й дев'ятої.— Він вийняв годинника й повернув циферблатом до Еша.— Ось подивись.

Еш навіть не глянув у той бік.

— Це міський час. Ви тепер не в місті, а в лісі.

— Ну то подивись на сонце.

— А що сонце,— відмахнувся Еш.— Якщо ви з Буном Хогенбеком взагалі хочете мати обід, приходьте й обідайте, коли вам сказано. Потім я не матиму часу поратись у кухні, мені ще дрова рубати. Та й під ноги дивіться. Всякого тут гаддя повзає.

— Дивитимусь,— відповів хлопець.

І вже він був у лісі, не самотній, але усамітнений, і по-літньому зелене безлюддя огорнуло його. Ліс був усе такий самий, незмінний, він

потребував змін не більше, ніж літнє зело, ніж осінні пожежі й дощі, ніж зимовий холод, а деколи, бува, й сніг...

того дня, того ранку, коли він уперше забив оленя і Сем помастив йому лице гарячою оленячою кров'ю, вони повернулись до табору, і йому й досі не забулося, як старий Еш недовірливо мружив до нього очі, бурчав і навіть почував себе ображеним, поки врешті Маккаслін підтвердив, що малий справді-таки сам забив оленя, а Еш того вечора сидів за пічкою набурмосений і неприступний, тож подавати вечерю мусив Джім, а потім він, Еш, розбудив їх спозаранку снідати, мовляв, сніданок уже на столі, хоч було тільки nie на другу ночі, і майор почав сердито лаятись, а Еш буркітливо й насуплено відповідав щось, і нарешті з'ясувалося; що Еш хоче піти на полювання й забити оленя, не тільки хоче, а й твердо вирішив, і майор сказав:

"А нехай тобі, як його не пустимо, то доведеться самим і варитиI"

І Волтер Юел додав:

"Або вставати опівночі і їсти, що він наготує".

Тоді хлопець подумав, що він забив уже свого оленя і більше йому не дозволять у це полювання, хіба м'яса не вистачить,— тож він віддасть свою рушницю Ешеві; але майор звелів інакше, віддав на цей день хлопцеву зброю Бунові, а Ешеві дав Бунову магазинну рушницю,

відому своєю норовистістю, доклавши до неї два картеч-них набої; однак Еш сказав:

"У мене є набої".

І "показав їх, усі чотири: один картечний набій, другий — номер три на кролів і ще $ва на птицю, і розповів історію кожного з них, котрий звідки; хлопцеві запам'яталося, з яким виразом на обличчі Еш

розповідав, а майор Де Спейн, Волтер і генерал Компсон слухали, і як звучав Ешів голос:

"Чи вистрелять? Ще й як! Ось цей (він показав на картечний набій) генерал Компсон дав мені вісім років тому — це до тієї самої рушниці, що з неї він забив отого здорового оленя. А ось цей (він урочисто показав на третій номер) — старший навіть за нашого хлопця!"

Хлопець сам того ранку зарядив йому рушницю, дотримуючись зворотного порядку: набої на птицю, на кролів, а тоді картечний, щоб цей останній першим увійшов до патронника, і так вирушили в ліс — хлопець без рушниці, вони обидва з Ешем ідуть пішки обік майора й Джі-ма — ті на конях, поруч собаки, і ось — тоді саме падав сніг — собаки винюшили слід і помчали, дзвінкий дужий гавкіт розлігся в обважнілому густому повітрі й відразу ж завмер, мовби незліченні й невагомі сніжинки, спадаючи без угаву й без шелесту, встигли поховати під собою і звук, і ще не народжену луну; майор та Джім, горлаючи, теж помчали в ліс, залишилися вони вдвох з Ешем, і було вже все гаразд — хлопець зрозумів це так виразно, наче Еш сказав йому, що він, Еш, свого оленя вже вполював і навіть його, Айка, простив, що той у такому молодому віці забив оленя, і вони повернули назад, у бік табору, а сніг усе Падав, і Еш спитав:

"Тепер куди?"

І він відповів:

"Сюди".

Він ступав попереду, бо знав, що хоч до табору не було й милі, Еш, який уже двадцять років щороку по два тижні проводив у таборі, все одно не міг зорієнтуватись, де вони, але Еш так ніс рушницю, що скоро не на жарт занепокоїв хлопця, і він сказав Ешеві йти попереду; Еш простував широкою ходою і, балакучий тепер, завів по-старечому

невпинний монолог — почав про те, що було навколо, потім про ліс, про табір у лісі, про їжу в таборі, про їжу взагалі, про готування страв, розповів, як готує їжу його жінка, тоді коротко про свою стару і май-

же відразу докладно про нову няньку-мулатку в майорових сусідів, мовляв, коли вона й далі так вихлятиму хвостом, то побачить, що хоч він і старий, але ще ого-го!, одне біда, що його стара не спускає з нього ока; — вони пробиралися звіриною стежкою крізь хащі очерету й ожини, які кінчалися за чверть милі від табору, підходили до великої колоди, що лежала поперек стежки; Еш, не перестаючи говорити, підніс ногу, щоб переступити, коли раптом з-за колоди підвівся ведмідь-одноліток, сів на задні лапи, а передні підняв на рівень грудей, наче збирався молитись, і збігла ціла хвилина, поки Еиіева рушниця якось непевно звелася вгору; хлопець підказав:

"Набій! Спершу набій у патронник!"

Але рушниця вже клацнула, і він знову сказав: "Спершу набій у патронник!"

Еш зробив це, трохи згодом рушниця застигла і знову клацнула, тож він сказав:

"Другий!"

І побачив, як картечний набій перекидьки полетів у заростi. "Тепер на кролів", подумав він, рушниця так само загнулась і у нього в голові майнуло: "Це вже на птицю", але не встиг він нагадати Ешеві, як той уже перезарядив, тож він закричав:

"Не стріляй! Не стріляй!" — але й те було пізно, легке і сухе зле "щек!" випередило його слова, ведмідь обернувся, впав на всі чотири й уже його не стало, тільки колода, очерет, пухнастий безупинний сніг, і Еш каже: "Тепер куди?"

І хлопець відповідає:

"Сюди. Ходім".

І вже повернув стежкою, але Еш озвався:

"Ні, мені треба позбирати набої".

Тоді він гукнув:

"Біс із ними, ходім, чуєш!"

Але Еш прихилив рушницю до колоди, повернувся і поліз пригнувшись у гущину, став порпатись між коріняч-чям, тож хлопець мусив і собі забратися в зарості, нахилитись і познаходити йому ті набої, тоді вони випросталися, і враз рушниця, кроків за шість від них прихилена до колоди, забута обома в цю мить, раптом сама собою гримнула, бухнула, пахкнула полум'ям і змовкла, і потім він уже сам ніс рушницю, спершу розрядивши її і віддавши Ешеві той засохлий останній набій, і вже з розкритим замком, і так до самого табору, де поставив її на місце, в кутку за Буновим ліжком

...Літо, і осінь, і сніг, і життєдайними соками сповнена весна в їхній одвічній послідовності, несмертельні й предковічні стадії буття пущі, що була йому за матір і зробила з нього майже дорослого чоловіка, що була і за матір, і за батька старому Семові, в жилах якого текла кров негрів-невільників та індіанських ватагів і який сам у свою чергу був наче духовним батьком хлопцеві,— він його поважав, шанував і любив, а втративши, оплакував; колись він ожениться, і вдвох з дружиною вони також зазнають ненадовго швидкоплинного раювання, яке самою природою своєю нетривке і тому ще дорожче, і вони обоє перенесуть бодай згадку про зазнані втіхи туди, де плоть уже не промовлятиме до плоті, бо ж пам'ять принаймні тривкіша, але пуща буде йому понад усе коханка і дружина.

Він не йшов у бік камедного дерева — ба навіть відходив далі від нього. Не так давно був час, коли його самого сюди б не пустили, а трохи підрісши й почавши здогадуватись, як мало йому відомо, він би й сам не наважився іти сюди один; ставши ще трохи старшим і вже почасти усвідомивши, хоч і невиразно, межі свого незнання, він би ризикнув піти у ліс із компасом і не заблукав би,— однак не тому, що більше став вірити в себе, а тому що Маккаслін, майор Де Спейн, Волтер та й генерал Компсон навчили його нарешті покладатись на компас, хоч би що він показував. А цього разу хлопець навіть і до компаса не вдавався — ішов, керуючись тільки сонцем, та й то підсвідомо, хоча в будь-яку мить міг би вказати на карті місце, де перебував, з точністю до сотні кроків. І справді, майже там, де він і сподівався, земля почала трохи підвищуватись, і вже він проминув один з чотирьох бетонних стовпчиків, поставлених землеміром лісокомпанії на позначення ділянки лісу, що її майор не захотів продати, і ось він уже стоїть на самому пагорку, звідки видно всі чотири стовпчики, ще білуваті, незважаючи на зимові негоди, такі безживні й разюче чужорідні тут, де самий розклад буяв заплідненням, зачаттям, набряканням і народженням і де смерті просто не існувало. Після двох зим, що покривали землю листям, і двох весен, що розмивали її водою, від обох могил не лишилося й сліду. Але той, хто добувся лісом аж сюди, не потребував ніяких надгробків, щоб знайти могили, бо орієнтувався по прикметах на деревах, як навчав його Сем Фазерс; отож, колупнувши землю мисливським ножем, щоб переконатись, він майже за першим разом натрапив на неї, на круглу бляшанку з-під

коломазі, в якій лежала висхла скалічена лапа Старого Бена, закопана над кістками Лева.

Він не зайняв її. І навіть не глянув, де друга могила, в яку він, Маккаслін, майор Де Спейн і Бун того недільного ранку два роки тому поклали Семове тіло разом з мисливським ріжком, ножем і люлькою,— в цьому не було потреби. Він ступив на ту могилу, а може, й перейшов уже по ній. Але це нічого. "Він, певно, знав, що я тут сьогодні буду, ще до того, як я прийшов",— подумав хлопець, підходячи до дерева, що

підтримувало один край помосту, на якому лежав Сем, коли в той день застали тут їх двох з Буном Маккаслін і Де Спейн. До стовбура було прибито другу бляшанку, потьмянілу й заіржавілу; теж чужорідна, вона, однак, притерлася до лісового загалу і вже не звучала незграйною нотою в гармонії пущі, і була порожня, давно спорожнена від їжі та тютюну, що він поклав у неї тоді,— так само як невдовзі вона спорожніє і від того, що він зараз витяг з кишені: пучка тютюну, нова барвиста хустинка, маленький паперовий пакуночок м'ятних цукерок, які Сем любив; і таки спорожніла, ледь устиг він одвернутись — воно не зцикло, а просто перенеслося в тисячолике життя, яке розписало легкими химерними слідами цю вічно вологу, похмуру й усамітнену землю, куди не пробивається сонце, життя, яке, завмерши, приглядається до нього з-за кожної гілочки й листочка, жде, коли він рушить, піде далі. І він не барився, тільки завагався на мить, сходячи з пагорка, який зовсім не був оселею небіжчиків, бо вони, Лев і Сем, ніякі не мертві — не скуті в землі, а вільні в ній, і не під землею, а разом з нею, роздрібнені на тисячу тисяч живих часток, присутні в кожному листочку й гілочці й зернині, в повітрі, й сонці, й дощі, й росі, в жолуді, в листку дуба й знов у жолуді, в смерку й світанні, в смерку й світанні, що незмінною плетеницею ідуть одне за одним,— роздрібнені й водночас єдині, і Старий Бен, Старий Бен також: вони віддадуть йому його лапу, авжеж віддадуть, а потім знову кинуть йому виклик, і знов буде погоня, але вже без серця, яке розривалося б від натуги, і без тіла, яке б шарпалося й кривавилось...

Коли він так завмер на мить, у пам'яті раптом спливло Ешеве застереження, навіть виразно почувся його голос. Він уже підніс ногу, щоб ступцти далі, і враз затамував дух, глянувши вниз, і відчув, як його щось гостро вдарило з глибин часу, коли ще й на світі не було його, Айзека Маккасліна,— отже, це тільки страх, а не переляк, то

й добре; вона, змія, ще не звинулася в кільце і ще не засичала, тільки швидким і рвучким рухом відкинула вбік один виток, наче для того, щоб, підвівши голову, легше було її відхилити, сама теж не пройнята переляком і ще не зовсім погрозлива, завдовжки понад шість футів, голова трохи вище хлопцевих колін і на відстані в який крок від

нього. Стара, видно, була: яскраві колись барви на ній виблякли й примерхли в узгідненій одностайності з пущею, де вона повзала й чаїлася, ця старизна, якій споконвічно суджено бути самотньою і нещадною до всього живого. Він уже відчув її запах — гнилих огірків та ще чогось безіменного, що будило думки про всезнання, старечу втому, упослідженість і смерть. Нарешті вона ворухнулась. Але не головою — коли змія почала плавно відсуватися від нього, голова її була все так само випростана вгору і трохи навскіс, через що здавалося, ніби піднесена третина тіла існує сама собою і переміщується безвідносно до законів тяжіння і рівноваги, бо важко було повірити, щоб уся ця тінь, яка струменіла по землі вслід за головою, належала тій самій змії, що й голова. Змія проповзла і зникла. Хлопець нарешті опустив другу ногу, несвідомо, і так став з піднесеною рукою, як Сем стояв того дня шість років тому, коли привів його в саму пущу і показав, яка вона, і він перестав бути дитиною. І тоді промовив тією давньою мовою, мимовільно, як і Сем того дня:

— Ватаже. Предку.

Він не зміг би сказати, коли вперше почув той звук,— в усякому разі, усвідомив він його не зразу. Звук був такий, наче хтось молотив цівкою рушниці об рейку, гучно, важко, але не часто, а тільки якось запекло, так, ніби "молотник" не лише був дужий чоловік і заповзятий, а ще й роздратований чимось. Проте це не могло бути на колії, хоча й чулося з того боку: до залізниці було добрих дві милі, а звук долинав щонайбільше ярдів за триста. І тоді хлопець зрозумів: хоч би хто там був і хоч би що означав той дзенькіт, долітав він десь ізвідти, де вирубка з камедним деревом, місце його зустрічі з Буном. Досі хлопець ішов по-мисливському — повільно й тихо, приглядаючись до землі й до дерев. А тепер, тримаючи незаряджену рушницю прикладом уперед і трохи вниз, щоб не зачіпати нею густих заростей, він рушив на ті все гучніші удари металу об метал, розмірені, несамовиті й запеклі, і вийшов на узлісся, на давню вирубку, де просто перед ним стояло самотнє камедне дерево. На гіллі кишма кишіло білок,—

йому спершу навіть здалося, що то саме дерево ожило. З півсотні їх, може, гасало й стрибало з гілки на гілку, перетворивши ціле дерево на зелений вир шаленого листя, а час від часу по одній, по двоє-трое вони кидалися стовбуром униз, але з півдороги раптом завертали й бігли назад угору, наче їх засмоктувала невідпорна сила шаленого білячого крутіжу. А потім хлопець побачив Буна, як той, схиливши голову й спершись спиною об дерево, сидів і оскаженіло щось гамселив. Те, чим він молотив, була цівка поламаної рушниці, а те, по чому молотив,— замок від неї. Навколо валялося півдесятка інших уламків рушниці, а він, нахиливши багряне й пошерхле, як волоський горіх, обличчя, заливаючись потом, охоплений божевільною нестямою, усе гатив цівкою об замок. Він навіть не підвів голови глянути, хто це підійшов. Не перестаючи молотити, він тільки крикнув до хлопця, хрипко й задихано:
— Геть звідси! Не займай їх! Ані одної! Це мої!

ДЕЛЬТА ВОСЕНИ

Скоро вже й Дельта. Це відчуття було йому знайоме. Воно оживало щороку в останній тиждень листопада, і так уже понад п'ятдесят років — останній пагорб, і за ним у долині, наче море біля підніжжя скель, стелиться широка наносна рівнина, танучи вдалині під млявим листопадовим дощем, як тануло б і море.

Раніше вони приїздили у фургонах: рушниці, постіль, собаки, харчі, віскі, гостре, збудливе передчуття полювання — молоді тоді, вони могли цілу ніч і цілий день їхати під тим холодним дощем, таборитися під дощем, спати, загорнувшись у мокрі укривала, спозаранку вставати і йти на влови. Тоді й ведмеді водилися, і можна було забивати оленицю з оленям, так само, як і оленя-самця, а надвечір повправлятися у мисливському хисті, стріляючи з пістолета диких індиків, причому птицю всю, окрім грудинки, віддавали на харч собакам. Але ті часи минули. Тепер вони їздять у машинах, з кожним роком швидше й швидше, бо дороги стають усе кращі, а їхати доводиться все далі й далі,— ліси, де ще водиться дичина, рік у рік убувають, як убуває його життя, і тепер він лишився останній з тих, котрі колись могли день і ніч їхати у

фургонах, не переймаючись дорожньою шарпаниною, а з мулів аж парувало під дощем та ляпавицею,— і їздив те-

пер у товаристві синів і навіть онуків колишніх своїх однолітків. Вони називали його "дядько Айк", а він нікому не признавався, скільки йому зосталося до восьми десятків, бо й сам незгірше за них знав, що не в його віці вибиратися в такі подорожі, хоч би й машиною.

І справді, тепер щоразу першої безсонної ночі в таборі, закутаний у шорсткі укривала, виболілий усім тілом, коли кров йому лиш ледь-ледь зігрівалася від тієї єдиної чарочки розбавленого віскі, яку він собі ще дозволяв, старий запевняв себе подумки, що це вже він тут востаннє. Але витримував і цю подорож — стріляв він майже так само влучно, як і колись, дичини забивав ледве чи менше давнішого, а скількох оленів мав на своєму віку, вже не міг і злічити,— а тоді пекуча жарота довгого наступного літа наче додавала йому свіжої снаги. Потім знову надходив листопад і знову він сидів у машині разом з двома синами своїх давніх товаришів, яких навчив розрізняти оленя й оленицю не тільки по слідах, а й по відгомону бігу,— сидів і дивився вперед, у півколо, виписуване склоочисником, і бачив, як земля раптом падає ниць, розпластується і тане вдалині під дощем, як тануло б і море. Він казав тоді:

— Ну, хлопці, ось ми й знов приїхали.

Цим разом, однак, він не встиг нічоіго сказати. Водій без попередження рвучко загальмував машину, аж її трохи занесло на слизькому від дощу шосе, і обидва пасажири, силою інерції кинуті вперед, схопилися за розподільчий щиток.

— Ти що в чорта, Разе! — вигукнув той, що був посередині.— Не міг бодай сигналу спершу дати? Ви не забилися, дядьку Айку?

— Ні,— відказав старті.— Що сталося?

Водій не відповів. Усе ще нахилений уперед, старий хутко глянув попри сусіда на обличчя свого родича, що сидів за кермом. Той був наймолодший із них трьох, з орлиним профілем, лице мав похмуре й трохи суворе, як і його батько, хоч усе-таки трохи інакше, лагідніше; насупившись, він дивився крізь вітрове скло, по якому струменів дощ і раз у раз миготіли двоє близнят-склоочисии-ків.

— Я не збирався цієї осені їхати,— раптом промовив він гострим тоном.

— Ти казав це в Джефферсоні ще того тижня,— зауважив старий.— Потім ти передумав. А тепер знов передумав? Не дуже в пору...

— Та ні, Раз доїде,— втрутився той, що посередині, його ім'я було Лігейт. Він ні на кого не дивився і говорив, наче сам до себе.— Якби це він їхав по олёня, то була б інша річ. Але в нього тут олениця. Звісно, дядько Айк літній чоловік, і йому до олениці байдуже, тобто до двоногої олениці —я маю на увазі, коли вона стоїть. Та ще й досить світлошкіра вона, ця олениця. Та сама, за якою він цілі ночі вганяв торік восени, коли казав, що полює на єнотів. І ввесь цей січень — здається мені, що то була та сама олениця, дядьку Айку. Але, звісно, дядько Айк літній чоловік і йому до цього байдуже.

І далі ні на кого не дивлячись, Лігейт пирхнув сміхом, але не зовсім глузливим.

— Що? — спитав старий.— Це ти про що?

Однак на Лігейта він і не глянув, бо дивив.ся невідступно на лице Керазерса Едмондса. Очі його за окулярами були по-старечому затуманені, але ще досить гострі: цівку рушниці і те, що бігло перед нею, він бачив так само добре, як і будь-хто з них. Тепер він пригадав: торік, на останньому відтинку дороги до табору, коли переправлялися моторкою, в них упав за борт ящик з харчами, і другого дня Раз поїхав

до найближчого містечка поновити припаси. Там він заночував, і повернувся якийсь сам не свій. Щоранку до світ сонця він ішов з рушницею в ліс, як і решта йшли, але старий, придивившись, помітив, що він зовсім не полює.

— Гаразд,— сказав старий.— Підвези мене й Біла куди-небудь, щоб ми мали дах над головою і могли почекати ваговоза, а сам вертайся.

— Чого там, я їду,— гострим тоном кинув Раз.— Не турбуйтесь. Бо це ж усе одно востаннє.

— Востаннє що — полювання на оленя чи на оленицю? — запитав Лігейт.

Цим разом старий не звернув уваги на його слова, в усякому разі не озвався. Він невідступно дивився па молодикове запекле й задумане обличчя.

— Чого б це востаннє? — запитав він.

— А якщо Гітлер гору візьме? Чи то Сміт, Джонс, Рузвельт, Вілкі, чи як там він зватиметься в цій країні?

— У нас він не розгуляється,— сказав Лігейт.— Хоч би він звався й самим Джорджем Вашінгтоном.

— Не розгуляється? — спитав Едмондс.— А чим ви його стримаєте? Співаючи в барах опівночі "Боже, бо-ронь Америку"? Чи понаколовши до вилог паперових прапорців?

— А, так он що тебе хвилює,— сказав старий — Я ще не помічав, щоб цій країні бракувало захисників, коли вона їх потребувала. Та ти й сам двадцять років тому належав до них, хоч тоді ще не виріс як слід. Ця країна трошки дужча, ніж будь-який її ворог,— чи то один чоловік чи

гурт їх, усередині країни чи ззовні. Я гадаю, коли прийде час і вам набридне галасувати,— одним з вас, що нам капець, якщо ми не вступимо у війну, а іншим — що нам капець, якщо ми вступимо,— то ми собі любісінько впораємо того австріяцького шулера, хоч би й як він себе називав. Мій батько і ще дехто, кращі люди, ніж оті, що ти їх згадав, вони спробували раз розірвати країну навпіл, і нічого в них не вийшло.

— Ну й що ми маємо? — сказав Едмондс.— Половина народу без роботи, а половина фабрик страйкує. З тих, що живуть на допомогу для безробітних, половина не хоче працювати, а половина не може, хоч би й хотіла. Забагато бавовни, зерна й свиней, але замало, щоб вистачило людям їсти й одягатися. Куди не глянь, усюди тебе повчають, що не можна вирощувати бавовника,— байдуже, хочеш ти чи ні, а щодо армійських лав, то навіть така приманка, як Селлі Ренд 1 з наличками сержанта не допомогла б їх заповнити. І масла нема, і гармат не дуже...

— Маємо оленячий табір, якщо коли-небудь доїдемо до нього,— устряв Лігейт.— Уже не кажучи про олениць.

— Якраз до речі й про них сказати,— мовив старий.— 1 про оленят також. Єдина в світі бійка, що її бог хоч трохи благословляє, це коли б'ються, захищаючи олениць та оленят. Тож якщо дійдеться тепер до бійки, не завадило б це пам'ятати.

— Невже, проживши такий вік...— скільки вже понад сім десятків?.. — ви й досі не переконалися, що чого-чого, а жінок та дітей завжди вдосталь? — запитав Едмондс.

— Може, якраз тому я й думаю тепер, що до табору нам ще десять миль дороги річкою,— мовив старий.— То вже їдьмо.

Поїхали. Едмондс — як не попередив він їх обох, коли раптово загальмував, так само й тепер — перевів своїм звичаєм машину на повну швидкість. Старому відлягло від серця. Еін у шістдесят котрийсь уже

раз дивився на цю листопадову землю, що з року в рік змінювалася в нього

'Селлі Ренд (1904—1979) — американська естрадна артистка, коронним номером якої були танці напівголяка.

на очах. Спершу тут були самі лише давні містечка над річкою і в підгір'ї} потім плантатори з тих містечок,— послуговуючись силою рабів, а згодом найманих робітників,— почали відвойовувати від непрохідних плавнів і ха-щів кипарису, камедного дерева, падубу, дуба, ясена невеличкі ділянки під бавовник, які з бігом часу перетворилися на поля і цілі плантації. Оленячі й ведмежі стежки стали путівцями, а згодом шосе, вздовж тих шляхів виросли нові міста над річками Таллагачі й Санфлауер, які після злиття називалися вже Язу, Річкою Небіжчиків Чокто,—■ густі, в повільні й чорні були ці потоки, що не знали сонця і майже не мали течії, а раз на рік зупинялися зовсім, повертали у зворотному напрямку, виходили з берегів і затопляли родючі землі, щоб потім увійти в береги й лишити ці землі ще родючішими.

Тепер майже все це вже зникло. Щоб знайти для полювання ділянку незайманого лісу, тепер треба їхати за двісті миль від Джефферсона. Тепер увесь цей край оголено від перших пагорбів на сході до захисних дамб на заході, і росте на цій чорній родючій землі, незмірній і просторій, плідній аж до самої хатини негра, що її обробляє, і будинку білого, що нею володіє,— росте на ній для ткацьких верстатів усього світу бавовник заввишки з вершника на коні. Ця земля вичерпує сили мисливського собаки за рік, робочого мула — за п'ять років і людини — за двадцять. На цій землі безліч малих містечок світиться неоновими вогнями, безліч новеньких блискучих машин проїжджає широкими й рівними дорогами, але єдина тривка прикмета людського перебування тут — величезні бавовноочисні машини під зліпленими за один тиждень повітками з бляхи, бо на цій землі ніхто, навіть мільйонер, не будує для свого реманенту щось більше, ніж чотири стіни, криті дахом, знаючи, що через кожних десять років повінь затоплює будинки до другого поверху і все, що усередині, гине. На цій землі тепер не почуєш крику пуми, а

тільки протяглий посвист локомотивів — поїзди ходять неймовірно ДОВГІ і тягне їх один паровоз, бо ніде тут ані схилу, ані горба, окрім тих курганів, які понасипали позабуті давні першопоселенці, рятуючись від щорічних поводей, і в яких пізніші індіанці ховали своїх мерців* і залишилися від тих давніх часів тільки індіанські назви містечок, звичайно пов'язані з водою: Алущаскуна, Тіллатоба, Гомочіто, Язу.

Невдовзі після полудня добулися до річки. Біля останнього містечка з індіанською назвою, де кінчається

бруківка, почекали, доки над'їдуть друга машина і два ваговози — один з постіллю, наметами й харчами, а другий з кіньми. Трохи далі не стало й бетону, а ще за яку милю— і жорстви. День поволі танув у тумані, поки вони їхали караваном, тепер уже з ланцюгами на колесах — машини тряслись, і кренилися на вибоях, і забрьохкува-лися болотом, аж кінець кінцем старому почало здаватись, що чим повільніше вони їдуть, тим швидше його пам'ять повертається в минуле, і від останнього відтинку дороги, покритого жорствою, їх відділяють уже не хвилини, а цілі роки, десятиріччя: дорога зно^у стала пра

давньою ведмежою і оленячою стежкою, широчезні паралелограми полів, безжалісно загарбані в лісу дренажними машинами, знову стали жалюгідними клаптиками порубів, що їх сокирою, пилкою і плугом вигризають покрай пущі, з її похмурої і правічної гущини.

Доїхали до пристані й розвантажились — коней треба було провести берегом до місця напроти табору, звідки вони плавом переберуться через річку, а самим з постіллю, харчами, собаками й рушницями сісти на катер. Старий сам, хоч не вершник, не фермер і навіть не сільський мешканець {на селі-бо тільки народився і провів перші літа), заспокоїв і вмовив двох коней і тоді потяг їх слабосилою рукою, аж урешті, сахаючись, упираючись, тремтячи трохи, вони зупинилися, пристали на хвильку і скочили ривком з ваговоза, послухались його,— дарма що він не відчував особливої любові до них, тварин, та зате його вік і його час

дали йому змогу уникнути, на відміну від інших, тавра зіпсутості, породженої рухом змащених сталевих механізмів.

Тоді, поставивши між колін свою стару дубельтівку, тільки на дванадцять років молодшу від нього самого, він задивився, як звільна відходять назад і зникають останні мізерні сліди людини — хатина, поруб, маленькі нерівні латки полів там, де ще рік тому був незайманий ліс і де тепер стояли з літа голі стебла бавовнику, майже такі самі високі й густі, як давніший очерет, немовби людині довелося поєднати шлюбом свою сіянку з пущею, щоб у такий спосіб опанувати її, пущу. Лісисті береги виглядали такими, якими старий їх і знав,— густа суміш очерету й ожини, непроглядна на око навіть за двадцять кроків, височезні дубища, камедні дерева, ясени, гікорі, які ніколи не чули дзвону сокири, хіба що мисливської, які не відлунювали звуку жодного механізму, за винятком чахкання допотопних пароплавчиків та ще деренчання моторки,

як оце зараз, коли гурт людей вибирається на тиждень-другий у пущу, поки вона не перестала бути пущею. Шмат її ще лишився, хоч аж за двісті миль від Джефферсона, тоді як колись до пущі було тільки тридцять. Це діялось у нього на очах: не так звойована чи знищена, вона радше просто відступала, знаючи, що мету її здійснено і час її минув,— відступала на південь у напрямку до вершини перекинутого трикутника, утвореної горами й великою річкою, аж поки тепер оце рештки її, похмурої, непроникненної і непрохідної, зібгалися й затрималися на самому краєчку вирви, дожидаючи останньої своєї години.

На місце, де торік стояли табором, приїхали за дві години до смерку.

— Ідіть посидьте під деревом, де сухіше,— сказав йому Лігейт.— Якщо знайдеться тут сухий прикорень. А ми з хлопцями самі впораємось.

Але він не послухався. Він ще не був утомлений. Утома — це прийде пізніше. "А може, її цього разу й зовсім не буде? — подумав він, як думав уже років п'ять-шість кожного листопада на цьому самому місці.— Може, вранці я теж піду на полювання?" — хоч знав, що не піде, навіть якщо послухається ради й сяде під деревом, де сухіше, і нічого не робитиме, поки вони розіб'ють табір і приготують вечерю. Та й то буде не просто втома. Адже він сю ніч, як і щоразу першої ночі у таборі, не склепить повік— непідвладний снові, спокійно лежатиме на залізному ліжку серед хропіння на весь намет і шелепотів дощу надворі,— спокійний, без жалю чи гризоти, він утішатиме себе, що це все добре, бо ж йому не так багато ночей лишилося, щоб бодай одну з них витратити на сон.

З плащем на плечах він командував розвантаженням човна — наметів, пічки, постелі, харчів для людей і для собак, доки в таборі роздобудуться на м'ясо. Двох негрів він послав нарубати дров і наглядав, як ставлять кухонний намет і пічку, розпалюють вогонь і починають готувати вечерю, а для великого намета тим часом ще тільки забивали кілочки. Вже потроху сутеніло, коли він перебрався човном на той бік, де чекали коні, форкаючи й сахаючись води. Він узяв посторонки і самим лише голосом спонукав коней увійти в річку й поплисти поруч із човном, голови повистромлявши над водою, так наче то слабосилі його старечі руки підтримували їх на поверхні; човен підійшов до берега, і обоє коней, спершу один, тоді другий, полягали на мілизні. Коні дрижали й відсапувались, ї поводили очима в сутінках, а потім усе та сама немічна

рука й тихий голос підняли їх на ноги і вони, стріпуючись та розбризкуючи воду, вийшли на берег.

Тим часом і вечеря була вже готова. Від денного світла зосталася тільки тоненька стяжка, заплутавшись десь поміж поверхнею річки та пеленою дощу. Він налив собі чарочку віскі, сильно розбавленого водою, і, стоячи в перетолоченій багнюці під розіпнутим брезентом, проказав молитву над шматками смаженої свинини, над ще теплими, м'якими

плескачиками коржів, над консервованими бобами, мелясою і кавою в бляшаних мисках та кухлях — привезеною сюди міською їжею,— тоді знову надів шапку, і всі інші зробили так само.

— їжте,— сказав він.— Щоб усе це з'їли. Щоб завтра після сніданку в таборі не лишилося ні шматочка міського м'яса. Тоді ви, хлопці, щось уполюєте. Доведеться. Коли я починав полювати в цій улоговині шістдесят років тому, коли тут були генерал Компсон, майор Де Спейн, Разів дід, і Лігейтів теж,— майор Де Спейн дозволяв привозити в табір тільки два шматки немисливського м'ясива: кабанячу боковину та воловий окіст. Та й то не на пзршу вечерю й сніданок: їх зберігали аж на кінець табору, коли кожного вже нудило він ведмежини, оленини чи єнотового м'яса.

— Я думав, дядько Айк скаже, що свинина й яловичина йшли собакам,— озвався Лігейт, пережовуючи їжу.— А це нічого. Я вже пригадую: щовечора ви стріляли диких індиків для собак, коли їм набридали оленячі тельбухи.

— То були інші часи,— мовив другий.— Дичини тоді вистачало.

— Так,— спокійно сказав старий.— Тоді вистачало дичини.

— І олениць тоді теж брали,— зауважив Лігейт.— А тепер у нас лиш один мисливець на олениць у...

— Та й люди тоді кращі полювали,— докинув Едмондс. Він стояв скраю стола, збитого з грубих дощок, і їв швидко й розмірено, як і інші їли. Але старий знову гостро зиркнув через стіл на його вродливе, похмуре й задумане обличчя-, що видавалося при світлі димної лампи ще темнішим і похмурішим.— То катайте далі. Скажіть і це.

— Я не скажу цього,— відповів старий.— Путящі люди є всюди і завжди. Більшість людей такі. Лише дехто просто безталанний — люди

здебільшого трохи кращі, аніж дозволяють їм обставини. І я знав таких, що їх навіть обставини не могли стримати.

— Ну я б не сказав...— почав Лігейт.

— Ви прожили мало не вісім десятків,— промовив Ед-

мондс.— І оце тільки й усього, що дізналися про істот, серед яких провели життя. То годилося б спитати, де ви були весь той час, коли не жили?

Запала мовчанка. На мить навіть Лігейт перестав жувати, витріщившись на Едмондса.

— Хай тобі чорт, Разе...— озвався третій.

Але заговорив не він, а старий — голос його і далі звучав мирно й спокійно, тільки тепер поважніше:

— Може, й справді не жив. Та коли ти гадаєш, що, бувши живим, я б мав чогось іншого навчитись, то я задоволений тим життям, яке мав, де б я його не провів.

— Але я б не сказав, що Раз...— почав знову Лігейт.

Той, що озвався третім, усе ще стояв, трохи нахилившись над столом, і дивився на Едмондса.

‘ — Ти хочеш сказати, що людина поводиться порядно лише в когось на очах, так? — спитав він.

— А так,— відповів Едмондс.— На очах у тих, хто носить синю форму з зіркою. Чи, може, просто зірку.

— Я не згоден,— сказав старий.— Я не...

Ті двоє не звертали на нього уваги. Навіть Лігейт хвильку прислухався до них, усе ще тримаючи в розкритому роті недожований кусень, а ніж його з настромленим іншим куснем застиг на півдорозі до рота.

— На щастя, я не такої думки про людей, як ти,— мовив той третій.— А ти й себе теж мав на увазі, коли це казав?

— Розумію,— сказав Едмондс.— Ти волієш, як і дядько Айк, звалювати все на обставини. Гаразд. А хто створює ці обставини?

— Доля,— мовив той третій.— Випадковість. Так буває. Я бачу, куди ти гнеш. Але ж саме це й сказав дядько Айк: людина мало не при кожній нагоді трохи краща, аніж сам чистий наслідок її вчинків, як і вчинків її ближніх.

Цим разом Лігейт встиг перше проковтнути, отож і не дав себе зразу урвати.

— Ну я б не сказав, що Раз Едмондс невдатний чи безталанний мисливець, дарма що він цілих два тижні день і ніч полював одну оленицю. Якщо ту саму оленицю чоловік має полювати й наступного року...

— Візьми ще м'яса,— звернувся до нього сусід.

— ...То він зовсім не безталанний. Що ти кажеш? — спитав Лігейт.

— Візьми ще м'яса.— Сусід подав йому миску.

— Я вже взяв,— відповів Лігейт.

— Все одно візьми ще,— озвався третій.— Ви з Ед-

мондсом, обидва. Наберіть собі чимбільше. А то клацаєте порожніми зубами, аж у вухах лящить.

Хтось пирснув сміхом, і враз усі полегшено засміялись — напруження зійшло. Але старий навіть крізь сміх їхній говорив своїм супокійним і все так само стриманим голосом:

— Я таки вірю. І бачу докази на кожному кроці. Я гадаю, що людина сама натворила собі купу всіляких обставин і обснувала ними себе й своїх ближніх. А деякі вона успадкувала готовими і вже тоді ледь живими. Оце Генрі Вает казав, що давніше тут більше було дичини. Таки справді. І то настільки, що ми забивали навіть олениць. Здається мені, Віл Лігейт теж про це згадував...

Хтось реготнувся, але сміх прозвучав неприродно і зараз же стих. Усі слухали уважно, повтуплювавшись у свої миски. Едмондс пив каву, похмурий, замислений і відсторонений.

— Дехто й тепер ще забиває олениць,— зауважив Вает.— Завтра ввечері в цій улоговині не один олень висітиме без голови, що так йому личила.

— Я не казав: усі люди,— провадив старий.— Я сказав: більшість людей. І не конче на очах у того, хто має зірку. Ми, мабуть, і зовсім його не побачимо, хіба що він об'явиться тут узавтра ополудні, щоб пообідати з нами та перевірити наші ліцензії...

— Ми не вбиваємо олениць просто тому, що тоді за кілька років не лишилося б жодного оленя, дядьку Айку,— сказав Вает.

— Як на Раза, то цим уже й зовсім не варт голови сушити,— провадив далі старий.— Оце ж уранці дорогою сюди він зауважив, що

чого-чого, а оленицъ та оленят — він, здається, сказав: жінок та дітей — ніколи не бракує. Але це ще не все,— додав він.— Це тільки наше розумування, та й годі, бо людське серце не завжди має досить часу вибрати саме ті слова, що були б до речі. Бог створив людину і світ для неї, і, я думаю, Він створив такий світ, в якому й сам не погребував би жити, якби був людиною,— цю землю, по якій ходити, цю пущу, дерева, й води, і дичину... І може, Він і не закладав у людину мисливської жаги до здобичі, хоч певно знав, що ця жага постане, що людина сама цього навчиться, бо ж вона не зовсім ще бог..,

-м А коли ж вона ним буде? — озвався Ваєт.

— Я гадаю, що кожні чоловік і жінка, коли вони разом,— байдуже, одружені вони чи ні, чи вже одружені, чи

пізніш одружаться, чи й ніколи,— що коли вони вдвох, разом, то вони і є бог.

— Тоді на цім світі е й такі боги, від яких я волів би триматись якомога далі,— зауважив Едмондс. Він поставив кухлик, з якого пив каву, і глянув на Ваета.— Себе я теж сюди залічую, коли це тебе цікавить. Я йду спати.

Він відійшов. Решта також заворушилась, але не відходила. Вони стояли, не дивлячись на старого, наче їх тримав біля столу його тихий і мирний голос, так само як голови коней, що перепливали річку, тримала над водою його невагома рука. Троє негрів — кухар, кухарчук і старий Айшем — сиділи мовчки при вході до кухонного намету і теж слухали, їхні темні обличчя були непорушні й задумані.

— Бог помістив їх тут поруч: і людину, і дичину, що на неї людина полюватиме. Він-бо знав, як воно буде. І я вірю, що Він сказав: "Хай буде так". І передбачив, чим воно скінчиться. Але Він сказав: "Дам людині нагоду. Разом з жагою переслідувати й спромогою вбивати дам їй також

хист остерігатись і передбачати. Спустошені нею ліси й поля, винищена нею дичина посвідчать її злочин та провину і будуть їй покарою".— І додав, не змінивши ні голосу, ані тону: — Пора вже вкладатись. Сніданок о четвертій, Айшеме. Перед сходом сонця нам треба уже мати свіжину.

Вогонь у залізній грубці розгорівся добряче. У наметі зробилося тепло і почало висихати, окрім багнюки під ногами. Едмондс тим часом закутався у свої укривала й лежав непорушно, лицем обернувшись до стіни. Айшем приготував уже й старому постіль,— міцну, хоч і погнуту залізну койку з брудним мулькуватим матрацом та витертими пранимиперепраними вкривалами, які з роками гріли дедалі менше й менше. Але в наметі було тепло, а незабаром, коли в кухні вже прибереться й наготується все до сніданку, прийде той молодий негр і ляже біля вогню, і час від часу хтось його будитиме, щоб підкинув дровиняк у грубку. Та як там не є, а він однаково сю ніч не засне; він занадто добре це знав, щоб дурити себе сподіванням на сон. Але тепер з цим було гаразд. День уже скінчився, і на нього чекала ніч, спокійна і нетривожна. Може, заради цього я й приїхав,— подумав він.— Не щоб полювати, а заради цього. Бо я приїхав би однаково, хоч би навіть завтра мав повертатись назад". Розібравшись до мішкуватої, вовняної білизни, він сховав окуляри у витертий футляр під подушкою, звідки їх легко було дістати, і вклався ху-

дорлявим тілом у давно продавлену западину в матраці. Закутаний в укривала, він лежав на'спині, схрестивши руки на грудях і заплющивши очі, поки інші роздягалися й лягали, і врешті останні розмови заступило хропіння. Тоді він розплющив очі і лежав мирно й тихо, мов дитина, і дивився вгору на непорушну, шемрітливу від дощу брезентову покрівлю, на якій поволі завмирали відблиски вогню, і завмиратимуть і далі, аж поки молодий негр, що дрімає на двох дошках перед грубкою, підведеться та підкине поіі-няку-другу, аби потім лягти знову.

Колись вони мали в лісі будинок. То було шістдесят років тому, коли Велика Улоговина починалася менш як за тридцять миль від

Джефферсона і коли старий майор Де Спейн (що в 1861-му, 62-му, 63-му й 64-му роках був командиром кавалерійської частини, в якій служив Айків батько) і Ай-ків родич Маккаслін (що був йому як старший брат і як батько) уперше взяли хлопця з собоїр. в ліс. Тоді ще жив старий Сем Фазерс, народж^йи у рабстві, син негритянки-невільниці та ватага індіанського племені чика-со,— той, що навчив його не тільки, як і коли треба стріляти, а й коли стріляти не треба. Ось такого листопадового ранку, що й завтра буде, Сем Фазерс повів його просто до великого кипариса,— адже він знав, що олень саме там проходитиме, недарма ж у нього, Сема, в жилах текло те саме, що й у оленя,— і вони стали під тим здоровезним деревом, сімдесятирічний дід і хлопчина дванадцяти років, і перед ними був самий тільки передсвіт, аж раптом нізвідки олень постав, димчастої барви, величний у своєму стрибку. І Сем Фазерс сказав: "Ну! Хутко стріляй, тільки не квапся", рушниця швидко, але без поспіху, піднеслася й пальнула, і хлопець підійшов до оленя, що лежав непорушно й незайманно, наче завмерши у своєму величному бігу, і доколов його Семовим ножем, і Сем занурив пальці в гарячу оленячу кров і навік позначив хлопцеві лице, а хлопець стояв, силкуючись не тремтіти, пройнятий смиренністю, але водночас і гордістю, хоч мав він тоді лиш дванадцять років і негоден був цього висловити: "Я тебе забив, але моя поведінка не покриває тебе ганьбою. Відтепер повік мої вчинки означатимуть твою смерть". Сем позначив йому лице задля цього і задля чогось більшого, щоб настав той день, коли він, Айк, та Маккаслін стануть один перед одним не супроти пущі, а супроти освоєної землі, давньої кривди й ганьби, і він, Айк, відкинеться, зречеться бодай цієї землі, й кривди, й ганьби, дарма що не зможе тим ані кривди усунути, ані ганьби викоренити. Уперше він про них

довідався в чотирнадцять років, і тоді він ще мав надію, що як виросте, спроможеться і на одне, й на друге; однак вирісши, ставши повнолітнім, Айк зрозумів, що й те, й те неможливе, і все, що він може зробити,— це зректися кривди й ганьби хоча б у принципі, а самої землі — й фактично, хоча б заради того, щоб вона не припала колись його синові. І так він і зробив,— думав, що зробив; згодом (він уже одружився на той час) у найманій кімнатинці заїзду для перекупників худоби на

глухій вуличці він уперше й востаннє побачив голе жінчине тіло, коли надійшла їхня черга, і він з дружиною стали одне перед одним супроти тієї самої землі, тієї самої кривди й ганьби, що від їхніх прикрощів та лиха він хотів бодай сина увільнити й ощадити, і, увільнюючи й ощаджуючи сина, він його втратив ще не народженого.

Тоді вони мали в лісі будинок. Той дах, під яким вони щолистопада перебували два тижні, став йому домівкою. Хоча пізніше вони проживали цих останніх півмісяця в наметах і не кожних два роки поспіль на одному місці, і товаришами йому стали діти, а то й онуки тих, з ким він жив колись у тому мисливському будинку, якого пі.вста років уже й на світі немає,— певність, відчуття домівки не полишало його й під брезентовим наметом. Він мав власний будиночок у Джефферсоні, невеличкий, але затишний, де він мешкав з дружиною і де втратив її, авжеж втратив, дарма, що це сталося далеко раніш, у тій найманій кімнатинці, коли він із своїм компаньйоном, старим непросипущим пияком, ще не встигли й скінчити той дім, куди мали перебратися; таки втратив її, бо вона його кохала. Що ж, коли жінки довіку плекають такі великі надії! Скільки б їм не жити, вони однаково вірять, що їхні ревні жадання— у межах здійсненних надій. У тім будиночку тепер господарює для нього жінчина небога-вдова з дітьми, за ним доглядають, задовольняють його потреби й навіть невинні дрібничкові примхи старої людини, і йому вигідно там, у колі кревних, якщо не його власних, то принаймні тієї, яку він обрав собі до любові з-посеред цілого світу. Та все ж пробуває він у тих стінах лише в чеканні на листопад, бо саме оцей намет з багнюкою під ногами, з вузькою, твердою і не дуже теплою койкою — справжня його домівка, а ці чоловіки, що з них декотрих він тільки півмісяця на рік і бачить, і серед яких жодного немає бодай з прізвищем, знайомим йому здавна — Де Спейн, або.Комп-сон, або Юел, або Хогенбек,— ці чоловіки ближчі йому по крові за будь-кого. Бо тут його рідна земля...

Раптом постала тінь наймолодшого з негрів. Вона виросла, заступивши на верху намету відблиск пригаслого вогню, тоді почувся глухий стукіт поліняк, вкидуваних у залізну пащеку, і знову той самий

відблиск, полумінь спалахнули яскраво й високо на брезенті. Але тінь негра — випростаного, очевидно, бо вона покривала більшу частину брезенту,— не зникла, поки через хвильку старий не підвівся на лікті, щоб глянути. І то був зовсім не негр, а його, Айків, родич; коли старий озвався, Едмондс рвучко обернувся і на тлі червоного полум'я вималювався його похмурий і суворий профіль.

— Нічого,— відказав Едмондс.— Спіть собі далі.

— Оце Віл Лігейт нагадав мені,— мовив старий,— що торік восени тобі тут теж не спалося. Тільки тоді ти називав безсоння полюванням на єнотів. Чи то пак Віл Лігейт так його називав?

Едмондс не відповів. Він повернувся і ступив до своєї койки. Старий, усе ще спираючись на лікті, дивився, як тінь його сповзла по стіні і зникла, злилася з рештою по-снулих тіней.

— Так воно й краще,— докинув старий.— Спробуй лиш заснути. Завтра нам треба мати в таборі свіжину. А свої справи зможеш потім залагоджувати.

Він знову поклався горілиць і руки схрестив на грудях, вдивляючись у вогнений відблиск на верху намету. Полум'я тепер горіло рівно, підсичене свіжими поліняками, вже охопленими жаром; незабаром воно знов почне пригасати, і разом з ним замре останній відгомін цього раптового спалаху пристрасті й неспокою Едмондса. Нехай собі часину ще полежить без сну, думав старий. Колись доведеться йому лежати ще й як довго і навіть почуття невдоволеності не буде його тривожити. І поки він лежатиме тут без сну, це оточення його заспокоїть,— можливо, таки заспокоїть, якщо взагалі що-небудь може заспокоїти чоловіка, якому нещодавно минуло сорок. Так, думав старий: чи йому сорок років, чи тридцять, чи то він навіть хлопець, що, пойнятий збудженням, не може й повік склепити. Намет, шемрітлива від дощу брезентова покрівля ще раз наповнилися тишею. Старий лежав на спині,

заплющивши очі, дихання його було спокійне й мирне, мов у дитини, і прислухався до цієї тиші, що ніколи не була тишею, а тільки громаддям незліченних звуків. Він майже бачив її — всеосяжну, первісну, навислу, задуману над цією дріб'язковою і недовговічною людською метушнею, яка зникне, ледве, мине тиждень, а ще тиждень — то й усякий слід по

ній западеться в незайманій глушині. Це була його земля, хоч він ніколи не володів бодай клаптем її. І ніколи й не хотів володіти, навіть тоді, коли зрозумів її неминучу приреченість, коли дивився, як вона рік у рік відступає під натиском сокири, і бачив вузькоколійні лісовози, а пізніш динаміт і тракторні плуги,— не хотів, бо ця земля й не могла належати якійсь окремій людині. Вона належала всім, треба було тільки ощадливо до неї ставитись, смиренно і з гордістю.

Тоді раптом він збагнув, чому ніколи не хотів володіти бодай окрайцем її, стримати хоч трохи те, що люди називають поступом, принаймні в межах свого віку протиставитись її неминучій долі. Просто тому, що цієї землі вистачало. Він, здавалося, бачив обох — себе і цю пущу — як ровесників, адже дух мисливця й лісовика, на короткий час йому вділений, існував ще до його народження, і він прийняв цей дух охоче й смиренно, з радістю і гідністю, від старого майора Де Спейна, від старого Сема Фазсрса, що навчив його полювати; і ось вік його власний і вік цієї пущі минають, переходять не в непам'ять, не в ніщо, а стають вільні від пут часу й простору, коли викорчувана земля, пошматована на рівненькі квадрати бавовникових ланів, щоб люди з того ошалілого старого світу могли перетворювати бавовну на снаряди вбивати один одного, коли ця земля поверне собі свої простори, і знову буде тут досить місця і для пущі, і для нього, Айка; і знов пролунають імена давніх людей, яких він знав, любив і яких ненадовго пережив, замиготять їхні обличчя у затінку високих дерев, яких не торкалась сокира, у непрохідних чагарях, де безсмертна й дужа дичина навік-віки втікатиме від безсмертних і невтомних у своєму валуванні собак, і падатиме від безгучних пострілів, і наче фенікс воскресатиме знову.

Він таки заснув був. Тепер уже світився ліхтар. У темряві за наметом найстарший з негрів, Айшем, гатив ложкою по сковороді й галасував:

— Четверта година, вставайте каву пити! Четверта година, вставайте каву пити! — і в наметі вже одягалися й потиху розмовляли, і почувся Лігейтів голос:

— Вимітайтеся-но звідси, щоб не розбудити дядька Айка, бо він ще захоче піти з нами. А цього ранку йому нема чого робити в лісі.

Отож він лежав і не ворушився. Очі його були заплющені, подих тихий і супокійний, і він чув, як один по одному вони виходили з намету. Тоді прислухався, як снідають за столом під брезентом, і чув, як вони всі вибралися з

кіньми й собаками, аж урешті останній голос завмер удалині, і в таборі лишилися самі негри, що прибирали посуд. Трохи згодом він, може, навіть розчує з вологого лісу перший ледь чутний гавкіт передового гончака, що винюшить оленяче лігвище, і тоді спробує знову задрімати... Аж це пола намету раптом гойднулася вбік і опала назад, щось зачепилося за крайчик його койки, чиясь рука шарпнула старого за коліно, вкрите укривалом, і він розплющив очі. Перед ним стояв Едмондс, у руці тримаючи дробовик замість звичайної своєї рушниці. Голос його прозвучав різко й хапливо.

— Пробачте, що розбудив вас. Але сюди при...

— Я не спав,— відказав старий.— Ти сьогодні з дробовика збираєшся стріляти?

— Ви ж мені казали ввечері, що нам треба м'яса,— мовив Едмондс.— Сюди прий...

— А відколи це ти розучився полювати зі своєю рушницею?

— Гаразд уже,— мовив той усе так само різко й стримано, хоч усередині в ньому клекотіла нетерплячка. Тоді старий побачив у його руці якийсь довгастий товстий конверт.— Сьогодні сюди хтось прийде, буде мене шукати. А може, й не прийде. Але якщо прийде, передайте ї... передайте ось це і перекажіть, що я сказав "ні".

— Що? Кому переказати? — Старий сперся на лікоть, коли ЕДмондс кинув конверта на укривало і повернувся виходити, конверт упав важко, відчутно й безшелесно і з'їхав би з койки, якби старий не підхопив його, відразу ж напомацки впевнившись, що в ньому пака банкнот.— Стривай-но! Стривай!—Голос його звучав не просто як родича, не просто як старого віком, аж Едмондс мусив таки зупинитись і оглянутись при вході до намету, і старий побачив, що надворі вже день.— Переказати їй,— сказав він.— Отже, вона.— Він і Едмондс втупились один в одного — старе обличчя, худе, зім'яте від лежання на перетолоченій постелі, і друге, молодше, похмуре й смагляве, водночас запекле й холодне.— Віл Лігейт мав рацію. Ось це ти й називав полюванням на єнотів. А тепер дійшов до цього.— Він не підніс конверта, не зробив ніякого жесту а чи поруху в той бік.— Чого ти наобіцяв такого, що тепер не маєш дуг ху подивитись їй в очі й чесно відмовитись?

— Нічого! — відповів Едмондс.— Нічого! Ото й усе. Перекажіть їй, що я сказав "ні".

І вже його не стало. Пола намету гойднулася вбік, пропустивши всередину блякле денне світло й безупинний шем-

ріт дощу, і опала знову, а старий усе так само сидів, спираючись на лікоть і затиснувши конверта в нетвердій руці. Згодом йому здавалося, що наближення човна він почув майже відразу, ще коли Едмондс не встиг і з очей зійти. Йому здавалося, що тільки-но пола намету опала й відхилилася в другий бік, цим разом наче випустивши назовні блякле й просякле дощем світло — так як за вдихом настає видих,— як уже почувся стугін мотора на човні, щораз гучніше й гучніше, все ближче й ближче, а потім раптом мотор затих, завмер, як от ураз бува гасне

свічка від подмуху вітру, і чути вже було тільки плюскіт і хлюпіт води під бортами, коли човен прибився до берега. Наймолодший негр, юнак, відхилив на мить полу намету, і старий устиг побачити невеличкого човна, на кормі якого поруч із навскоси прикріпленим мотором сидів негр, і вже до намету входила жінка — в чоловічому капелюсі, дощовику та гумових чоботях, на одній руці щось довгувате, закутане в укривало, друга рука заслоняє ту ношу незастебнутим плащем; з жінкою разом увійшло ще щось, якийсь непевний подих, що його він за хвильку розпізнає, не дурно ж Айшем дав йому на здогад, попередив його, пославши молодого негра сповістити прихід гості, а не сам це зробив. Пола намету нарешті опустилася, коли негр вийшов, і вони залишились удвох — її обличчя невиразне в напівсутіні, тільки видно, що молоде, з темними очима і дивно бліде, але не хворобливе; на селянку вона не скидалася, хоч і була вбрана просто. Вона дивилась на нього згори, а він сидів на койці,— затиснувши в руці конверта, не вельми чиста білизна стовбурчилася на ньому, а вкривала жужмилися на ногах до стегон.

— Це його? — скрикнув він.— Тільки кажіть правду!

— Його,— відповіла вона.— Він уже пішов.

— Пішов. Його нема. Тут його не застукаєте. Цього разу вже ні. Та й не думаю, щоб ви мали таку надію. Він залишив вам це. Ось це.— Старий ворухнув пальцями на конверті, але не для того, щоб узяти його, він і так був у нього в руці, весь час був,— а наче для того, щоб примусити свою досі покірну руку виконати те, що наказував їй мозок, немовби він зроду чогось такого не робив, аж урешті таки простяг руку й сказав знову: — Ось це. Візьміть. Візьміть.— І раптом побачив її очі, не так самі очі, як вираз в очах, погляд, втуплений у нього з глибокою задумою, з безмежною і зосередженою щирістю дитини. Годі було сказати, чи помітила вона конверт або хоч простягнену до неї руку.

— Ви — Дядько Айзек,— промовила вона.

— Так,— відказав він.— Але це ні до чого. Ось. Візьміть це. Вій просив переказати вам "ні".

Вона глянула на конверт і взяла його. Він був запечатаний і без ніякого напису. І все ж вона, хоч і зиркнула на верх конверта, піднесла його вільною рукою до обличчя, зубами одірвала ріжечок і далі один бік, висипала цілий стос банкнот на вкривало, навіть не глянувши на них, тоді зазирнула в порожній конверт, узяла крайчик його в зуби й зовсім розірвала папір. Аж після цього зібгала його й викинула.

— Тут лише гроші,— озвалась вона.

— А чого ви сподівалися? Чого ви ще сподівалися? Ви знали його досить довго, бодай стільки часу, щоб завести цю дитину, і так його й не зрозуміли?

— Не дуже довго. І не часто ми бачились. Тиждень оце тут, торік восени, а тоді в січні він послав по мене й ми поїхали на захід, до Нью-Мексіко. Там пробули півтора місяця, і я могла бодай спати в одному з ним приміщенні, де готувала для нього, прала йому білизну.

— Але не як дружина,— урвав її старий.— Не як дружина його. Він вам цього не обіцяв. Не кажіть неправдиі Він і не мусив.

— Ні. Він не мусив. Я й не просила його. Я знала, що роблю. Знала від самого початку, ще задовго перед тим, коли честь — так він, здається, сказав — спонукала його докладно викласти мені, на що саме він ніколи не піде. Що це для нього справа принципу. І ми погодилися. Потім задля певності ми домовилися ще раз, коли прощалися в Нью-Мексіко. Що на цьому вже кінець. І я йому повірила. Ні, не те: я собі повірила. Я навіть не слухала, що він мені тоді казав, бо на той час від нього тільки це й чула раз у раз. Навіть настільки не слухала, щоб попросити його замовкнути. Я тоді слухала саму себе. І повірила в це. Мусила повірити, що вже кінець. Та й як же було не повірити, коли він тоді вже від'їхав, як

ми й домовилися, і не писав мені, як ми домовилися, тільки гроші надходили на моє ім'я у віксбурзький банк, але без імені відправника,— все, як ми домовилися. Тож-бо я мусила повірити. Минулого місяця я навіть написала йому листа, аби ще раз упевнитись, і лист повернувся непрочитаний, і я вже була певна. Тоді, вийшовши з лікарні, найняла собі кімнату, де б могла пожити до мисливського сезону, щоб зайвий раз упевнитись, і оце коли вчора проїздила ваша машина, я

стояла на узбіччі дороги, і він мене побачив, і я вже таки була певна.

— Ну то чого ви хочете? — спитав старий.— Чого ви хочете? Чого ви сподіваєтесь?

— Авжеж,— сказала вона.

І, вдивившись у неї — сиве його волосся було розкуйовджене від лежання, очі без окулярів здавалися тьмяні й каламутні, наче позбавлені зіниць,— він знову побачив, як утупився в нього її погляд, серйозний, зосереджений, допитливий, мов у дитини, і водночас ніби якийсь абстрагований.

— Його прапра... Стривайте-но... прапрапрадід був вашим дідом. Маккаслін. Тільки що то мусив бути Едмондс. І навіть більше, ніж це. Ваш родич Маккаслін був там того дня, коли ваш батько й дядько Кумпан виграли в містера Бічема ту дівчину, Тенні, щоб її пошлюбив один, що називався просто Террел, отож ваші назвали його Террел, син Томі. Але далі вже мусив бути Едмондс.

Вона дивилась на нього майже супокійно, сама стримана й незворушна,— очі в неї були темні, широкі й бездонні на мертвоти о-блідому й безбарвному обличчі, яке йому здавалося мертвим, хоч ті очі були таки молодими, неймовірно й навіть нездоланно сповненими життя,— дивилась так, мовби ні на кого її погляд не був спрямований, і говорила так, мовби ні до кого не зверталася.

— Я зробила б із нього людину. Бо він ще не людина. Ви зіпсували його. Ви, і дядько Лукес, і тітка Моллі. Але найбільше саме ви.

— Я? — перепитав старий.— Я?

— Так. Коли віддали його дідові землю, на яку той не мав прав, ні як спадкоємець, ні як покупець.

— Це зайве ви говорите,— сказав він.— Зовсім зайве. Послухайте, з вашої мови знати, що ви, може, навіть у коледжі вчилися. І що ви майже північанка, в усякому разі, зовсім не схожі на болотницьких селючок із Дельти. А проте ви серед вулиці заводите знайомство з невідомим чоловіком, і то лиш через те, що ящик з харчами випадково випав із моторки. І за місяць їдете з ним, і живете разом, аж поки не заробили собі дитини.. Потім, ви ж самі кажете, що він у вас на очах узяв капелюха, попрощався і вийшов. Навіть болотник із Дельти, і той краще подбав би про свою селючку! Хіба у вас зовсім немає рідні?

— Є,— відповіла вона.— З однією з них я й жила. Тітка, у Віксбурзі. Я перебралася до неї два роки тому, коли помер мій батько. Тоді ми жили в Індіанополісі. Але зго-

дом я дістала посаду вчительки тут, в Алущаскуні, бо моя тітка вдова, в неї велика сім'я, і їй доводиться брати прання, щоб утри...

— Брати що? — перепитав він.— Прання?

Він аж підскочив і відкинувся назад, спершись на руку, розкуйовджений, з широко розплющеними очима. Тепер він зрозумів, що вона внесла з собою до намету, про що старий Айшем уже сказав йому, коли послав молодого негра провести її до нього,— ці бліді уста, бліда, наче мертвотна шкіра, хоч не хвороблива, це темні, трагічні, проникливі очі. "Може, через тисячу, дві тисячі років в Америці,— подумав він.— Але

не тепері Не тепер!" І вигукнув неголосно, вражений, сповнений жалю й обурення:

' — Ви чорношкіра!

— Так,—відповіла вона.— Джеймс Бічем,— той, кого ви називали Джім тітки Тенні, хоч він мав власне ім'я,— був мій дід. А ви — дядько Айзек.

— І він це знає?

— Ні,— відповіла вона.— Що б із цього прибуло?

— Але ж ви знали! — скрикнув він.— Ви знали! То чого ж ви тут сподіваєтесь?

— Нічого.

— Тоді навіщо ви сюди приїхали? Ви ж кажете, що вчора чекали в Алущаскуні і він вас бачив. Навіщо ви сьогодні приїхали?

— Я повертаюся на північ. Додому. Мене позавчора привіз своїм човном двоюрідний брат. І він забере мене в Ліленд до поїзда.

— Ну то їдьте,— сказав він. Тоді знову вигукнув тонким і тихим голосом, сповненим гіркоти: — Краще їдьте звідси! Я нічим не можу зарадити вам! І ніхто не може! — Вона повернулася і рушила до виходу. — Заждіть,— сказав він. Вона знову зупинилася, все ще слухняно, і обернулась до нього. Він узяв паку банкнот, поклав на укривало в ногах койки, а руку сховав під укривалом.—Ось це,—додав він.

Вона вперше глянула на гроші, коротко, невидюще і одвела очі вбік.

— Мені їх не треба. Взимку він дав мені грошей. І, крім того, він переказує на Віксбург. Я забезпечена. Як велііігь честь і принципи. Це все було домовлено.

— Візьміть їх,— сказав старий. Голос його знов почав підноситись, але він стримав себе.— Заберіть їх з мого намету.— Вона підступила назад до койки і взяла гроші, і тоді він ще раз мовив: — Заждіть.

Вона зупинилась, але не обернулася, і йому довелося простягти до неї руку. Проте дістати з койки він не міг, поки вона не наблизила своєї руки, що з грішми, і він торкнувся її. Він не схопив за руку, а тільки торкнувся її — гудзуваті, безкровні, сухі старечі пальці легенько черкнули на мить гладеньку молоду шкіру, під якою пульсувала давня дужа кров, що після довгих блукань повернулася додому.

— Джім тітки Тенні,— сказав він.— Джім тітки Тенні.— Він знову сховав руку під укривало. Голос його тепер прозвучав хрипко: — Хлопець, гадаю. Вони всі звичайно хлопці, окрім тієї, що була сама собі й матір.

— Так. Це хлопець,— відказала жінка.

Вона постояла ще хвильку, дивлячись на старого, п вільна рука раз була так ворухнулася, ніби щоб відслонити плаща з обличчя немовляти, але не зробила цього. Вона знов обернулась іти, коли він ще раз сказав до неї: "Заждіть" і поворушив рукою під укривалом.

— Одверніться,— сказав він.— Мені треба встати. А я без штанів.— Але якось так і не зміг встати. Сидів, дрижачи, закутаний в укривало, коли вона обернулася знову лицем і кинула на нього хмурий допитливий погляд.— Ось там,— шорстко озвався він тонким і тремтячим старечим голосом.— На цвяшку. На стовпі намету.

— Що там? — не зрозуміла вона.

— Ріжок,— шорстко пояснив він.— Ріжок.

Вона підійшла до стовпа, дорогою засунувши в кишеню плаща гроші, наче то була ганчірка, брудна хустинка, і зняла з цвяшка ріжок, той самий, що його заповів молодому Айкові генерал Компсон,— ріжок, оправлений у срібло і досі покритий непротертою шкірою з оленячої ноги.

— І що? — запитала вона.

— Це хлопцеві. Візьміть його.

— А,— сказала вона.— Справді? Дякую.

— Справді,— швидко промовив він шорстким тоном, але вже не так шорстко, а за хвильку й зовсім не шорстко — тільки швидко й запально, аж нарешті відчув, що слова вириваються йому з уст самі собою і що він не хоче й не може їх стримати.— Отож-бо. Повертайтесь на північ. Одружіться, вийдіть за когось із своєї раси. Іншого порятунку для вас немає — може, тим часом, а може, й довго ще не буде. Доведеться вам чекати. Одружіться з негром. Ви молода, вродлива, майже біла; ви можете знайти негра, який побачить у вас те, Що ви бачили в цьому, який ні-

чого від вас не буде допитуватись, ще менше сподіватиметься, а дістане й зовсім мало, якщо вам потрібна помста. А згодом ви забудете все це, забудете, що це навіть було, що він будь-коли існував на світі...

Лиш тепер він зміг стримати мову і таки стримав, сидячи закутаний в укривало цілу ту хвильку, поки вона мовчки й непорушно опікала його іскритим поглядом. Потім і це минуло. Вона стояла в своєму лискучому плащі, з якого скапувала вода, і спокійно дивилась на нього з-під мокрого капелюха.

— Діду,— промовила вона,— невже ви так довго прожили й так багато забули, що вже нічого не пам'ятаєте з того, що колись знали, переживали чи бодай чули про кохання?

І вже її теж не стало. Відблиск денного світла й шемріт безугавного дощу увірвались на мить усередину, коли вона, виходячи, відхиляла полу намету. Він знову лежав горілиць, дрижав і задихався, укривало натягнувши до самого підборіддя, руки схрестивши на грудях, і слухав, як гостро ревнув мотор на човні, тоді застугонів десь далі й поволі зовсім стих удалині, аж намет ізнов опанувала тиша, до якої примішувався шум дощу зокола. І холод: старий тремтів дрібно й безупинно, хоч попри це тремтіння увесь наче задубів.

"Ця Дельта,— думав він.— Ця Дельта. Земля, яку людина впродовж двох поколінь висушила й оголила, щоб білі могли мати свої плантації і щовечора на ночівлю вертатись до Мемфіса і щоб чорні теж могли мати плантації, їздити у вагонах для негрів до Чікаго і мешкати там у мільйонерських особняках на Лейкшор-драйві, земля, де білі орендарі живуть як негри, а негри-скіпщики живуть як худоба, де бавовник росте заввишки в людський зріст навіть крізь шпарини в тротуарі, земля, де на кожному кроці лихварство, й заставництво, й банкрутство, й незмірне багатство, де китайці, африканці, арійці і євреї одне від одного плодяться і розмножуються, так що годі й розпізнати, хто від кого, та й ніхто цим і не цікавиться... Тож і не дивно, що сплюндрованій пущі, яку я так добре знав, нічого волати про помсту! — подумав він.— Люди, що знищили її, самі накликають на себе покару".

Пола намету хутко війнулася всередину й опала назад. Старий тільки повернув голову в той бік і розплющив очі. То був Лігейт. Він підійшов до Едмондсової койки й почав хапливо нишпорити в неприбраній постелі.

— Чого ти? — спитав старий.

— Шукаю, де Разів ніж,—відповів Лігейт.— Я вернувся взяти коня. Маємо'свіжину.

Він випростався з ножем у руці й поспішив до виходу.

— Хто її забив? — спитав старий.— Раз?

— Так,— відповів Лігейт, відводячи полу намету.

— Стривай.— Старий раптом підніс голову і сперся на лікоть.— А кого він забив?

Лігейт затримався на мить при виході. Він не оглянувся.

— Та просто олёня, дядьку Айку,— нетерпляче кинув він.— Нічого особливого.

Він вийшов, і пола намету опала за ним, знову випустивши назовні блякле денне світло й невпинний сумовитий дощ. Старий ліг на спину, знов підтяг укривало до шиї і схрестив на грудях невагомі руки у порожньому намегі.

— Ні, то була олениця,— промовив він.

ЗІЙДИ, МОЙСЕЮ

I

Лице було чорне, рівне й непроникне; очі, що всякого вже надивились. Кучерява чуприна була так оброблена, що покривала йому череп суцільними гладкими пасмами, волосся вилискувало мов полаковане, проділ був виголений, і вся голова скидалась на бронзову, вічну й незнищенну. На ньому був спортивного крою костюм, із тих, що

рекламуються під назвою "ансамбль", сорочка й штани з тієї самої коричнюватої фланелі, дуже дорогі і з численними плісе, а сам він напів^іежав на сталевій койці в сталевій камері (за дверима якої вже двадцять годин стояв озброєний вартовий), курив сигарети і відповідав на запитання білого юнака в окулярах, який з широкою течкою сидів навпроти нього на сталевій табуретці, і з відповідей його нізащо б не пізнати, що він південець і негр.

— Семюел Воршем Вічем. Двадцять шість. Народився на фермі біля Джефферсона, штат Міссісіпі. Без сім'ї. Без...

— Стривайте.— Обліковець перепису швидко водив ручкою.— Ви ж не під цим іменем засудж... жили в Чікаго.

В'язень струсив попіл із сигарети.

— Ні. То інший убив того лягавого.

— Гаразд. Фах...

— Легкий хліб.

— ...Нема.— Обліковець швидко водив ручкою.— Батьки.

— А певно. Обоє. Я їх не пам'ятаю. Виховувала баба.

— Як її звуть? Вона ще жива?

— Не знаю. Моллі Воршем Бічем. Якщо досі не померла, то живе на фермі Керазерса Едмондса за сімнадцять миль від Джефферсона, штат Міссісіпі. Це все?

Обліковець застебнув портфеля й підвівся. Він був на рік-два молодший від негра.

— Якщо вони не знають, за кого ви тут проходите, то як же їм дізнатися... Як же ви сподіваєтесь туди повернутись?

В'язень струсив попіл із сигарети, лежачи на сталевій койці в добротному голлівудському костюмі й туфлях, про які обліковцеві годі було й мріяти.

— А це вже мені буде байдуже,— відказав він.

Обліковець вийшов, і вартовий знову замкнув сталеві двері. В'язень усе курив на тій сталевій койці, аж поки незабаром не прийшли по нього — розрізали ті шикарні штани, поголили шикарну зачіску і вивели його з камери.

II

Того ж самого червневого ранку, спекотного й сонячного, той самий спекотний і сонячний вітерець, що колихав листя шовковиці за вікном, залетів і в кабінет Гевіна Сті-венса, створюючи видимість прохолоди, тоді як насправді то був самий повів. Вітерець пошелестів паперами окружного прокурора, що сидів за столом, і скуйовдив його передчасно посивіле волосся — він мав тонке, інтелігентне й нервове обличчя і одягнений був у зім'ятий полотняний костюм, а на ланцюжку від годинника звисав з лацкана ключик "Фі Бета Каппа"1. Це був Гевін Стівенс, член корпорації "Фі Бета Каппа", випускник Гарвардського університету, доктор філософії з Гейдельберга, для якого служба становила хобі, хоч вона давала йому засоби до існування, а справжнім покликанням був зворотний переклад Старого Завіту на давньогрецьку мову, початий двадцять два роки тому й досі не закінчений. На цей вітерець лише Прокуророва гостя залишилась невразлива, хоч на вигляд вона мала не більше ваги й маси, ніж спопелілий клапоть

паперу, що не встиг розсипатись,— була це сухенька й маленька бабця-негритянка з неймовірно старим лицем під білою хусткою та чорним солом'яним капелюшком, розміром хіба що для дитини.

— Бічем? — переписав Стівенс.— Ви живете на фермі містера Керазерса Едмондса?

— Я пішла звідти,— відказала стара.— Я хочу знайти мого хлопчика. — Сидячи навпроти Стівенса на твердому стільці й не ворухнувшись навіть, вона раптом затягла наспівом: — Раз Едмондс запродав мого Веніаміна, запродав у Єгипет. Фараон узяв його...

— Стривайте,— сказав Стівенс.— Стривайте, тітонько.— Бо пам'ять його нараз заворушилася.— Якщо ви не знаєте, де ваш онук, то звідки вам відомо, що з ним лихо? Чи, може, містер Едмондс не хоче допомогти вам його знайти?

— Раз Едмондс продав його,— тягла вона своє.— В Єгипет продав. Я не знаю, де він. Знаю тільки, що фараон узяв його. А ви— закон. І я хочу знайти мого хлопчика.

— Гаразд,— сказав Оівенс.— Я спробую його знайти. Якщо ви не повернетесь додому, то де ви зупинитесь у місті? Бо це так зразу не вдасться з'ясувати, адже ви не знаєте, куди він виїхав, і п'ять років не мали від нього вістки.

— Я буду в Гемпа Воршема. Це мій брат.

— Гаразд,— сказав Стівенс.

Ці слова його не здивували, дарма що Гемпа Воршема він знав ціле життя, а цю негритянку вперше побачив. Та хоч би й бачив її раніш, однаково. Такі вже вони є. Можеш знати їх обох роками, вони навіть

можуть працювати в тебе під різними прізвищами. А потім раптом виявляється, що то брати або сестри.

Він сидів під тими гарячими подувами, що не були вітром, і прислухаючись, йк стара важко й повільно спускається крутими зовнішніми сходами, пригадував її онука. П'ять-шість років тому папери з тієї справи побували на його столі, перше ніж потрапити до прокурора штату — цього хлопця тоді знали як Буча Бічема, він прожив тут рік, то на волі, то в міській тюрмі: син дочки старої негритянки, мати померла при пологах, батько його покинув. Онука взяла на виховання баба. Вірніше, взяти то взяла, але виховання ніякого не вийшло, бо в дев'ятнадцять років він перебрався з ферми до міста і провів рік, чергуючи волю з тюрмою за азартні ігри та бійки, аж поки нарешті влип уже без жартів, коли вломився до замкненої крамниці.

Застуканий на гарячому, він огрів шматком залізної труби полісмена, а потім, як той ударом пістолета поклав

його на землю, лежав і кляв розбитим ротом і щирив зуби в якомусь диявольському сміху, вперемiж із кров'ю. Через дві ночі він утік з в'язниці, і більше його й не бачили; був йому тоді неповний двадцять один рік, і мав він щось від батька, що сплодив його й покинув, а тепер сидів у каторжній тюрмі штату за вбивство — сім'я не тільки буйне, а й лихе та небезпечне.

"І це ж його я маю знайти й урятувати",— подумав Сті-венс. Бо він ні на мить не сумнівався в прочутті старої негритянки. Він не здивувався б і тоді, якби вона навіть угадала, де онук і який у нього клопіт,— здивувався він щойно пізніше, та й то з іншої причини: як швидко він установив, де хлопець і що з ним сталося.

Перша його думка була зателефонувати Керазерсові Едмондсу, на фермі якого чоловік старої негритянки багато років був орендарем. Але ж, судячи з її слів, Едмондс уже відмовився мати щось спільне з цією

справою. Хвилину Стівенс сидів зовсім непбрушно, а гарячий подув куйовдив йому сиву гриву. Тепер він зрозумів, що мала на увазі негритянка. Пригадав, що це ж Едмондс сам спровадив хлопця в Джефферсон: злапавши його, коли той ліз до нього в комору, наказав йому забратись і більше ніколи носа не потикати на ферму. "І не шериф, не поліція стануть тут у пригоді,— подумав Стівенс.— Треба щось ширше й оперативніше..."

Він підвівся, взяв стару досить приношену панаму, зійшов сходами на безлюдний у цю передполудневу спекотну пору Майдан і попрямував до редакції місцевої газети. Редактор був у кабінеті — старший за Стівенса, але не такий сивий, страшенно тілистий, у старосвітській накрохмаленій сорочці й чорній вузькій краватці.

— Стара негритянка на ім'я Моллі Бічем,— мовив Стівенс.— Вона з чоловіком живе на Едмондсовій плантації. Це її онук. Пам'ятаєте, отой Буч Бічем, п'ять чи шість років тому він рік прожив у місті, з того більше в тюрмі, аж урешті його застукали, коли ліз у Раунсвелову крамницю? Ну а цим разом у нього ще більший клопіт. Думаю, передчуття її не обманює. Та й маю надію,— щоб уже легше було і їй, і суепіЛютву, яке я репрезентую,— що теперішній його клопіт вельми поважний і, може, вже останній...

— Стривайте,— урвав його редактор.

Він навіть із-за столу не підводився— зняв з наколювана повідомлення інформаційного агентства і подав.Сті-венсові. Воно було датоване цим ранком, Джольєт, штат Іллінойс:

"Напередодні страти за вбивство чікагського полісмена негр із Міссісіпі розкриває своє справжнє ім'я, відповідаючи на анкету перепису населення. Семюел Воршем Вічем..."

За п'ять хвилин Стівенс знову переходив безлюдний Майдан, де передполуднева спекота ще подужчала. Спершу він подумав, що йде додому, до пансіону на другий сніданок, тільки ж виявилося, що ні. "Та я й дверей у конторі не зачинив",— промайнуло у нього. Але ж до міста сімнадцять миль! І вона їх пройшла пішки?

— Отже, це я, не зважившись, сказав, що маю надію,— промовив він уголос, підіймаючись сходами, з притуманеного й тепер безвітряного сонячного блиску входячи до себе в контору. На порозі він зупинився і сказав:

— Доброго ранку, міс Воршем.

Вона теж була зовсім стара — худенька, випростана, в чорній поруділій сукні, сиве волосся під вибляклим капелюшком тридцятилітньої давності по-старосвітському зачесане вгору, в руці пошарпана парасолька, вибляклa до того, що з чорної стала зелена. її він теж знав усе життя. Жила вона сама у ветхому будиночку, успадкованому від батька, де давала уроки малювання на порцеляні і за допомогою Темпа Воршема, нащадка одного з батькових рабів, та його дружини розводила курей і вирощувала городину на продаж.

— Я прийшла з приводу Моллі,— промовила вона.— Моллі Вічем. Вона сказала, що ви...

Він не став перед нею критись, а вона дивилась на нього, випростано сидячи на твердому стільці, де й стара негритянка сиділа, до ноги її була прихилена вицвіла парасолька, а на колінах *під складеними руками лежав старомодний бісерний ридикюль, мало не з валізку завбільшки.

— Сьогодні вночі його мають стратити.

— І нічого не можна зробити? Батьки Моллі й Темпа належали моєму дідусеві. Ми з Моллі народилися в один місяць і росли разом, як сестри.

— Я телефонував,— сказав Стівенс.— Розмовляв з начальником тюрми в Джольєті і з прокурором штату в Чіка-го. Суд у нього був, як годиться по закону, він мав доброго адвоката, 1 так далі. Грошей йому не бракувало. Він брав участь у нелегальних лотереях, а такі, як він, збивають на цьому неабиякі гроші.

Вона дивилась на нього, випростана й нерухома.

— Він убивця, міс Воршем. Він стріляв полісменові в спину. Лихий син лихого батька. Зрештою, він сам в усьому признався.

— Розумію,— відказала вона. Аж тепер він усвідомив, що вона на нього не дивиться, в усякому разі, не бачить його.— Це жахіття.

— Вбивство не менше жахіття,— сказав Стівенс.— Тож краще вже такий кінець.

Вона знову на нього подивилась.

— Я не про нього думаю. Я про Моллі. Вона не повинна знати.

— Так,— сказав Стівенс.— Я вже розмовляв про це з містером Вілмотом, редактором газети. Він погодився нічого не друкувати. До мемфіської газети я ще зателефоную, але боюся, що вже запізно... Якби її переконати, щоб сьогодні-таки поїхала додому, поки ще нема мемфіської газети... А там єдиний білий, кого вона бачить, це містер Ед-мондс, я з ним поговорю телефоном. Навіть якщо хтось із негрів про це почує, то, думаю, вони перед нею не прохопляться. А тоді так за два-три місяці я зможу там побувати і скажу їй, що він помер і похований десь на півночі...

Цим разом вона вдивлялася в нього з таким виразом, що він мусив урвати мову. Вона сиділа випростано на твердому стільці і все дивилася на нього, аж поки він не змовк.

— Вона захоче забрати його з собою додому,— сказала міс Воршем.

— Його? — запитав Стівенс.— Тіло?

Гостя не зводила з нього погляду, ані вражена, ані обурена. В її виразі було просто правічне жіноче розуміння, що таке кровні зв'язки і що таке горе. Стівенс подумав: "У таку спеку вона пішки прийшла до міста. Хіба що, може, Гемп підкинув тією своєю бричкою, якою розвозить яйця та городину".

— Він—єдине дитя її найстаршої дочки, її рідної доч-ки-небіжчиці. Він повинен повернутись додому.

— Повинен повернутись,— так само стримано повторив Стівенс.— Я зараз же вживу заходів. Зараз же зателефоную.

— Ви добра людина.— Вперше вона ворухнулася, зрушила з місця. Він завважив, як вона притулила до себе ридикюль, як стисла його руками.— Я покрию видатки. Чи не могли б ви мені сказати, скільки..?

Він подивився їй прямо в лице і збрехав, ані оком не моргнувши, швидко й легко:

— Десять-дванадцять доларів вистачить. Сяку-таку труну вони самі дадуть, отже лишається тільки перевезення.

— Сяку-таку? — Знов її вираз став допитливий і відсторонений, мовби вона дивилась на дитину.— Він її онук, містере Стівенс. Коли вона взяла його на виховання, то дала йому ім'я мого батька — Семюел

Воршем. Не сяку-таку труну, містере Стівенс. Як я розумію, це можна залагодити в кредит...

— Не сяку-таку труну,— повторив Стівенс таким самим тоном, як перед тим слова "повинен повернутись".— Містер Едмондс, безперечно, допоможе. І старий Лук Вічем, здається, має дещо в банку. Я теж, з вашого дозволу...

— В цьому не буде потреби,— відповіла вона. Він дивився, як вона розкрила ридикюль і виклала на стіл двадцять п'ять доларів — потертими банкнотами й монетами, до п'ятицентовиків. та центів включно.— На першу потребу цього стане. їй я скажу... То ви певні, що немає надії?

— Певен. Сьогодні вночі він помре.

— Я їй скажу, що він уже помер.

— Може, це краще мені зробити?

— Ні, я сама скажу.

— То, може, мені прийти побачити її, поговорити?

— Це було б дуже люб'язно з вашого боку.

І вже її не стало — випростана, вона вийшла на сходи, ступаючи легко й рішуче, мало не жваво. Він знову зателефонував — спершу до начальника іллінойської тюрми, тоді до поховального бюро в Джольєті. Потім ще раз перейшов безлюдний розжарений сонцем Майдан. Чекати, поки редактор повернеться з обіду, довелося не довго.

— Привозимо його додому,— заявив Стівенс.— Міс Воршем, ви; я, ще дехто. Це обійдеться в...

— Стривайте,— урвав його редактор.— Хто це — "дехто"?

— Ще не знаю. Це обійдеться в дві сотні доларів. Телефону я не рахую, це буде на мені. Трохи я витягну з Керазерса Едмондса, як тільки його побачу, не знаю, чи багато, але трохи витягну. А решта припадає на вас і на мене, бо вона вперлася і лишила мені двадцять п'ять доларів — удвічі більше, ніж сума, яку я їй назвав, і в чотири рази більше, ніж вона може собі дозволити...

— Стривайте,— урвав його редактор.— Стривайте.

— Привезуть його післязавтра, четвертим поїздом, і ми поїдемо назустріч — міс Воршем з його бабцею, старою негритянкою, в моїй машині, а ми з вами — у вашій. Міс

Воршем і ця стара заберуть його додому, туди, де він народився. Чи то, де стара його виховувала, чи пробувала виховати. Автобус із поховального бюро коштуватиме ще п'ятнадцять доларів, не рахуючи квітів...

— Квітів? — аж скрикнув редактор.

— Квітів,— повторив Стівенс.— Скажімо, в цілому двісті двадцять п'ять доларів. І найімовірніше, що більша частина припаде на нас. Згода?

— Зовсім не згода,— сказав редактор.— Але, видно, нічого не вдієш. Хай йому всячина! А хоч би й' можна вдіяти, шкурка майже варта вичинки. Це вперше в житті я плачу гроші за матеріал, який уже загодя пообіцяв не друкувати.

— Уже пообіцяв,— мовив Стівенс.

Решту цього спекотного й безвітряного тепер дня — поки урядовці з муніципалітету і мирові судді та судвиконав-ці, що прибули з різних кінців округи за п'ятнадцять і двадцять миль, піднімалися сходами до порожньої контори, гукали його, дожидали потроху, тоді виходили й згодом поверталися і знову сиділи, чекаючи, і кипіли зі злості — Стівенс обходив Майдан від крамниці до крамниці й від контори до контори, звертаючись до крамаря й клерка, хазяїна й службовця, лікаря й дантиста, адвоката й перукаря з коротким завченим словом:

— Збираємо гроші, щоб привезти додому мертвого негра. Це для міс Воршем. Підписувати нічого не треба, просто дайте долара. Або півдолара. Або чверть.

А як смеркло, після вечері, він пішов у застиглій зоряній тиші на край міста до будиночка міс Воршем і постукав у непофарбовані парадні двері. Відчинив йому Гемп Воршем — старий негр з животом, одутлим від городини, якою вони всі троє, він, його жінка й міс Воршем, переважно харчувалися, з пригаслими старечими очима, з торопкою сивого волосся круг голови та обличчям римського полководця.

— Вона чекає на вас,— сказав він.— Вона просила, щоб ви, коли така ваша ласка, піднялися в спочивальню.

— Це там тітонька Моллі? — спитав Стівенс.

— Ми всі там,— відповів Воршем.

Отож Стівенс пройшов через передпокій, освітлений гасовою лампою (він знав, що в цьому будинку досі нема електрики, як і водогону), слідом за старим негром піднявся на другий поверх охайними непофарбованими сходами, де на стінах були вицвілі шпалери, і через коридорчик увійшов до охайної спальні для гостей, просяклої ледь

відчутним запахом старої панни. Вони всі там були, як і сказав Воршем, — його дружина, тілиста мулатка в яскравому тюрбані, стояла, прихилившись до одвірка, міс Воршем сиділа на твердому стільці з прямою спинкою і знов-таки випростана, а стара негритянка — на єдиному кріслі-гой-далці біля каміна, де навіть у таку погоду тліло скількись там жарин.

У неї в руках була череп'яна люлька з очеретяним ци-бухом, але вона не палила — вигаслий попіл білів у продимленій чашечці; придивившись до старої, власне, вперше, Стівенс раптом подумав: "Боже, таж вона не більша за десятилітнє дитяі" Він теж сів, і з них чотирьох — його, міс Воршем, старої негритянки та її брата — утворилося наче півколо перед каміном, де тлів прадавній символ людської спільності та єднання.

— Післязавтра він буде вдома, тітонько Моллі,— сказав Стівенс.

Стара негритянка навіть не глянула на нього, вона яі разу на нього не подивилась.

— Він мертвий,— сказала вона.— Фараон узяв його.

— Воістину, господи,— сказав Воршем.— Фараон узяв його.

— Запродав мого Веніаміна,— сказала стара негритянка.— Запродав у Єгипет.

Вона почала тихо погойдуватись у кріслі.

— Воістину, господи,— сказав Воршем.

— Заспокойся,— озвалась міс Воршем.— Заспокойся, Темпе.

— Я розмовляв телефоном з містером Едмондсом,— сказав Стівенс.— Усе буде готове, як ви приїдете.

— Раз Едмондс запродав його,— сказала стара негритянка. Вона ледь погойдувалась у кріслі.— Запродав мого Веніаміна.

— Заспокойся,— промовила міс Воршем.— Заспокойся вже, Моллі.

— Ні,— сказав Стівенс.— Це не він, тітонько Моллі. Це не містер Едмондс. Містер Едмондс цього не...— "Але ж вона мене й не чує",— подумав він. Вона не дивилась на нього. Так ні разу й не глянула.

— Запродав мого Веніаміна,— сказала вона.— Запродав у Єгипет.

— Запродав у Єгипет,— сказав Воршем.

— Раз Едмондс запродав мого Веніаміна.

— Запродав його фараонові.

— Запродав його фараонові, й він уже мертвий.

— Краще я пі‘ду,— сказав Стівенс.

Він хутко підвівся. Міс Воршем теж підвелася, але він не чекав, щоб вона його проводила,— швидко вийшов у коридор, майже бігом, і навіть не знав, іде вона за ним чи ні. "Зараз буду надворі,— подумав він.— Там повітря, простір, вільний віддих". Тоді почув її кроки ззаду—рішуча, легка, жвава хода, але некваплива, як і тоді, коли вона спускалася сходами з його контори,— а ще далі ззаду голоси:

— Запродав мого Веніаміна. Запродав його в Єгипет.

— Запродав його в Єгипет. Воістину, господи.

Він зійшов сходами, майже збіг. Уже було недалеко, він уже вдихнув її, відчув — цю спокійну й просту темряву,— і спромігся згадати про чемність, зупинитись і почекати, обернувшись на порозі, поки міс Воршем підходила до дверей: високо піднесена сива старосвітська голова наближалася через по-старосвітському освітлений передпокій. Тепер він почув і третій голос, очевидно, Темпової дружини,— чисте й тривке сопрано, що супроводило без слів строфи й антистрофи брата з сестрою:

— Запродав його в Єгипет, і він уже мертвий.

— Воістину, господи. Запродав його в Єгипет.

— Запродав його в Єгипет.

— І він уже мертвий.

— Запродав його фараонові.

— І він уже мертвий.

— Даруйте мені,— сказав Стівенс.— Прошу мені вибачити. Я мав би здогадатись. Мені не треба було приходити.

— Нічого,— відказала міс Воршем.— Це наша скорбота.

А через день, коли стояла така сама спекотна і ясна

погода, один поховальний автобус і дві легкові машини чекали на вокзалі прибуття поїзда з півночі. Власне, було ще з десяток машин, але тільки коли прибув поїзд, Стівенс із редактором зауважили, як багато

зібралося людей— негрів і білих. Людський тлум — білі чоловіки, хлопці й діти, жінки теж, півсотні негрів та негритянок — мовчки дивився, як робітники негритянського поховального бюро витягли з вагона сіро-срібну домовину й понесли до автобуса, вийняли звідти вінки та інші квіткові символи остаточної й неминучої людської долі, запхнули натомість домовину, кинули на неї квіти і захряснули дверцята.

А потім автобус рушив, і за ним дві машини: у Стівен-совій міс Воршем і стара негритянка з найнятим шофером, у другій, редакторовій, — Стівенс і редактор. Від вокзалу дорога положисто підбивалася вгору, автобус їхав швидко,

аж завивав двигуном, досягши вершини, й далі їхав доволі швидко, але вже з якимось єлейним, трохи не єпископським вуркотом, сповільнив хід, виїжджаючи на Майдан, перетнув його, об'їхав довкола пам'ятника конфедератам і будинку окружної управи,— тоді як крамарі, клерки, перукарі та представники інших фахів, ті, котрі дали Стівеи-сові по долару, по півдолара, по чвертаку, і ті, котрі нічого не дали, мовчки дивились із дверей та горішніх вікон,— звернув на вулицю, що на околиці переходила в звичайний шлях, який вів до місця призначення за сімнадцять миль, і потім знову почав набирати швидкості, все ще ескортова-ний ззаду двома легковими машинами — в одній випростана біла жінка з високо піднесеною головою та стара негритянка, в другій, між іншим, присяжний паладин законності, істини й права, доктор філософії з Гейдельберзького університету,— офіційні складники погребової процесії нег-ра-вбивці, цього забитого вовка.

На околиці автобус уже добре гнав. Пролетіли повз металеву табличку з написом: "Джефферсон. Ме$са міста"; бруківка скінчилася, дорога, покрита жорствою, знов почала пнутися вгору. Стівенс простяг руку і вимкнув запалювання, так що далі машина їхала вже за інерцією, сповільнюючи й зовсім біг, коли редактор поволі загальмував; автобус і перша машина швидко даленіли, немов утікаючи, легка й суха літня курява хмарою здималася в них з-під коліс, і от уже їх не стало видно. Редактор незграбно, раз у раз перемикаючи швидкість то вперед, то

назад, розвернув машину передом до міста. Потім хвильку посидів непорушно, нога весь час на зчепленні.

— А знаєте, що вона в мене спитала сьогодні вранці, там на вокзалі? — озвався він.

— Та, мабуть, ні,— відповів Стівенс.

— Вона спитала: "Чи напишете ви про це в газеті?"

— Що?!

— Оце ж і я так відповів. А вона знову: "То напишете про це в газеті? Я хочу, щоб усе це було в газеті. Все чисто". Хотів я її спитати: "А якби я випадково знав, як він помер насправді, то й про це написати?" Але ж хай йому всячина, якби я її спитав, і якби вона знала навіть те, що ми знаємо, все одно вона сказала б "так", їй-бо. Але я не спитав її. Сказав тільки: "Ви ж не вмієте читати, тітко". А вона: "Міс Бел покаже мені, де дивитись, і я подивлюся. Напишіть про це в газеті. Про все чисто".

— Он як,— сказав Стівенс. І подумав: "Справді. Тепер їй уже однаково. Коли вже мусило так статись, і вона

не могла зупинити, і коли вже все минуло, сталося й скінчилось, її не обходить, як він помер. Вона просто хоче його додому, але щоб він повернувся додому як належить, Щоб ця труна, й квіти, й автобус, і щоб вона сама проїхала за автобусом у машині через усе місто".

— Ну що ж,— сказав він.— Рушаймо назад. Я вже два дні не бачив свого столу.

Значок студентської корпорації у США.